

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**ARSLANŞAH VE II. TUĞRUL DÖNEMİ IRAK
SELÇUKLULARI TARİHİ
(1161-1194)**

PINAR KAYA

2502090027

**TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ABDÜLKERİM ÖZAYDIN**

İSTANBUL, 2017

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : PINAR KAYA Numarası : 2502090027
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TARİH Danışmanı : PROF.DR.ABDÜLKERİM ÖZAYDIN
Tez Savunma Tarihi : 21.03.2017 Saati : 14:00
Tez Başlığı : "Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorular sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞU~~ LA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR.ABDÜLKERİM ÖZAYDIN		Kabul
2-PROF.DR.MUSTAFA ÇİÇEKLER		KABUL
3-PROF.DR.FAHAMEDDİN BAŞAR		Kabul
4-PROF.DR.OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ		KABUL
5-DOÇ.DR.MUHARREM KESİK		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF.DR.BİRSEL KÜÇÜKSİPAHİOĞLU		Kabul
2-PROF.DR.MUSTAFA S.KÜÇÜKAŞÇI		

ÖZ

ARSLANŞAH VE II. TUĞRUL DÖNEMİ IRAK SELÇUKLULARI TARİHİ (1161-1194)

PINAR KAYA

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın (498-511/1105-1118) vefatından sonra tahta geçen oğlu Mahmûd, saltanatta hak iddia eden kardeşlerinin isyanlarıyla karşılaşmış ve bu isyanları bastırmaya muvaffak olmuştur. Ancak çok geçmeden amcası Sencer, Büyük Selçuklu tahtının tek sahibi olmak için yeğeni Mahmûd üzerine yürüyerek onu bertaraf etmiştir. Bu gelişmelerden sonra Abbâsî Halifeliği tarafından da adına hutbe okunarak saltanatı onaylanan Sencer, annesi ve devlet ricâlinin gayretleri sonucu yeğeni Mahmûd'u bağışlayarak onu Irak Selçuklu Sultanı ve veliahdı olarak ilan etmiştir.

Bu çalışmada Irak Selçuklu Devleti'nin son iki sultanı olan Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul'un dönemleri hem siyâsî tarih hem de yönetim, teşkilât ve sosyal tarih açısından ayrıntılı olarak incelenmiştir. Azerbaycan Atabegleri de Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde devlet yönetiminde en az sultanlar kadar etkili oldukları için çalışmamız kısmen Azerbaycan Atabegleri tarihini de kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, Irak Selçukluları, Sultan Arslanşah, Sultan II. Tuğrul, Azerbaycan Atabegleri

ABSTRACT

THE HISTORY OF THE SALDJUKS OF IRAQ IN THE REIGNS OF ARSLAN SHAH AND TOGHRIL II (1161-1194)

PINAR KAYA

After the death of the Great Saldjuk Sultan Muhammad Tapar (498-511/1105-1118), his son Mahmud, who had been on the throne, had encountered the rebellions of his brothers who claimed in the reign and succeeded in suppressing these rebellions. But not too long after his uncle Sandjar acted upon his nephew Mahmud to become the sole owner of the Great Saldjuks throne and pushed him out. After these developments, Sandjar, whose sermon was read and reign was approved by the Abbasid Caliphate, forgave his nephew Mahmud with the efforts of his mother and the statesmen and declared him the Sultan of the Iraq Saldjuks and his crown prince.

In this study, the last two sultans of the Iraq Saldjuks, Sultan Arslan Shah and Sultan Toghril II's reigns have been studied in detail both in terms of political history and in terms of administration, organization and social history. Our work also includes the history of Adharbaydjan Atabaks partially, since they were at least as effective as the sultan in the administration of the state during the reigns of Sultan Arslan Shah and Sultan Toghril II.

Keyword: Great Saldjuks, Iraq Saldjuks, Sultan Arslan Shah, Sultan Toghril II., Adharbaydjan Atabaks.

ÖNSÖZ

Azerbaycan ve İran coğrafyasında 511-590/1118-1194 yılları arasında hüküm süren Irak Selçukluları siyasî ortamın oldukça karışık olduğu bu bölgede istikrarı sağlamaya çalışmışlar, gerek siyasî gerek sosyo-ekonomik ve kültürel açılardan Büyük Selçuklu Devleti'nin izinden giderek faaliyetlerini yürütmüşlerdir.

Türk-İslâm tarihi açısından son derece önemli gelişmelerin yaşandığı Selçuklu tarihine ufak da olsa bir katkıda bulunmak amacıyla hazırlanan bu çalışma, Irak Selçukluları'nın buhranlı günlerinde atabeginin gayretleriyle tahta çıkararak devletin yeniden toparlanmasını sağlayan Sultan Arslanşah'ın (556-571/1161-1176) ve babasının ardından tahta çıkan son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un (571-590/1176-1194) dönemlerini kapsamaktadır.

Yaklaşık otuz beş yıllık bir dönemin incelendiği bu çalışmada Irak Selçukluları ve Azerbaycan Atabegleri hakkında mâlumat veren umumî İslâm tarihleri, şehir ve bölge tarihleri, Hıristiyan kaynakları ve bu konuda yazılmış olan araştırma eserleri tedkik edilmiş, mümkün oldukça orijinal kaynaklardan yararlanılarak Irak Selçukluları'nın yıkılış süreci hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Bu geniş tarihî dönemde iç mücadeleler ve isyanların yanı sıra Irak Selçukluları'nın hâkim oldukları coğrafyada etkisi bulunan Abbâsî Halifeliği, Gürcü Krallığı, Musul ve Fars Atabeglikleri, Hârizmşahlar, Eyyübîler ve Kirman Selçukluları ile yoğun münasebetler yaşandığı için ismi geçen devletler hakkında yazılmış tarihlerden ve araştırma eserlerinden de istifade edilmiştir.

Üç ana bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında yararlanılan kaynaklar tanıtılmış, Irak Selçukluları'nın kuruluşu ve Sultan Arslanşah'ın melikliğine kadar yapmış oldukları siyasî faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde Sultan Arslanşah döneminin başlıca dâhilî olayları, Irak Selçukluları'nın bu dönemde diğer devletler ile ilişkileri, Azerbaycan Atabegi İldeniz'in devlet otoritesi üzerine etkisi ve gerçekleştirmiş olduğu siyasî faaliyetleri incelenmiştir.

Sultan II. Tuğrul döneminin incelendiği ikinci bölümde dâhilî hadiselerin ve dış devletlerle yaşanan münasebetlerin yanısıra Sultan II. Tuğrul'un Azerbaycan Atabegleri ile giriştiği iktidar mücadelesine dair de bilgi verilmiştir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise incelemiş olduğumuz sultanların döneminde Irak Selçuklu Devleti'nde devlet, saray, dîvân ve ordu teşkilâtı, sosyal, ekonomik, ticârî, ilmî ve kültürel hayat ele alınmıştır.

Çalışmada yararlanılan kaynakların daha ziyade Arapça ve Farsça olması nedeniyle yer ve şahıs isimlerinin okunması sırasında karşılaşılabilecek yazım ve imlâ yanlışlarını en aza indirebilmek amacıyla orijinal hallerine bağlı kalarak **Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**'ni örnek almaya gayret gösterdik. Çalışmam boyunca yaptığım bütün araştırmaları yakından takip ederek bana her konuda yol gösteren, destek ve teşviklerini eksik etmeyen danışman hocam Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a teşekkürü borç bilirim. Yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Fahameddin Başar'a, Prof. Dr. Mustafa Çiçekler'e, Prof. Dr. Casim Avcı'ya, Prof. Dr. Osman Gazi Özgüdenli'ye, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı ve Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü'ndeki kıymetli hocalarıma, İngilizce çevirilerimde yardımcı olan kardeşim Çağlar Kaya'ya, bilgisayar düzenlemelerinde emeği geçen Emrah Durmuş'a, imlâ kontrollerinde yardımcı olan Duygu Dalbudak Hünerli'ye, İSAM kütüphanesi ve çalışanlarına, manevî desteğini eksik etmemiş olan rahmetli anneme, aileme ve emeği geçen herkese çok teşekkür ederim.

Pınar Kaya

İstanbul 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN ARSLANŞAH DÖNEMİ (556-571/1161-1176)

A. Arslanşah'ın Çocukluğu, Melikliği ve Tahta Çıkışı.....	33
B. Sultan Arslanşah Döneminin Başlıca Dâhilî Olayları	43
1. Selçuklu Meliklerinin İsyanları	43
2. Emîr İnanç'ın İsyanları	50
3. Merâga Hâkimi Arslanapa b. Aksungur el-Ahmedîli ile Mücadeleler.....	55
4. Hûzistan Emîri Şümle et-Türkmânî ile Mücadeleler	58
5. Yıva Türkmenleri ile Münasebetler	59
6. Sultan Arslanşah'ın Bazı Büyük Emîrlerle İlişkileri	60
C. Sultan Arslanşah Döneminde Diğer Devletler ile İlişkiler	61
1. Abbâsî Halifeliği ile İlişkiler	61
2. Gürcü Krallığı ile İlişkiler.....	64
3. Musul Atabegliği (Zengîler) ile İlişkiler.....	71
4. Hârizmşahlarla İlişkiler.....	73
5. Kirman Selçukluları ile İlişkiler	75
D. Bâtınîler ile Mücadeleler	77
E. Atabeg İldeniz'in Sultan Arslanşah Üzerindeki Etkisi ve Saltanatının Son Yıllarında İldenizlilerle Yaşanan Gelişmeler	79
F. Sultan Arslanşah'ın Vefâtı, Şahsiyeti ve Evlilikleri.....	84

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. TUĞRUL DÖNEMİ (571-590/1176-1194)

A. II. Tuğrul'un Melikliği ve Tahta Çıkışı	88
B. İç Olaylar, Melik Muhammed'in İsyan Teşebbüsü	89
C. Cihân Pehlivân'ın Atabegliği Döneminde Diğer Devletler ile İlişkiler	91
1. Abbâsî Halifeliği ile İlişkiler	91
2. Fars Atabegliği (Salgurlular) ile İlişkiler	93
3. Hârizmşahlarla İlişkiler.....	95
4. Eyyûbîlerle İlişkiler	96
5. Gürcü Krallığı ile İlişkiler.....	101
D. Bâtınîler ile İlişkiler.....	101
E. Atabeg Cihân Pehlivân'ın Sultan II. Tuğrul Üzerindeki Etkisi, Siyasî Kişiliği ve Ölümü	102
F. Atabeg Kızıarslan'ın Faaliyetleri ve Otoritesini Kabul Ettirmesi.....	105
G. Kızıarslan'ın Atabegliği'ni Engellemek İçin Yapılan Faaliyetler.....	108
H. Sultan II. Tuğrul ile Atabeg Kızıarslan Arasındaki Hâkimiyet Mücadelesi ..	110
1. Dây Merg (Dây Merc) Savaşı.....	110
2. Selçuklu Emîrleri Arasında Yaşanan Çekişmeler ve Sultan II. Tuğrul'un Sert Müdahaleleri Sonucunda Emîrlerin Atabeg Kızıarslan Etrafında Toplanmaları.....	113
3. Sultan II. Tuğrul'un İktidardan Uzaklaştırılması.....	117
4. Atabeg Kızıarslan'ın Ölümü ve Sultan II. Tuğrul'un Hâkimiyet Mücadelesinde Galip Gelmesi	121
I. Sultan II. Tuğrul'un İkinci Saltanat Döneminde İktidarını Sağlamlaştırmak İçin Gerçekleştirdiği İç Mücadeleler	127
İ. Sultan II. Tuğrul'un Son Yıllarında Harizmşâhlarla Yaşanan Mücadeleler ve Sultan II. Tuğrul'un Ölümü.....	130
J. Sultan II. Tuğrul'un Şahsiyeti, Aile Hayatı ve Evlilikleri	138

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN ARSLANŞAH VE SULTAN II. TUĞRUL DÖNEMLERİNDE TEŞKİLÂT VE İDÂRE, SOSYAL, KÜLTÜREL, EKONOMİK, ASKERÎ, TİCÂRÎ HAYAT VE İMÂR FAALİYETLERİ

A. Teşkilât ve İdare	141
1. Sultan (Hükümdar)	141
2. Hükümdarlık Alâmetleri	143
a. Unvan ve Lakaplar	143
b. Hutbe	144
c. Sikke	146
d. Taht ve Tâc	148
e. Çetr	149
f. Nevbet	151
g. Bayrak ve Sancak	152
h. Tırâz	153
1. Hil'at	154
i. Gâşiye	156
j. Saray ve Çadır	157
k. Kılıç ve Kemer	157
l. Yüzük ve Mühür	158
m. Tevkî' ve Tuğra	158
3. Dîvân Teşkilâtı	159
a. Dîvân-ı A'lâ	159
b. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ (Dîvânü'r-Resâil ve'l-İnşâ)	160
c. Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik (Dîvânü'z-Zimâm ve'l-İstîfâ)	160
d. Dîvân-ı İshrâf-ı Memâlik	161
e. Dîvân-ı 'Arz (Dîvânu 'Arzı'l-Ceyş)	161
4. Devlet Ricali	162
a. Vezîr	162
b. Atabeg	166
5. Saray Teşkilâtı	167
a. Saray Büyükleri	169

(1) Hâcibü'l-Huccâb	169
(2) Emîr-i Perdedâr	170
(3) Vekil-i Der	171
(4) Üstâdüddâr	171
(5) Emîr-i Âhûr	171
(6) Emîr-i Alem	172
(7) Emîr-i Bâr	172
(8) Câmedâr	173
(9) Emîr-i Cândâr	174
(10) Emîr-i Çaşnigâr	174
(11) Hânsâlâr	174
(12) Emîr-i Silâh (Silâhdâr)	175
(13) Taştdâr	175
(14) Şarâbdâr	176
b. Saray Küçükleri	176
(1) Çavuşlar (Serheng)	176
(2) Nedimler	177
(3) Rikâbdâr	177
(4) Müneccim	178
(5) Üstâd-ı Saray (Muallim)	178
(6) Ferrâş	179
(7) Cellât	179
(8) Saray Muhafızları	180
6. Askerî Teşkilât	180
a. Savaşçı Unsurlar	181
(1) Gulâmân-ı Saray (Saray Muhafızları)	181
(2) Hassa Ordusu (Sipâhîler)	182
(3) Hânedan Mensupları, Emîr ve Devlet Adamlarının Askerleri	183
(4) Türkmen Askerleri	184
b. Savaş Araç ve Gereçleri	185
c. Savaş Tarzı	186
B. İktisadî ve İctimaî Hayat	187

C. İlim ve Kùltür Hayatı.....	193
D. İmâr Faaliyetleri	204
SONUÇ	207
KAYNAKÇA	209
EKLER	264
ÖZGEÇMİŞ	289

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e. :	Adı geçen eser
a.g.m. :	Adı geçen makale
a.mlf. :	Aynı müellif
Ar. :	Arapça
b. :	İbn
bkz. :	Bakınız
bsk. :	Baskı
C. :	Cilt
CHI:	The Cambridge History of Iran
çev. :	Çeviren
DGBİT. :	Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA:	Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed. :	Editör, yayına hazırlayan
El²(İng.):	Encyclopaedia of Islam (second edition)
haz. :	Hazırlayan
İA :	Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İ.Ü. Ed. Fak. :	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Krş. :	Karşılaştırınız
MEB:	Milli Eğitim Bakanlığı
OMÜ. İlahiyat Fak. :	On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
M.Ü.İ.F. :	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
n. :	Not
nşr. :	Neşreden
öl. :	Ölümü
s. :	Sayfa
SAD:	Selçuklu Araştırmaları Dergisi
sy. :	Sayı
ş. :	Şemsî
şş. :	şehinşahî

TAD. : Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya
Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi

TD. : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih
Dergisi

TDAD. : Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

TDK: Türk Dil Kurumu

TM. : Türkiyat Mecmuası

TTK : Türk Tarih Kurumu

v. dgr. : Ve Diğerleri

Yay. : Yayınlayan

GİRİŞ

A. Kaynaklar ve Araştırmalar

1. Arapça Kaynaklar

a. İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî (öl. 555/1160)

Dımaşk'ta dünyaya gelen İbnü'l-Kalânîsî, tarih, ilâhiyat, edebiyat, fıkıh gibi alanlarda tahsilini yaptıktan sonra Dîvânü'r-resâil ve'l-inşâ'da kâtip olarak göreve başlamış; ardından bu divanın reisliğine yükselmiş daha sonra da şehir reisliği görevlerini yapmıştır. Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbi'nin¹ tarihine zeyl olarak yazdığı Dımaşk tarihi için birinci elden kaynak olan eseri **Zeylü Târîhi Dımaşk**, 360-555/970-1160 yılları arasındaki olayları içermektedir.

Biz eserin, H. F. Amedroz tarafından diğer çağdaş kaynaklardan alıntılar yapılarak ve notlar ilave edilerek **Zeylü Târîhi Dımaşk**² adıyla yayımlanan neşrinden, özellikle Sultan Arslanşah dönemine kadar hüküm süren Irak Selçuklu sultanlarının faaliyetlerini ve Sultan Arslanşah'ın melikliği sırasında yaşanan gelişmeleri aktarırken istifade ettik.

¹ Büveyhîler dönemi tarihçisi Hilâl es-Sâbi ve eseri hakkında bkz. F. Krenkow, "Sâbi", **İA**, C. X, s. 6-9; Casim Avcı, "Sâbi, Hilâl b. Muhassin", **DİA**, C. XXXV, s. 340-341.

² İbnü'l-Kalânîsî, Ebû Ya'lâ Hamza b. Esed et-Temîmî, **Zeylü Târîhi Dımaşk**, (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908. Müellif ve eseri hakkında bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul, İSAR Yay., 1998, s. 113; Claude Cahen, "İbn al-Kalânîsî", **El² (İng.)**, C. III, s. 815; Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Kalânîsî", **DİA**, C. XXI, s. 99-100. Metinde "İbnü'l-Kalânîsî" olarak kısaltılmıştır.

b. el-Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed (öl. 556/1160-1161)

Haleb’de yaşamış olan müellifin hayatı hakkında fazla mâlumat bulunmamaktadır. Günümüzde mevcut olan yegâne eseri **Târîhu’l Azîmî**, Musul Atabegi İmâdeddin Zengî adına telif edilmiştir. Eserin 430-538/1039-1144 yıllarına ait bölümü Türkçe tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır. Arslanşah’ın tahta çıkışı eserin telifinden sonra olduğu için konumuzla ilgili olarak Arslanşah’ın çocukluğu ve melikliği haricinde bilgi bulunmamaktadır.³

c. İbnü’l-Ezrak el-Fârikî (öl. 577/1181’den sonra)

İbnü’l-Ezrak el-Fârikî, Artuklular’ın hizmetinde bulunmuş olan bir tarihçidir. Irak, Suriye, Doğu Anadolu’nun çeşitli şehirlerine seyahatler yapmış; halife, sultan, vezîr, emîr gibi döneminin önemli şahsiyetleri ile tanışmış, şahit olduğu olayları da eserinde kronolojik sıraya uygun olarak anlatmıştır.

Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah’ın öncülüğündeki müttefik kuvvetlerin Gürcüleri yenmesi üzerine İbnü’l-Ezrak Ahlat’a gitmiş ve burada Ahlatşah II. Sökmen’in zafer şölenine katılmıştır.⁴ Biz özellikle Gürcülerle yaşanan mücadeleleri araştırırken eserden yararlandık.⁵

³ el-Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed, **Târîhu’l Azîmî**, (yay. ve çev. Ali Sevim), **Azîmî Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler**, 2. bsk., Ankara, TTK, 2006. Metinde “Azîmî” olarak kısaltılmıştır.

⁴ Ahmet Savran, “İbnü’l-Ezrak el-Fârikî”, **DİA**, C. XXI, s. 34-35. Metinde “İbnü’l-Ezrak” olarak kısaltılmıştır.

⁵ İbnü’l-Ezrak, **Târîhu’l-Fârikî**, (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Beyrut, 1974; a.mlf., **Meyyâfarikîn ve Âmid Târîhi (Artuklular Kısmı)**, (çev. Ahmet Savran), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay., 1992.

d. Hüseyinî, Sadreddîn Ali b. Nâsır (öl. 590/1194)

Müellifin hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Eseri **Zübdetü't-tevârîh** günümüze müstakil olarak ulaşmamışsa da ismi bilinmeyen bir müellifin 622 (1225) yılında kaleme aldığı **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye** adlı eserinde iktibas ettiği şekliyle zamanımıza intikal etmiştir. Buna göre eser Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışından Sultan II. Tuğrul'un vefatına kadar geçen sürede yaşanan olayları ayrıntılı olarak içermektedir. Eser neşredilmiş olup Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.⁶

Siyasî hadiselerin yanı sıra sosyal, iktisadî hayat ve devlet yönetimi ile ilgili hususların da oldukça kapsamlı şekilde aktarıldığı kaynaktan çalışmamızın gerek Sultan Arslanşah gerekse Sultan II. Tuğrul'u anlattığımız tüm bölümlerinde istifade ettik. Eser metinde "Hüseyinî" şeklinde kısaltılmıştır.

e. Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbeddîn (öl. 626/1229)

Mu'cemü'l-büldân⁷ adlı eseriyle tanınan coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyah olan müellif Anadolu'da doğmuş, esir olarak getirildiği Bağdat'ta bir tâcir tarafından satın alınarak efendisinin yanında ticaretle meşgul olmaya başlamış, efendisiyle arasının açılması üzerine ise kitap istinsah ederek geçimini sağlamıştır. Farklı bölgelere seyahatlerde bulunmuş, bu seyahatlerinde kütüphaneleri gezmiş, âlimler ile dostluklar kurmuş, araştırmalar yapmıştır.

Müellifin İslâm dünyasının en büyük coğrafyacılardan olmasını sağlayan, coğrafya ansiklopedisi niteliğinde olan eserinde; bölge, şehir, kasaba, köy, deniz, nehir, ada, ova gibi pek çok coğrafi unsur alfabetik olarak düzenlenmiş sadece

⁶ Hüseyinî, Sadreddîn Ali b. Nâsır, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (çev. Necati Lugal), 2. bsk., Ankara, TTK, 1999. Müellif hakkında bilgi için bkz. Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", (çev. Nejat Kaymaz), **TAD.**, C. VIII, sy. 12-13 (1969), s. 208-216; Osman Gazi Özgüdenli, "Hüseyinî, Ali b. Nâsır", **DİA**, C. Ek-1, s. 572-573.

⁷ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbeddin, **Mu'cemü'l-büldân**, (nşr. Ferid Abdülazîz Cündî), C. I-V, Beyrut, 1990. Metinde "Yâkût" olarak kısaltılmıştır.

coğrafi konum bilgisi değil tarihî olaylar, hikâyeler, meşhur şahsiyetler gibi bilgiler de aktarılarak söz konusu yerler hakkında oldukça kapsamlı bilgiler verilmiştir. Çalışmamız boyunca yer adlarını tespit ederken bu eserden oldukça yararlandık.⁸

f. İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed (öl. 630/1233)

Tarihî olayları aktarmada gösterdiği hassasiyeti ve güvenilir kaynaklara başvurmasıyla tanınan İbnü'l-Esîr, 555 (1160) yılında Cezîre-i İbn Ömer'de doğmuş, oradan ailesiyle birlikte dönemin önemli kültür merkezlerinden Musul'a gitmiş burada tahsil hayatına devam etmiş ve Musul Atabegliği'nin hizmetine girmiştir. Kendisine itibar gösteren Zengîler'in ve Eyyûbîler'in yaptıkları bütün tekliflere rağmen mevkî sahibi olmak yerine ilimle ilgilenmeyi, eserler vermeyi tercih eden İbnü'l-Esîr, 630 (1233) yılında vefat etmiştir.⁹

İbnü'l-Esîr'e ortaçağın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olma vasfını kazandıran eseri **el-Kâmil fi't-târih**,¹⁰ yaradılıştan 628 (1231) yılına kadar yaşanan olayları anlatan genel bir tarih kitabıdır. Eserden hem Büyük Selçuklular hem de Irak Selçukluları'nın kuruluşundan yıkılışına kadar siyasî ve sosyal pek çok hususta sıklıkla yararlandık.

İbnü'l-Esîr'in **et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye**¹¹ adlı bir diğer eseri de çalışmamızda kullandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır.

⁸ Müellif ve eser hakkında bilgi için bkz. Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 46, 135-136; R. Blachere, "Yâkut Rûmî", **İA**, C. XIII, s. 357-358; Cl. Gilliot, "Yâkut al-Rûmî", **El² (İng.)**, C. XI, s. 264-266; Casim Avcı, "Yâkut el-Hamevî", **DİA**, C. XLIII, s. 288-291.

⁹ Müellif hakkında bilgi için bkz. Kemal Sandıkçı, "İbnü'l-Esîr Kardeşler", **OMÜ. İlâhiyat Fak. Dergisi**, sy. 6 (1992), s. 61-78; Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 137-139; Françoise Micheau, "Ibn al Athîr", **Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant**, (Ed. Alex Mallet), Leiden, 2014, s. 52-83; F. Rosenthal, "Ibn al-Athîr", **El² (İng.)**, C. III, s. 723-724; Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", **DİA**, C. XXI, s. 26-27. Metinde "İbnü'l-Esîr" olarak kısaltılmıştır.

¹⁰ Eserin Selçuklular ile ilgili bölümleri Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın tarafından tercüme edilmiştir. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târih**, (çev. Abdülkerim Özaydın), C. IX-XII, İstanbul, Bahar Yay., 1987. Eser hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. **Historians of the Middle East**, (Ed. Bernard Lewis-P. M. Holt), London, 1962, s. 88-91; Abdülkerim Özaydın, "el-Kâmil", **DİA**, C. XXIV, s. 281-283.

¹¹ İbnü'l-Esîr, **et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye**, (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire, 1963.

**g. Bëndârî, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b.
Muhammed (öl. 643/1245)**

Eyyûbîler devri tarihçilerinden biri olan Bëndârî, 586 (1190) yılında İsfahan'da doğmuş, gençlik yıllarını orada geçirdikten sonra bir süre Eyyûbîler'in hizmetinde kâtip olarak görev yapmış ve 643'te (1245) Dımaşk'ta ölmüştür. Hayatı hakkında daha fazla bilgi bulunmamaktadır.

Bëndârî, İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî'nin **Nusretü'l-fetre ve usretü'l-katre (fitre)** eserini ihtisar edip **Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra** adını vererek 623 (1226) yılında asıl metindeki ifadeleri kendi ifadeleri ile değiştirmeden, Irak ve Horasan Selçukluları'nın tarihini aktaracak şekilde tamamlamıştır. Abbâsî Halifeliği ile ilişkilerden Irak emîrleriyle yaşanan çeşitli mücadelelere kadar siyasî konuların çoğu hakkında kıymetli bilgiler bulduğumuz eserden ayrıca teşkilât ve idare hakkında bilgi verirken de sıkça yararlandık. Eser neşredilmiş ve Türkçeye tercüme edilmiştir.¹²

**h. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Şemseddîn Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b.
Kızıoğlu (öl. 654/1257)**

Bağdat'ta 581 (1186) yılında doğmuş olan müellif dedesi İbnü'l-Cevzî tarafından yetiştirilmiştir. Bağdat'ta başladığı tahsilini Musul ve Dımaşk'ta sürdürmüş, dedesinin ölümünden sonra Dımaşk'a yerleşerek tarih, fıkıh ve nasihat sahalarında eserler hazırlamış; dersler, vaazlar vermiştir.¹³

¹² Bëndârî, el-Feth b. Ali b. Muhammed, **Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra**, (çev. Kıvameddin Burslan), **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, 2. bsk., Ankara, TTK, 1999. Müellifin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Claude Cahen, "Bëndârî", **İA**, C. II, s. 837; M. Th. Houtsma, "al-Bundârî", **El² (İng.)**, C. I, s. 1309; Abdülkerim Özaydın, "Bëndârî", **DİA**, C. VI, s. 489-490. Metinde "Bëndârî" olarak kısaltılmıştır.

¹³ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 144-145; C. Brockelmann, "İbnü'l-Cevzî, Sıbt", **İA**, C. V/2, s. 850; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî", **DİA**, C. XXXVII, s. 87-88.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin **Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân** adlı eseri yaradılıştan 654 (1257) yılına kadar gelen olayları içerir.¹⁴ Müellifin Eyyûbîler'in hâkimiyetinde bulunan ülkelerde ve özellikle Suriye'de yaşanmış olan hadiseleri ayrıntılı bir biçimde kaydetmesi eseri önemli bir kaynak haline getirmiştir. Başta Eyyûbîler olmak üzere diğer devletlerle olan ilişkileri ve mücadeleleri anlattığımız bölümlerde sıkça başvurduğumuz eserde çalışmamız için kıymetli nakillere de rastladık.

1. Ebû Şâme el-Makdisî (öl. 665/1267)

Kıraat âlimi, Şâfiî fakihî ve tarihçidir. Ömrünün büyük bir kısmını şer'î ve edebî ilimleri öğrenmeye ve öğretmeye bunun yanı sıra da tarih ilmiyle meşgul olmaya adanmıştır.¹⁵ Çalışmamızı hazırlarken Ebû Şâme el-Makdisî'nin çok sayıda eserinden Nûreddin Mahmûd Zengî ve Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye dair eseri **Kitâbü'r-Ravzateyn**¹⁶ ve bu esere 590-665 (1194-1267) yıllarını içerecek şekilde yazmış olduğu zeyli **Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi**¹⁷, den özellikle Sultan II. Tuğrul döneminde yaşanan hadiseleri aktarmaya çalışırken istifade ettik.

i. Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed (öl. 682/1283)

598 (1202) yılında Kazvin'de doğan müellif bu şehirde eğitimini tamamladıktan sonra Dımaşk, Musul, Bağdat gibi çeşitli şehirlere gitmiş, Hille ve Vâsıt kadılıklarında bulunmuştur. Tarihî şahsiyetler ve ilginç olaylara da yer verdiği

¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân**, C. VIII/1-2, Haydarabad, 1951. Metinde "Sıbt İbnü'l-Cevzî" olarak kısaltılmıştır.

¹⁵ Ebû Şâme el-Makdisî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 147-148; C. Brockelmann, "Ebû Şâme", **İA**, C. IV, s. 51; Hilmy Ahmad, "Abû Shâme", **El²(İng.)**, C. I, s. 150; Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme el-Makdisî", **DİA**, C. X, s. 233-235. Metinde "Ebû Şâme" olarak kısaltılmıştır.

¹⁶ Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahhâri'd-devleteyn**, (nşr. İbrâhim ez-Zeybek), C. III- IV, Beyrut, 1997/1418. Eser hakkında bkz. Abdülkerim Özyaydın, "Kitâbü'r-Ravzateyn", **DİA**, C. XXVI, s. 112-113.

¹⁷ Ebû Şâme, **Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi**, (nşr. İzzet el-Attar), Kahire, 1366/1957.

coğrafya ve kültür tarihi açısından kıymetli eseri **Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**¹⁸ çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar arasında yer almıştır.

j. Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Ali el-Eyyûbî (öl. 732/1331)

Eyyûbî hânedanına mensup melik, tarihçi ve coğrafyacıdır. Çok sayıda sefere katılmış, devletin çeşitli kademelerinde görevlerde bulunmuştur. İlmine ve edebine büyük saygı duyan Memlük Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed tarafından kendisine “sultan” unvanı ve “el-Melikü'l-Müeyyed” lakabı verilmiştir. Çok erken tarihlerden itibaren devrinde meydana gelen olayları kaydetmeye başlamış olan Ebü'l-Fidâ'nın **el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer**¹⁹ adlı eserinden tüm çalışmamız boyunca özellikle siyasî konuları aktarırken yararlandık.

k. ez-Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman (öl. 748/1347)

Hadis hafızı, tarihçi ve kıraat âlimi olan müellif Dimaşk'ta doğmuş, ilk eğitimini burada tamamladıktan sonra pek çok şehre seyahatlerde bulunmuş ve hadis, nahiv, edebiyat, şiir, tarih gibi alanlarda değerli âlimlerden ömrünün son yıllarına kadar dersler almıştır.²⁰ Çok sayıda eser telif eden müellifin çalışmamızda biyografi

¹⁸ Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed, **Terceme-i Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**, (çev. Muhammed Murad b. Abd el-Rahman), C. II, Tahran, 1373. Müellif ve eseri hakkında bkz. M. Streck, “Kazvîni”, **İA**, C. VI, s. 528-532; T. Lewicki, “al-Kazwîni”, **EL² (İng.)**, C. IV, s. 865-867; Cevat İzgi, “Kazvîni Zekeriyâ b. Muhammed”, **DİA**, C. XXV, s. 160. Metinde “Kazvîni” olarak kısaltılmıştır.

¹⁹ Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Ali el-Eyyûbî, **el-Muhtasar fî târîhi'l-beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ**, C. II, Beyrut, 1381/1961. Hayatı hakkında bilgi için bkz. C. Brockelmann, “Ebülfidâ”, **İA**, C. IV, s. 78; H. A. R. Gibb, “Abu'l-Fidâ”, **EL² (İng.)**, C. I, s. 118-119; Abdülkerim Özeydin, “Ebü'l-Fidâ”, **DİA**, C. X, s. 320-321. Eser hakkında bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, “el-Muhtasar”, **DİA**, C. XXXI, s. 70-71. Metinde “Ebü'l-Fidâ” olarak kısaltılmıştır.

²⁰ Müellif hakkında bilgi için bkz. Moh. Ben Cheneb, “Zehebî”, **İA**, C. XIII, s. 493-495; Tayyar Altıkulaç, “Zehebî”, **DİA**, C. XLIV, s. 180-188. Metinde “Zehebî” olarak kısaltılmıştır.

kaynağı olan **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**²¹ ve **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**²² adlı eserlerini kullandık.

Bu eserlerin yanı sıra kullandığımız başlıca Arapça kaynaklar arasında; İbn Hamdûn'un (öl. 562/1187) **et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye**,²³ İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) **el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem**,²⁴ İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî'nin (öl. 597/1201) **el-Barku's-Şâmî**,²⁵ İbnü'l-Kıftî'nin (öl. 646/1248) **İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hukemâ'** (**Târîhu'l-hukemâ'**),²⁶ Muhammed b. Ahmed en-Nesevî'nin (öl. 647/1249-1250) **Sîret-i Celâleddîn-i Mengübertî**,²⁷ İbn Ebû Usaybia'nın (öl. 668-669/1270) **'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ**,²⁸ İbn Hallikân'ın (öl. 681/1282) **Vefeyâtü'l-a'yân**,²⁹ İbn Vâsıl'ın (öl. 697/1298) **Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb**,³⁰ İbnü'l-Fuvatî'nin (öl. 723/1323) **Mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb**,³¹ Safiyyüddin Abdülmü'min el-Bağdadî'nin (öl. 739/1338) **Merâsîdü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'**,³² İbnü'l-Verdî'nin (öl. 749/1349) **Tetimetü'l Muhtasar fî ahbâri'l-beşer**,³³ İbn Kesîr'in (öl. 774/1373) **el-Bidâye ve'n-nihâye**,³⁴ İbn Haldûn'un (öl. 808/1406) **Târîhu İbn**

²¹ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**, (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), C. I, Beyrut, 1996.

²² A.mf, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'**, (nşr. Beşşar Avvad Ma'rif-Muhyi Hilâl es-Serhân), C. XXI, Beyrut, 1984.

²³ İbn Hamdûn, **et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye**, (nşr. İhsan Abbas-Bekir Abbas), C. I-IX, Beyrut, 1996.

²⁴ İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem**, (nşr. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ), C. XVII-XVIII, Beyrut, 1992.

²⁵ İmâdüddin Kâtib el-İsfahânî, **el-Barku's-Şâmî**, (nşr. Ramazan Şeşen), C. V, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., 1979. Metinde "İmâdüddin el-İsfahânî" olarak kısaltılmıştır.

²⁶ İbnü'l-Kıftî, **İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hukemâ'** (**Târîhu'l-hukemâ'**), (nşr. Abdülmecid Diyab), C. I, Kuveyt, 2001.

²⁷ Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, **Sîret-i Celâleddîn-i Mengübertî**, (çev. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran, 1344hş/1965. Müellif ve eser hakkında bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Nesevî, Muhammed b. Ahmed", **DİA**, C. XXXII, s. 577-578; Metinde "Nesevî" olarak kısaltılmıştır.

²⁸ İbn Ebû Usaybia, **'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ**, (nşr. August Müller), C. II, Kahire, 1882.

²⁹ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, nşr. İhsan Abbas, C. V, Beyrut, 1978.

³⁰ İbn Vâsıl, **Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb**, (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl-Haseneyn Muhammed Rebî'), C. III-IV, Kahire, 1972-1977.

³¹ İbnü'l-Fuvatî, **Mecma'u'l-âdâb fî mu'cemi'l-elkâb**, (nşr. Muhammed Kâzım), C. I-VI, Tahran, 1416.

³² Safiyyüddin Abdülmü'min el-Bağdadî, **Merâsîdü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'**, (çev. H. İbrahim Gök), C. I, Ankara, TTK, 2014. Metinde "Safiyyüddin el-Bağdadî" olarak kısaltılmıştır.

³³ İbnü'l-Verdî, **Tetimetü'l Muhtasar fî ahbâri'l-beşer**, Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, C. II, Beyrut, 1996.

³⁴ İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, (çev. Mehmet Keskin), **Büyük İslâm Tarihi**, C. XII, İstanbul, Çağrı Yay., 1995.

Haldûn³⁵ ve **Mukaddime**,³⁶ Süyûtî'nin (öl. 911/1505) **Târîhu'l-hulefâ'**,³⁷ Ahmed b. Mahmûd'un (öl. 977/1569-1570) **Selçuk-Nâme**,³⁸ İbnü'l-İmâd'ın (öl. 1089/1679) **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**,³⁹ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın (öl. 1113/1702) **Câmiu'd-Düvel**⁴⁰ eserleri de yer almaktadır.

2. Farsça Kaynaklar

a. Nizâmülmülk, Hasan b. Ali b. İshak es-Tûsî (öl. 485/1092)

Nizâmülmülk, Büyük Selçuklu Devleti'nin en önemli vezîri, Ortaçağ İslâm dünyasının en başarılı devlet adamlarındandır. Nizâmülmülk vezîrliğinin yanı sıra İslâm kültür ve medeniyeti, Büyük Selçuklu Devleti devlet teşkilâtı, askerî, siyasî, ekonomi, kültür yapısı hakkında kıymetli bilgiler veren **Siyâsetnâme**⁴¹ adlı eseriyle tanınır. Farsça yazılmış olan eser elli bir fasıldan oluşmuştur. Her fasılda bir konu ele alınarak bu konuyla ilgili örnek hikâyeler anlatılmıştır. Devlet ve saray teşkilâtı hakkında genel bilgiler verilirken eserden temel başvuru kaynağı olarak yararlanılmıştır.

b. Zahîrüddîn-i Nişâbüri (öl. 582/1186'den sonra)

Aslen Nişâburlu bir aileye mensuptur. VI. (XII.) yüzyılın başlarında doğduğu ve Irak Selçuklu Devleti coğrafyasında yaşadığı anlaşılmaktadır. Zahîrüddîn-i

³⁵ İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn: Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's sultâni'l-ekber**, C. V, Beyrut, 1992.

³⁶ İbn Haldûn, **Mukaddime**, haz. Süleyman Uludağ, C. I, İstanbul, Dergah Yay., 1988.

³⁷ Süyûtî, **Târîhu'l-hulefâ'**, (nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire, 1383/1964.

³⁸ Ahmed b. Mahmûd, **Selçuk-Nâme**, haz. Erdoğan Merçil, C. I-II, İstanbul, Tercüman Yay., 1977.

³⁹ İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, (nşr. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût), C. VI, Beyrut, 1991.

⁴⁰ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi**, yay. Ali Öngül, C. I, İzmir, Akademi Kitâbevi, 2000. Metinde "Müneccimbaşı" olarak kısaltılmıştır.

⁴¹ Nizâmülmülk, Hasan b. Ali b. İshak es-Tûsî, **Siyerü'l-mülûk yâ Siyâsetnâme**, (nşr. Hubert Darke), Tahran, 1372/1994; a.mlf., **Siyâsetnâme**, (çev. Mehmet Altay Köymen), 2. bsk., TTK, Ankara, 1999. Hayatı ve eseri hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nizâmülmülk", **DİA**, C. XXXIII, s. 194-196. Metinde "Nizâmülmülk" olarak kısaltılmıştır.

Niṣâbüri'nin bilinen yegâne eseri **Selcûknâme**,⁴² Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul adına muhtemelen 573-582/1177-1186 yılları arasında kaleme alınmıştır. Eser kendisinden sonra yazılan Selçuklu tarihlerine de kaynak teşkil etmiştir. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Selçuklularla ilgili eserler yazılmaya başlanmış ancak bunların bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bu eser aynı zamanda günümüze ulaşan ilk Selçuknâme olarak da bilinmektedir.

Sultan Arslanşah'ın ve Sultan II. Tuğrul'un şahsiyetlerini ve bu sultanların dönemlerinde meydana gelen siyasî hadiseleri anlattığımız bölümlerde eseri sıklıkla kullandık. Ayrıca vezîrlere, hâciplere gibi devlet teşkilâtındaki önemli kişileri araştırırken de bu kaynaktan yararlandık.

c. Necmeddîn Ebü'r-Recâ Kummî (öl. 584/1188'den sonra)

Necmeddîn Ebü'r-Recâ Kummî'nin 584 (1188) yılında vezîrlere tarihi hakkında yazmış olduğu eseri **Târîhu'l-vüzerâ**,⁴³ Irak Selçukluları açısından da kıymetli bilgiler içeren en önemli kaynaklar arasındadır. Özellikle Sultan II. Tuğrul döneminde yaşanan hadiseleri aktarırken ve görev yapan vezîrlere hakkında bilgi verirken eserden istifade ettik.

d. Râvendî, Ebû Bekir Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleymân (öl. 603/1206-1207'den sonra)

Kâşân civarında bir kasaba olan Râvend'de, bu kasabaya mensup meşhur bir ulemâ ailesinin çocuğu olarak doğan müellif, hattatlık, cilt ve tezhipte kendisini geliştirmiş, Sultan II. Tuğrul'un hürmetini kazanarak ona hat hocalığı yapmıştır. 599

⁴² Zahîrüddîn-i Niṣâbüri, **Selcûknâme**, (nşr. A. H. Morton), London, 2004. Müellif hakkında bilgi için bkz. Cahen, a.g.m., (çev. Nejat Kaymaz), **TAD.**, C. VIII, s. 213-217; Osman Gazi Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Niṣâbüri", **DİA**, C. XLIV, s. 102-103.

⁴³ Necmeddîn Ebü'r-Recâ Kummî, **Târîhu'l-vüzerâ**, (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran, 1363hş. Metinde "Kummî" olarak kısaltılmıştır.

(1202-1203) yılında yazmaya başladığı **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**⁴⁴ adlı eserini Selçuklu hânedanıyla kurduğu dostane ilişkiler nedeniyle Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev'e ithaf ve takdim etmiştir.

Şiirler, vecizeler, atasözleriyle zenginleştirilmiş olan eser esas itibarıyla Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışlarından son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un ölümüne kadar gelen tarihlerini içerir. Eserin en önemli bölümü Irak Selçuklu Sultanları Arslanşah ile II. Tuğrul dönemini anlatan kısımdır ve müellif çalışmamız için çok önemli safhaları titizlikle kaydetmiştir. Eserden tezimizin tüm bölümlerinde kapsamlı şekilde istifade etmeye çalıştık.

e. Nizâmî-i Gencevî (öl. 611/1214 civarı)

Müellif Gence'de doğmuş, eğitimini tamamlamış, eğitim döneminden sonra da resmî bir görev almayıp Gence'de kalarak ilmî faaliyetlerini sürdürmüştür. Nizâmî-i Gencevî, Sultan II. Tuğrul, Atabeg Cihân Pehlivân, Atabeg Ebû Bekir, Musul Atabegi İzzeddin Mes'ûd, Merâga hâkimi Alâeddin Körpearslan, Erzincan hâkimi Fahreddin Behram Şah gibi hükümdarlara ve devlet adamlarına gönderdiği şiirlerden elde ettiği para ile geçimini sağlamıştır.

Halk ve yöneticiler tarafından saygı görülen mütevazı bir hayat sürdürerek çok sayıda eser telif eden Nizâmî-i Gencevî, Fars edebiyatına da hamse türünü kazandırmıştır.⁴⁵ Eserlerinden **Hüsrev ü Şîrîn**'i Sultan II. Tuğrul'a ithaf etmiş ayrıca eserinde Atabeg Cihân Pehlivân ve Atabeg Kızıarslan için de methiyeler yazmıştır.⁴⁶

⁴⁴ Muhammed b. Ali b. Süleymân er-Râvendî, **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr: Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti**, (çev. Ahmed Ateş), C. I-II, 2. bsk., Ankara, TTK, 1999. Metinde "Râvendî" şeklinde kısaltılmıştır. Ayrıca müellif hakkında bilgi için bkz. P. Kraus, "Râvendî", **İA**, C. IX, s. 639; Carole Hillenbrand, "Râwandî", **El² (İng.)**, C. VIII, s. 460-461; Abdülkerim Özaydın, "Râvendî, Muhammed b. Ali", **DİA**, C. XXXIV, s. 471-472.

⁴⁵ J. Rypka, "Poets and Prose Writers of the Late Seljuq and Mongol Periods", **CHI**, C. V, s. 578-584; Peter Chelkowski, "Nezâmi: Master Dramatist", **Persian Literature**, (Ed. Ehsan Yarshater), New York, 1988, s. 179-189; Ziya Bünyadov, "Atabeyler Devrinde Kültürel Hayat", (çev. Vefa Rızayeva), **TDAD.**, sy. 101 (1996), s. 50-53; Ahmed Ateş, "Nizâmî", **İA**, C. IX, s. 318-319; Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", **DİA**, C. XXXIII, s. 183-184.

⁴⁶ Nizâmî-i Gencevî, **Hüsrev ve Şîrîn**, (çev. Sabri Sevsebil), İstanbul, MEB Yay., 1986.

f. Efdalüddin Ebû Hâmid Ahmed el-Kirmânî
(öl. 615/1218-1219'dan sonra)

Efdalüddin Ebû Hâmid Ahmed el-Kirmânî, Kirman Selçukluları sarayında görev yapmış, Kirman meliklerinden Tuğrulşah'ın ve II. Arslanşah'ın nedimleri arasında yer alarak devlet hizmetlerinde bulunmuş dönemin önemli tarihçilerindendir. Efdalüddîn Ebû Hâmid Ahmed el-Kirmânî, Kirman melikleri arasında yaşanan iç ihtilâflar neticesinde Horasan civarına oradan da Yezd'e giderek bir süre bu şehirdeki hastanenin işlerini yürütmüştür. Oğuz beylerinden Melik Dînâr'ın Kirman'ı ele geçirmesinden sonra da (583/1187) ülkesine geri dönerek onun hizmetine girmiş ve Kirman tarihi ile ilgili eserlerini yazmıştır.⁴⁷

Biz çalışmamızda Sultan Arslanşah döneminde Kirman Selçukluları ile ilişkiler bahsini anlatırken müellifin 'İkdü'l-ûlâ li'l-mevkîfi'l-a'lâ ve Bedâyi'ül-izmân fî vekâyi'-i Kirmân⁴⁸ adlı eserlerinden yararlandık.

g. el-Avfî, Nureddîn Muhammed b. Muhammed b. Yahyâ el-Hanefî (öl. 629/1232)

Aslen Buharalıdır. İlim ile uğraşan bir aileye mensuptur. İlk tahsilini tamamladıktan sonra pek çok ülkeye seyahatlerde bulunmuş birçok âlim ile tanışmış ve İran edebiyatında ilk şuarâ tezkiresi olan **Lübâbü'l-elbâb** adlı eserini yazmıştır.⁴⁹

⁴⁷ Zehîbullâh-i Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi, (Târîh-i Edebiyât der İrân'ın I-II. Cilt özeti)**, (çev. Hasan Almaz), C. I, Ankara, Nüşa Yay., 2002, s. 271-273; Erdoğan Merçil, **Kirmân Selçukluları**, Ankara, TTK, 1989, s. 210-211. Metinde "Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî" olarak kısaltılmıştır.

⁴⁸ Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, **İkdü'l-ûlâ li'l-mevkîfi'l-a'lâ**, (nşr. Ali Muhammed Nâîmî), Tahran, 1311ş; a.mlf., **Bedâyi'ül-izmân fî vekâyi'-i Kirmân**, (nşr. Mehdî Beyanî), Tahran, 1326.

⁴⁹ Hayatı hakkında bkz. Safâ, **a.g.e.**, C. I, s. 243-275; Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 159; Fuad Köprülü, "Avfî", **İA**, C. II, s. 21-23; M. Nizamuddin, "Avfî", **El² (İng.)**, C. I, s. 764; Tahsin Yazıcı, "Avfî", **DİA**, C. IV, s. 115-116. Eser hakkında bkz. Tahsin Yazıcı, "Lübâbü'l-elbâb", **DİA**, C. XXVII, s. 241-242.

Eserden çalışmamızın “Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul Döneminde İlim ve Kültür Hayatı” adlı bölümünde oldukça yararlandık. Müellif metinde “Avfî” olarak kısaltılmıştır.⁵⁰

h. Cûzcânî, Kadı Minhâc-ı Sirâc (öl. 664/1266’dan sonra)

İlim ve edebiyatla meşgul bir aileye mensup olarak 589’da (1193) doğmuş, babasının devlet hizmetlerinde bulunması sebebiyle çocukluğunu ve gençliğini Gurlu hükümdarların sarayında geçirmiştir. Müderrislik, kadılık gibi görevlerde bulunmuş olan müellifin yaradılıştan başlayarak kendi zamanına kadar olayları kaydettiği umumi bir İslâm tarihi olan **Tabakât-ı Nasîrî**⁵¹ adlı en önemli eseri Selçuklu siyasî tarihi hakkında da ayrı bir bölüm içerir. Biz eserde yer alan Irak Selçuklu sultanları ve İldenizliler ile ilgili bilgileri çalışmamızda kullandık.

ı. el-Cüveynî, Ebü’l Muzaffer Alâeddîn Atâ Melik b. Bahâeddîn Muhammed (öl. 681/1283)

İlhanlılar döneminde yetişen bir devlet adamı ve tarihçi olan müellif, Hârizmşahlar ve İlhanlılar devrinde önemli devlet görevlerinde bulunmuş bir aileye mensuptur. Çeşitli devlet görevleri yaptıktan sonra İlhanlı Devleti’nin kurucusu Hülâgû’nun (653-663/1256-1265) hizmetine girerek onun İran’daki Bâtınîleri yok etmek için tertip ettiği bütün seferlere katılmış ve kendisine bütün Irâk-ı Arab ve Hûzistan eyaletlerinin idaresi verilmiştir.

⁵⁰ Avfî, **Lübâbü’l-elbâb**, (nşr. E. G. Browne-Mirza Muhammed), C. I, Leiden, 1906.

⁵¹ Cûzcânî, Kadı Minhâc-ı Sirâc, **Tabakât-ı Nâsirî, Selçuklular**, (çev. Erkan Göksu), Tokat, Taşhan Kitap Yay., 2011. Müellif hakkında bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 162-163; M. Fuad Köprülü, “Cûzcânî”, **İA**, C. III, s. 230-236; A. S. Bazmee Ansari, “al-Djūzđjānī”, **El² (İng.)**, C. II, s. 609; a.mlf., “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc”, **DİA**, C. VIII, s. 98-99. Metinde “Cûzcânî” olarak kısaltılmıştır.

İlmî faaliyetlere de büyük önem vermiş olan Cüveynî'nin⁵² **Târîh-i Cihângüşâ**⁵³ adlı eseri Moğollar, Hârizmşahlar ve Bâtınîler hakkında en önemli bilgileri içeren ana kaynaklar arasındadır. Eserden Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde Bâtınîler ile yaşanan mücadeleleri, Sultan II. Tuğrul döneminde Hârizmşahlarla yaşanan hadiseleri ve Sultan II. Tuğrul'un vefatını araştırırken sıkça yararlandık.

i. Reşîdüddin Fazlullah b. İmâdüddevle Ebü'l-Hayr Ali el-Hemedânî (öl. 718/1318)

İlhanlılar devrinde yaşamış tabip, devlet adamı ve vezîrdir. Müellifin Hemedan'da hekimlikle uğraşan yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldiği, iyi bir tahsil gördüğü ve yaklaşık otuzlu yaşlarında iken İslâmiyet'i benimsediği rivayet edilir. Tabip olarak girdiği devlet hizmetinde kısa sürede vezîrlük makamına kadar yükselmiştir. 718'de (1318) ise İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han'ı zehirlemekle itham edilerek oğluyla birlikte idam edilmiştir.⁵⁴

Reşîdüddin, **Câmiu't-tevârîh** adlı dünya tarihi niteliğindeki eserinin Selçuklular ile ilgili kısmında Tuğrul Bey'den başlayarak son Irak Selçuklu II. Tuğrul'a kadar gelen Selçuklu hükümdarlarına birer bölüm ayırarak haklarında ayrı ayrı bilgi vermiştir. Bu bakımdan bizim de çalışmamız boyunca özellikle siyasî tarih ile ilgili hususlarda oldukça yararlandığımız kaynak eserlerin başında yer almıştır. Eserin Selçuklular ile ilgili kısmı neşredilmiş ve Türkçeye de tercüme edilmiş olup metinde "Reşîdüddin" olarak kısaltılmıştır.⁵⁵

⁵² Müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Cüveynî", **İA**, C. III, s. 249-255; W. Barthold, J. A. Boyle, "Djuwayni", **El² (İng.)**, C. II, s. 606-607; Orhan Bilgin, "Cüveynî", **DİA**, C. VIII, s. 140-141. Metinde "Cüveynî" olarak kısaltılmıştır.

⁵³ Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev. Mürsel Öztürk), 2. bsk. Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1998.

⁵⁴ Hayatı ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, "Reşîdü'd-Dîn Tabîb", **İA**, C. IX, s. 705-712; D. O. Morgan, "Rashîd al-Dîn Tabîb", **El² (İng.)**, C. VIII, s. 443-444; Osman Gazi Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî", **DİA**, C. XXXV, s. 19-21; Ramazan Şeşen, "Câmiu't-Tevârîh", **DİA**, C. VII, s. 132-134.

⁵⁵ Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî, **Câmiu't-tevârîh**, (nşr. Ahmed Ateş), C. II, 5. Cüz, Ankara, TTK, 1999.

j. el-Kazvîni, Hamdullah b. Ebû Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfi (öl. 740/1340'tan sonra)

İrânlı tarihçi, coğrafyacı ve şair olan müellifin büyük dedesi, dedesi ve babası Irak'ın müstevfisi oldukları için ailesi "Müstevfiyân" lakabıyla anılır. Âlim, şair ve ediplerin meclislerine katılmaktan hoşlanan müellif özellikle Reşîdüddin ile iyi ilişkiler kurmuş ancak Reşîdüddin'in öldürülmesi üzerine devrin bütün âlim ve düşünürleri gibi o da gözden düşmüştü. Olcaytu Han'ın vefatından sonra tahta oturan Ebû Said Bahadır Han'ın (717-736/1317-1335) yeniden kabiliyetli kişilere görev ve yetkilerini iade etmesi üzerine ilmî çalışmalarına devam etme fırsatını bulmuş ve eserlerini yazmıştı.⁵⁶ Biz çalışmamızda siyasî ve sosyal alanda yaşanan hadiseleri aktarırken müellifin Farsça umumi tarihi olan **Târîh-i Güzîde**'sinden kapsamlı bir şekilde yararlandık.⁵⁷

Hamdullah el-Müstevfi'nin tezimizde yararlandığımız bir diğer eseri ise coğrafya ve kozmografyaya dair çalışması olan 740 (1340) yılında tamamladığı **Nüzhetu'l-kulûb**⁵⁸'dür. İrân ve komşu ülkelerdeki coğrafi yerleşkelerle ilgili bilgileri bu eserden karşılaştırarak vermeye çalıştık.

k. el-Yezdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Hüseynî (öl. 742/1342)

Müellifin hayatı ve faaliyetleri hakkında bilgiler yetersizdir. Eserinden elde edilen bilgilere göre muhtemelen İlhanlı sarayında bir vezîr ya da kadıydı. Ayrıca İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han'ın (703-716/1304-1316) sarayıyla da bağlantısı vardı.⁵⁹

⁵⁶ Hayatı ve eserleri hakkında bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, "Hamdullah Müstevfi", **İA**, C. V/1, s. 186-188; B. Spuler, "Hamd Allâh", **El² (İng.)**, C. III, s. 122; Abdülkerim Özeydın, "Hamdullah el-Müstevfi", **DİA**, C. XV, s. 454-455. Metinde "Hamdullah el-Müstevfi" olarak kısaltılmıştır.

⁵⁷ Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzîde**, (nşr. Abdülhüseyn Nevâî), Tahran, 1387. Eser hakkında bilgi için bkz., Abdülkerim Özeydın, "Târîh-i Güzîde", **DİA**, C. XL, s. 82-83.

⁵⁸ A.mlf., **Nüzhetu'l-kulûb**, (nşr. Guy Le Strange), Leiden, 1915.

⁵⁹ Affan Selçuk, "Selçuklu Dönemi İrân Tarih Yazıcılığı", (çev. Halil İbrahim Gök), **Nüsha**, sy. 22 (2006), s. 159.

Müellif Zahîrüddîn-i Nişâbü'rî ve Ravendî'den istifade etmiş ayrıca eserini oldukça süslü bir nesirle yazarak Arapça cümleleri de sıkça kullanmıştır. Müellifin Sultan II. Tuğrul'un tahta çıkışıyla tamamlamış olduğu eserinden biz özellikle çalışmamızın Sultan Arslanşah döneminde Irak Selçukluları'nı anlattığımız bölümünde yararlandık.⁶⁰ Metinde “Yezdî” olarak kısaltılmıştır.

I. Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (öl. 759/1358'den sonra)

Müellif İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han'ın vezîri Gıyâseddin Muhammed döneminde saray şairidir ve **Mecma'u'l-Ensâb**⁶¹ isimli eserini de bu vezîre ithaf etmiştir. Genel bir tarih olan bu eserde Irak Selçukluları hakkında da kıymetli bilgiler bulunmaktadır.⁶²

m. Devletşah b. Bahtîşâh-ı Semerkandî (öl. 900/1495 civarı)

İyi bir tahsil gören Devletşah b. Bahtîşâh-ı Semerkandî, eğitimini tamamladıktan sonra Timurlular sarayına girmiş ve ömrünün büyük kısmını burada geçirmiştir. Sarayda emîrliğe kadar yükseldikten sonra görevinden ayrılmış, Hüseyin-i Baykara ve Ali Şîr Nevâî'nin hizmetine girerek ilmî faaliyetler ile meşgul olmuştur. Müellifin İran şairleri hakkında kaleme aldığı tezkiresi, şair biyografileri ve kültürel hayat açısından çalışmamızda yararlandığımız kaynaklar arasındadır.⁶³

Ayrıca bu Farsça kaynaklar dışında İbnü'l-Belhî'nin (öl. VI./XII. yüzyıl) **Farsnâme**,⁶⁴ Ebû'ş-Şeref Necîbüddin Nâsîh b. Zafer Cerbâzekânî'nin (öl.

⁶⁰ Muhammed el-Yezdî, **el-Urâza fî'l-hikâyeti's-Selcûkiyye**, (Ar. çev. Abdünnâim M. Hasaneyn-Hüseyin Emin), Bağdat, 1979.

⁶¹ Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **Mecma'u'l-Ensâb**, (nşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran, 1376ş. Metinde “Şebânkâreî” olarak kısaltılmıştır.

⁶² Müellif hakkında bilgi için bkz. C. E. Bosworth, P. Jackson, “**Şhabânkâra**”, **El² (İng.)**, C. IX, s. 158-159; Rıza Kurtuluş, Şebânkâreî”, **DİA**, C. XXXVIII, s. 390-391.

⁶³ Devletşah b. Bahtîşâh-ı Semerkandî, **Tezkiretü's-suvarâ**, (çev. Necati Lugal), **Şair Tezkireleri**, Pinhan Yay., İstanbul, 2011. Metinde “Devletşah-ı Semerkandî” olarak kısaltılmıştır.

⁶⁴ İbnü'l-Belhî, **Farsnâme**, (nşr. Guy Le Strange, R. A. Nicholson), Cambridge, 1962.

603/1206'dan sonra) **Terceme-i Târih-i Yemînî**,⁶⁵ İbn İsfendiyâr, Bahâeddîn Kâtib Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr'ın (öl. 613/1216'dan sonra) **Târih-i Taberistân**,⁶⁶ Kadı Beyzâvî'nin (öl. 685/1286-1287) **Nizâmü't-tevârih**,⁶⁷ Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî'nin (öl. 725/1324'ten sonra) **Nesâ'imü'l-eshâr min letâimi'l-ahbâr der târih-i vüzerâ**,⁶⁸ Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarâyî'nin (öl. 733/1332-1333) **Müsâmeretü'l-Ahbâr**,⁶⁹ Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akîlî'nin (öl. 876/1471'den sonra) **Asârü'l-Vüzerâ**,⁷⁰ Seyyid Zahîrüddîn b. Nasîreddîn b. Kemâleddîn el-Hüseynî el-Mar'âşî'nin (öl. 894/1489) **Târih-i Taberistân ve Ruyân ve Mâzenderân**,⁷¹ Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşah Mîrhând'ın (öl. 903/1498) **Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ**,⁷² Gıyâseddîn b. Hümâmiddîn Hândmîr'in (öl. 942/1535-1536) **Düstûrü'l-vüzerâ**,⁷³ ve **Tarih-i Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer**,⁷⁴ Kadı Ahmed-i Gaffârî'nin (öl. 975/1567) **Târih-i Cihânârâ**⁷⁵ adlı eserlerinden de araştırmamızı hazırlarken oldukça istifade ettik.

⁶⁵ Ebû'ş-Şeref Necîbüddîn Nâsîh b. Zafer Cerbâzekânî, **Terceme-i Târih-i Yemînî**, (nşr. Ca'fer-i Şîâr), Tahran, 1382. Metinde "Cerbâzekânî" olarak kısaltılmıştır.

⁶⁶ İbn İsfendiyâr Bahâüddîn Kâtib Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr, **Târih-i Taberistân**, (nşr. Abbas İkbâl), 1C.'de I-II, Tahran, 1320. Metinde "İbn İsfendiyâr" olarak kısaltılmıştır.

⁶⁷ Kadı Beyzâvî, **Nizâmü't-tevârih**, (nşr. Behmen Mirza Kerîmî), Tahran, 1313.

⁶⁸ Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, **Nesâ'imü'l-eshâr min letâimi'l-ahbâr der târih-i vüzerâ**, (nşr. Mîr Celâleddîn Hüseynî-i Urmevî), Tahran, 1959.

⁶⁹ Kerîmüddîn Mahmud-i Aksarâyî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara, TTK, 2000. Metinde "Aksarâyî" şeklinde kısaltılmıştır.

⁷⁰ Seyfeddin Hacı b. Nizâm Akîlî, **Asârü'l-Vüzerâ**, (nşr. Celâleddîn Hüseynî), Tahran, 1337/1958. Metinde "Akîlî" olarak kısaltılmıştır.

⁷¹ Seyyid Zahîrüddîn b. Nasîreddîn b. Kemâleddîn el-Hüseynî el-Mar'âşî, **Târih-i Taberistân ve Ruyân ve Mâzenderân**, (nşr. M. Hüseynî Tesbîhî), Tahran, 1368. Metinde "Zahîrüddîn-i Mar'âşî" olarak geçmektedir.

⁷² Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşah Mîrhând, **Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ**, Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, C. IV, Tahran, 1339hş. Metinde "Mîrhând" olarak kısaltılmıştır.

⁷³ Gıyâseddîn b. Hümâmiddîn Hândmîr, **Düstûrü'l-vüzerâ**, (nşr. Saîd-i Nefisî), Tahran, 1317. Metinde "Hândmîr" olarak kısaltılmıştır.

⁷⁴ A.mlf., **Tarih-i Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer**, (nşr. Muhammed Debîr Siyâkî), C. II, Tahran, 1353hş.

⁷⁵ Kadı Ahmed-i Gaffârî, **Târih-i Cihânârâ**, Tahran, 1963.

3. Ermenice ve Süryânîce Kaynaklar

a. Urfalı Mateos (öl. 531/1136'dan sonra)

Urfa'da Hıristiyan bir din adamı olarak yaşamış olan Urfalı Mateos'un **Vekayi-Nâme**⁷⁶'si Ermeni kaynaklarının en önemlilerinden biridir. Müellifin vefatından sonra öğrencisi olan Grigor tarafından esere zeyl ilave edilmiş ve aktarılan hadiseler 557 (1162) yılına kadar genişletilmiştir. Eserde çalışmamızla ilgili olarak Sultan Arslanşah döneminde Gürcüler'in Ani şehrini kuşatmaları ve burada Müslüman halka yapmış oldukları zulümlerle ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır.

b. Süryânî Mihail (öl. 596-597/1200)

Antakya Yakûbî patrikliği görevini yapan Süryânî Mihail'in **Vekayinâme**⁷⁷'si müellifin yaşadığı dönem olan XII. yüzyılın ikinci yarısına dair kıymetli bilgiler içermektedir. Biz Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Ahlat kuşatmasını, Doğu Anadolu'da Ahlatşahlar, Saltuklular gibi beyliklerle gelişen münasebetleri, Gürcü Krallığı ile yaşanan mü'deleleri anlatırken eserden istifade ettik.

c. Vardan Vardabet (öl. 668/1269'dan sonra)

Ermeni kaynaklarının en önemlilerinden olan **Cihan Tarihi**⁷⁸ isimli eser özellikle Selçuklular'ın Anadolu'da ilerleyişi, Anadolu Beylikleri'nin birbirleri ile ilişkileri ve Gürcü tarihi açısından da değerli bilgiler içermektedir. Eser Gürcü

⁷⁶ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara, 2000. Müellif hakkında bilgi için bkz. Hrant D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", **TD.**, C. I, sy. 1 (1949), s. 102-108.

⁷⁷ Süryânî Mihail, **Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi (1042-1195)**, (çev. Hrant. D. Andreasyan), C. II, Ankara, TTK'da bulunan yayımlanmamış nüsha, 1944.

⁷⁸ Vardan Vardabet, **Türk Fütuhâtı Tarihi**, (çev. Hrant D. Andreasyan), İ.Ü. Ed. Fak. Yay., **Tarih Semineri Dergisi**, sy. 2'den ayırbasım, İstanbul, 1937. Müellif hakkında bilgi için bkz. Hrant D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", **TD.**, C. I, sy. 2 (1950), s. 401-407. Metinde "Vardan" olarak kısaltılmıştır.

Krallığı ile Irak Selçukluları arasında yaşanan mücadeleleri anlatırken en çok yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

d. İbnü'l-İbrî (Ebü'l-Ferec) (öl. 685/1286)

Süryânî kaynaklardan tezimizde Süryânî tarihçisi, filozof, ilâhiyatçı, edip ve tabip İbnü'l-İbrî'nin (Ebü'l-Ferec)⁷⁹ Hz. Âdem'den başlayarak 685 (1286) yılına kadar gelen tarihî olayları kaleme aldığı umûmî tarihinden yararlandık.⁸⁰ İbnü'l-İbrî'nin bir diğer eseri olan **Târîhu muhtasari'd-düvel**⁸¹ de çalışmamızda özellikle Eyyûbilerle ilişkileri anlatırken yararlandığımız kaynaklar arasındadır.

4. Münşeât Mecmûaları

a. Müntecebüddin Bedî' (öl. 552/1157'en sonra)

Sultan Sencer'in inşâ dîvânı reisi ve nedimi Müntecebüddin Bedî'nin **Atebetü'l-ketebe** adlı eserinde Selçuklu resmî belgelerinin ışığında devlet yapısı ve idarî teşkilât hakkında kıymetli bilgiler yer almaktadır. G. M. Kurpalidis de **Atebetü'l-ketebe** üzerinde yoğunlaşarak Büyük Selçuklu Devleti'nin idarî, ekonomik, sosyal ve ekonomik tarihini ele alan eserini telif etmiştir. Çalışmamızın özellikle dîvân teşkilâtı hakkında bilgi veren bölümünde birbiriyle mukayese ederek iki eserden de yararlandık.⁸²

⁷⁹ Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Brockelmann, "İbnü'l-İbrî", **İA**, C. V/II, s. 861-862; J. B. Segal, "Ibn al 'Ibrî", **El² (İng.)**, C. III, s. 804-805; Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-İbrî", **DİA**, C. XXI, s. 92-94. Metinde "İbnü'l-İbrî" olarak geçmektedir.

⁸⁰ İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C. II, 3. bsk., Ankara, TTK, 1999.

⁸¹ A.mlf., **Târîhu muhtasari'd-düvel**, Beyrut, 1308/1890.

⁸² Müntecebüddin Bedî', **Kitab-ı Atebetü'l-ketebe: Mecmûa-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer**, (nşr. Muhammed Kazvinî), Abbas İkbâl, Tahran, 1329hş; G. M. Kurpalidis, **Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, (çev. İlyas Kamalov), İstanbul, Ötüken Yay., 2007.

b. Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî (öl. 588/1192'den sonra)

Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî Hârizmşah Tekiş'in sarayında görev yapmış, İnşâ Dîvânı'nın da başında bulunmuştu. Telif etmiş olduğu **et-Te vessül ile't-teressül**⁸³ adlı münşeât mecmûasında fermanlar, menşûrlar, anlaşmalar, çevre hükümdarlara gönderilen mektuplar yer almaktadır. Eserde çalışmamız açısından önem taşıyan Hârizmşah Tekiş tarafından Atabeg Cihân Pehlivân'a yazılmış olan mektuplar yer almaktadır.

5. Meskûkat ve Kitâbeler

Irak Selçuklu Sultanları Arslanşah ve II. Tuğrul dönemlerinde de hükümdarlık alâmetlerinden olan sikkeler basılmış, bu sikkelerde Abbâsi halifesi ile birlikte sultanların adı ve unvanları yer almıştır. Çalışmamızda kullandığımız sikkeler yayımlanmıştır ve hükümdarlık alâmetlerini anlattığımız bölümde yayımlandıkları eserler gösterilmiştir. Ayrıca çalışmanın ekler bölümünde sikke örnekleri mevcuttur.

Kitâbe olarak ise tespit edebildiğimiz Nahcıvan'da yer alan Mümine Hatun Kümbeti'nin kitâbesidir. Bu kümbet ve kitâbesi Irak Selçukluları'nda imâr faaliyetleri hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Kitâbede, Atabeg Cihân Pehlivân'ın kümbeti annesi Mümine Hatun'un hatırası için 582 yılı Muharrem'inde (Mart-Nisan 1186) inşa ettirdiği hakkında mâlumat vardır.⁸⁴ Çalışmanın ekler bölümünde yine kümbete ait resimler bulunmaktadır.

⁸³ Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, **et-Te vessül ile't-teressül**, (nşr. Ahmed Behmenyar), Tahran, 1315. Metinde "Bağdâdî" olarak kısaltılmıştır.

⁸⁴ Suut Kemal Yetkin, **İslâm Ülkelerinde Sanat**, İstanbul, Cem Yay., 1974, s. 72; A. V. Salamzade, **Ajemi son of Abubekr Nakhichevani**, Bakü, 1976, s. 30; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, **Azərbaycan Tarixi**, C. II, Bakü, 2007, s. 385-386; Ayşe Denkhalbant, "Mümine Hatun Külliyesi", **DİA**, C. XXXI, s. 559.

6-Araştırmalar

Çalışmamızda çok sayıda araştırma eserinden de yararlandık. Bunların başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz. Hem Sultan Arslanşah⁸⁵ hem de Sultan II. Tuğrul⁸⁶ dönemleri hakkında yapılmış olan yüksek lisans tezleri bulunmaktadır. Bu yüksek lisans tezlerinden iki hükümdar döneminde yaşanan siyasî olayları anlatırken yararlandık. Kuzey Irak'ta kurulmuş olan atabegler hakkında da Hüseyin Ali al-Dakûkî'nin doktora çalışması bulunmaktadır.⁸⁷

Özellikle Irak Selçukluları hakkında bilgiler veren eserlerden en çok istifade ettiklerimizin başında Hüseyin Emin'in **Târihu'l-İrak fi'l-asri's-Selcûkî**⁸⁸'si gelmektedir. Çalışmamızın gerek siyasî tarih gerekse devlet teşkilâtına dair tüm bölümlerinde eserden ve eserin ekler bölümünde yer alan çeşitli resimler, belgeler, sultanların unvan ve lakabları, vezîrleri, hâcibleri gibi bilgilerden yararlandık. Siyasî olayları anlatırken Hüseyin Kayhan'ın **Irak Selçukluları**⁸⁹ adlı çalışması da başvurduğumuz araştırmalardan olmuştur.

Azeri tarihçi Ziya Bünyadov'un **Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)**⁹⁰ adlı eserinde çalışmamız bütün bölümlerinde yararlandığımız son derece kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Ekber N. Necef'in **Selçuklu Devletleri ve Atabeyleri Tarihi**⁹¹ adlı çalışması da araştırmamıza katkı sağlamıştır.

⁸⁵ Adnan Çevik, "Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 1995.

⁸⁶ Ufuk Erkoç, "Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

⁸⁷ Hüseyin Ali al-Dakûkî, "Kuzey Irak'ta Atabegler Hâkimiyeti", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İ.Ü. Edebiyat Fak. Umumî Türk Tarihi Kürsüsü, İstanbul, 1975.

⁸⁸ Hüseyin Emin, **Târihu'l-İrak fi'l-asri's-Selcûkî**, Bağdat, 1965.

⁸⁹ Hüseyin Kayhan, **Irak Selçukluları**, Konya, Çizgi Kitâbevi, 2001.

⁹⁰ Ziya Bünyadov, **Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)**, Bakü, 2007.

⁹¹ Ekber N. Necef, **Selçuklu Devletleri ve Atabeyleri Tarihi, (Oğuzların ortaya çıkmasından-XIV. Asırlar)**, Bakü, 2010.

Guy Le Strange'in **Baghdad During the Abbasid Caliphate**⁹² adlı çalışması Abbâsî halifeliği ile olan ilişkileri, Vladimir Minorsky'in **Studies in Caucasian History**⁹³ adlı eseri Gürcüler ve Eyyûbîler ile yaşanan hadiseleri, Hüseyin Kerîmân'ın **Rey-i Bûstân**⁹⁴,¹ da özellikle Rey şehrinde yaşanan gelişmeleri ve savaşları anlatırken yararlandığımız araştırmalardandır.

Hârizmşahlar ile yaşanan münasebetleri anlatırken İbrahim Kafesoğlu'nun **Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**⁹⁵ ve Ghulam Rabbani Aziz'in **A Short History of the Khwarazmshahs**⁹⁶ eserlerine sıkça başvurduk. Angelika Hartmann'ın **An-Nâsir li-Dîn Allâh: 1180-1225 Politik Religion Kultur in der Spaeten Abbasidenzeit**⁹⁷ adlı çalışması da Sultan II. Tuğrul dönemindeki Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh faaliyetlerini aktarması açısından önem teşkil etmektedir. İranlı tarihçi Abbas İkbâl'in eserleri de çalışmamızı hazırlarken başvurduğumuz araştırmalardan olmuştur.⁹⁸

Mehmet Altay Köymen'in çok sayıda eserinden istifade ettik. Yazarın özellikle "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı" adlı makalesi doğrudan konumuzla ilgisi bakımından en çok yararlandığımız çalışması olmuştur.⁹⁹ Faruk Sümer'in **Oğuzlar (Türkmenler) ve Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri** adlı çalışmaları ve yazmış olduğu çok sayıda makale ve ansiklopedi maddeleri de araştırmamız boyunca yararlandığımız eserler

⁹² Guy Le Strange, **Baghdad During the Abbasid Caliphate**, Oxford, 1924.

⁹³ Vladimir Minorsky, **Studies in Caucasian History**, London, 1953.

⁹⁴ Hüseyin Kerîmân, **Rey-i Bûstân**, C. I, Tahran, 1371hş.

⁹⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, 4. bsk., Ankara, TTK, 2000.

⁹⁶ Ghulam Rabbani Aziz, **A Short History of the Khwarazmshahs**, Karachi, 1978.

⁹⁷ Angelika Hartmann, **An-Nâsir li-Dîn Allâh: 1180-1225 Politik Religion Kultur in der Spaeten Abbasidenzeit**, Berlin-New York 1975.

⁹⁸ Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufasssal-ı İnan: ez sadr-ı İslâm tâ inkırâz-ı Kâçariyye**, Tahran, 1346hş; a.mlf., **Vezâret der 'Ahd-i Selâfîn-i Büzürg-i Selcûkî**, (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran, 1338hş.

⁹⁹ Mehmet Altay Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, sy. 13 (1985), s. 215-234.

arasındadır.¹⁰⁰ Sergey Grigoreviç Agacanov'un **Oğuzlar ve Selçuklular** adlı eserlerinden de istifade ettik.¹⁰¹

Abdülkerim Özaydın'ın yazmış olduğu kitaplar, makaleler ve ansiklopedi maddeleri araştırmamıza büyük katkı sağlamıştır. Özellikle devlet ve idarî teşkilât hakkında bilgi verdiğimiz çalışmamızın üçüncü bölümünde **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**¹⁰² adlı eserden sıkça istifade ettik. Coşkun Alptekin'in "Irak Selçukluları" adlı çalışması da yararlandığımız araştırmalar arasında yer almaktadır.¹⁰³

Çalışmamızda Erdoğan Merçil'in yazmış olduğu eserlerden de oldukça yararlandık. Siyasî olayları ve çevre devletlerle ilişkileri anlatırken **Kirmân Selçukluları**¹⁰⁴ ve **Fars Atabegleri Salgurlular**¹⁰⁵ adlı eserleri; devlet, saray teşkilâtı ve hükümdarlık alâmetlerini anlatırken de özellikle bu alanlarda yazmış olduğu kitapları bize yardımcı olmuştur.

Osman Turan'ın **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti ile Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi** adlı eserleri,¹⁰⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu'nun **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**,¹⁰⁷ Ergin Ayan'ın **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı**,¹⁰⁸ Ali Sevim ve Erdoğan Merçil'in **Selçuklu**

¹⁰⁰ Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, 5.bsk., İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1999; a.mlf., **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara, TTK, 1990.

¹⁰¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, **Oğuzlar**, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul, Selenge Yay., 2002; a.mlf., **Selçuklular**, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul, Ötüken Yay., 2006.

¹⁰² Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., İstanbul, 2001.

¹⁰³ Coşkun Alptekin, "Irak Selçukluları", **DGBİT.**, Çağ Yay., C. VII, İstanbul, 1988, s. 291-337.

¹⁰⁴ Erdoğan Merçil, **Kirmân Selçukluları**, Ankara, TTK, 1989.

¹⁰⁵ A.mlf., **Fars Atabegleri Salgurlular**, Ankara, TTK, 1991.

¹⁰⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 8.bsk., İstanbul, Ötüken Yay., 2005; a.mlf., **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 6.bsk., İstanbul, Ötüken Yay., 2001.

¹⁰⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar/İlk Kıpçaklar (m.ö. VIII.-m.s. VI. yy.) ve son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks- Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)**, Ankara, TTK, 1992.

¹⁰⁸ Ergin Ayan, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı**, İstanbul, Kitabevi Yay., 2007.

Devletleri Tarihi, Siyaset Teşkilât ve Kültür¹⁰⁹ adlı eserleri de yararlandığımız kıymetli araştırmalardandır.

Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi ve Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin çalışma konumuzla ilgili pek çok ansiklopedi maddesi de bizim için yol gösterici olmuştur.

B. Sultan Arslanşah Dönemine Kadar Irak Selçukluları

Türkler tarih boyunca yayıldıkları sahalarda çeşitli devletler kurmuşlardır. İslâmî dönemde kurulan Türk devletleri arasında en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Büyük Selçuklu Devleti'dir (431-552/1040-1157). Selçuklular, ilk devletlerini Horasan'da¹¹⁰ kurduktan sonra Türkiye Selçukluları, (467-708/1075-1308) Kirman Selçukluları, (440-583/1048-1187) Suriye Selçukluları (471-511/1079-1117) ve Irak Selçukluları (511-590/1118-1194) adlı kollara ayrılarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) tarihinde vefat ettiğinde geride Mahmûd, Mes'ûd, Tuğrul, Süleyman Şah ve Selçuk Şah adlı oğullarını bırakmıştı. Sultan'ın vefatının ardından veliaht olarak ilan etmiş olduğu büyük oğlu Mahmûd tahta geçti (511-525/1118-1131).¹¹¹ Ancak 14 yaşında tahta çıkan Sultan Mahmûd yaşının küçüklüğü yüzünden hâcib ve emîrlerin tesiri altında kalıyordu. Onların tahakküme varan davranışlarından rahatsız olan amcası Sencer, halife tarafından da sultanlığının tasdik edilmesi üzerine yeğeninin hâkimiyetine son verip Büyük Selçuklu tahtının tek sahibi olmak üzere harekete geçti. İki taraf arasında Sâve'de gerçekleşen savaşta Mahmûd mağlup oldu (2 Cemâziyelâhir 513/ 10 Eylül 1119). Daha sonra Sencer, yeğeni Mahmûd'u huzuruna

¹⁰⁹ Ali Sevim, Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset Teşkilât ve Kültür**, Ankara, TTK., 1995.

¹¹⁰ Kuzeydoğu İran'daki eyaletin Büyük Selçuklular dönemindeki önemi hakkında bkz. Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2012.

¹¹¹ Azîmî, **a.g.e.**, s. 49; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 424; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 116; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 233-234; Abdülkerim Özeydin, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)**, TTK, Ankara, 1990, s. 149; a.mlf., "Mahmûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C. XXVII, s. 371; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 204.

kabul ederek onu affetti ve Büyük Selçuklu Devleti'nin sultanı olarak devlet işlerini düzenlemeye başladı. Yeğeni Mahmûd'u da Hemedan merkez olmak üzere Selçuklu ülkesinin batısında kalan toprakları idare etmesi için görevlendirerek kendisine tâbi kıldı. Böylece Sultan Sencer'in izni ve düzenlemesiyle Selçukluların bir kolu olarak Irak Selçuklu Devleti kurulmuş oldu.¹¹² Sultan Sencer ayrıca Mahmûd'un diğer kardeşlerinden Tuğrul'a el-Cibâl'in doğu yarısıyla Gîlân'ı; Selçuk Şah'a da Fars eyaletiyle İsfahan ve Hûzistan'ın bir kısmını iktâ ederek Irak Selçuklu Devleti'nin kendisi için bir tehlike teşkil etmemesi için gerekli önlemleri aldı.¹¹³

Mahmûd'un sultan olduğu yıllarda Irak, oldukça hareketli bir siyasî hayat yaşamaktaydı. Abbâsî Halifesi Müsterşid-Billâh (512-529/1118-1135) bu dönemde Sultan Mahmûd'un güçsüzlüğünden istifade ederek siyasî hâkimiyet peşinde koşuyor ve müstakil şekilde Irak'a sahip olmaya çalışıyordu. Mahmûd'un sultanlığına muhalefet eden emîr ve meliklerin yaptıkları mücadeleler de Irak Selçuklu Devleti'ni müşkül durumda bırakıyordu. Öte yandan Gürcüler'in Kıpçak Türkleri ile ittifak ederek Selçuklu topraklarına saldırılarda bulunmaları üzerine Sultan Mahmûd Gürcülerle mücadelelere girdi. Sultan Mahmûd genç yaşta olmasına rağmen sık sık hastalanan bir bünyeye sahipti. Yerine oğlu Melik Dâvud'u veliahdı olarak ilan eden Sultan Mahmûd, 15 Şevval 525 (10 Eylül 1131) tarihinde Hemedan'da vefat etti. İyi bir tahsil görmüş olan Sultan Mahmûd şiir, edebiyat, tarih gibi konularda bilgi sahibi olup âlim, edip, hayır sahibi kimseleri koruyup gözeten, adaletli ve anlayışlı bir sultandı.¹¹⁴

Babasının vefatıyla Irak Selçuklu tahtına çıkan Dâvud'un (525-526/1131-1132) sultanlığı oldukça kısa sürdü. Sultan Mahmûd'un kardeşi Melik Mes'ûd,

¹¹² Râvendî, **a.g.e.**, C. I, s. 197-198; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 435-439; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 80-83; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 450-451; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 235; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu: İkinci İmparatorluk Devri**, C. V, 3.bsk., Ankara, TTK, 1991, s. 13-18; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 293; Kayhan, **a.g.e.**, s. 44-46; Ali Öngül, **Selçuklular Tarihi: Büyük Selçuklular-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, C. I, 2. bsk., İstanbul, Çamlıca Yay., 2014, s. 259-260.

¹¹³ Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, s. 14-15; Özeydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C. XXVII, s. 371.

¹¹⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **a.g.e.**, s. 230-231; Râvendî, **a.g.e.**, C. I, s. 196-198; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 247-248; Kayhan, **a.g.e.**, s. 116-117; Özeydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C. XXVII, s. 371-372; Faruk Sümer, "Irak Selçukluları/Tarih", **DİA**, C. XXXVI, s. 387.

yeğenin sultanlığını tanımayarak isyan etti ve Tebriz'i kuşattı. Bunun üzerine Dâvud derhal amcasının üzerine yürüdü. İki taraf arasında yaşanan mücadele anlaşmayla son buldu. Sultan Dâvud, Tebriz kuşatmasını kaldırarak geri çekildi ancak amcası saltanat mücadelesine devam ederek asker toplama faaliyetlerini arttırdı. Bu sırada Melik Selçuk Şah da saltanat mücadelesine karıştı fakat Melik Mes'ûd karşısında başarılı olamayarak geri çekildi.

Irak Selçuklu ülkesinde yaşanan bu taht mücadelelerini haber alan Büyük Selçuklu Sultanı Sencer hadiselere müdahale etmek üzere büyük bir orduyla batıya doğru hareket etti. Sultan Sencer'in bu hareketi rakiplerinin ittifak etmesini sağladı. Selçuklu melikleri Mes'ûd ve Selçuk Şah, Halife ile birlik olarak amcalarına karşı savaşmaya karar verdiler. Yapılan ittifaka göre Melik Mes'ûd, Abbâsî Halifesi Müstersid-Billâh'ın vekili olarak Irak Selçuklu sultanı; Melik Selçuk Şah da veliahdı olacaktı.¹¹⁵

Nihayet Sultan Sencer ve müttefik kuvvetler Dînever¹¹⁶ yakınlarında karşı karşıya geldiler. Burada yapılan savaşın galibi Sultan Sencer oldu. Sencer yeğeni Mes'ûd'u isyanından dolayı azarladıktan sonra Azerbaycan'a tayin etti. Yanında bulunan diğer yeğeni Tuğrul'u da Dâvud'un yerine Irak Selçuklu tahtına çıkartarak işleri düzene koydu ve Horasan'a geri döndü.¹¹⁷ Sultan Sencer'in bu hadiseler yaşanırken tahtın meşrû varisi Dâvud'un üzerinde hiç durmaması da kendisine tâbi olduğu halde onayını almadan veliaht olmasına güvenerek tahta oturmasından kaynaklanmaktadır.¹¹⁸

¹¹⁵ İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. XVII, s. 270; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 533; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 152; Osman Gazi Özgüdenli, **Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, C. I, İstanbul, İsam Yay., 2013, s. 241-242.

¹¹⁶ Batı İran'da Cibâl bölgesinde yer alan tarihî şehir için bkz. Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzheti'l-kulûb**, s. 107; L. Lockhart, "Dînawar", **El² (İng.)**, C. II, s. 299-300; Tahsin Yazıcı, "Dînever", **DİA**, C. IX, s. 356.

¹¹⁷ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 70-71; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 533-534; a.mlf., **Târîhu'l Atâbekiyye**, s. 43; Bündârî, **a.g.e.**, s. 149-150; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 109-110; Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, s. 196-197; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 305; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 277.

¹¹⁸ Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, s. 183.

Sultan I. Tuğrul (526-529/1132-1134) tahta çıktıktan sonra Irak Selçuklu sultanlığını kaybetmiş olan Melik Dâvud, amcası I. Tuğrul'a karşı isyan teşebbüsünde bulundu. Azerbaycan ve Gence yöresinden topladığı kuvvetlerle Hemedan'a ilerledi ve iki taraf arasındaki mücadeleyi Sultan I. Tuğrul'un kuvvetleri kazandı. Melik Dâvud bu yenilgi üzerine Atabegi Aksungur el-Ahmedîlî¹¹⁹ ile birlikte Bağdat'a giderek Halife'ye sığındı.¹²⁰ Gence'de bulunan Melik Mes'ûd da Melik Dâvud'un Bağdat'a gittiğini haber alınca hazırlıklarını tamamlayarak Bağdat'a doğru yola çıktı. Şehre yaklaşınca Melik Dâvud kendisini karşıladı ve atından inerek saygı gösterdi.¹²¹ Melik Mes'ûd, Halife'den hutbenin kendi adına okunmasını istedi. Bu isteği kabul edildi ve hutbelerde sultan olarak Melik Mes'ûd'un, veliahdı olarak da Melik Dâvud'un adları okunmaya başladı. Böylece Halife ve Selçuklu melikleri arasında bir ittifak gerçekleşmişti.¹²²

Sultan ilan edilen Mes'ûd ve yeğeni Melik Dâvud, Halife'den aldıkları askerî destekle Azerbaycan şehirlerini ele geçirdikten sonra Sultan I. Tuğrul ile mücadele etmek üzere Hemedan'a doğru hareket ettiler. İki taraf arasında yaşanan mücadeleyi kazanan Mes'ûd payitahta yerleşti. I. Tuğrul ise önce Rey'e oradan da İsfahan ve Fars gibi şehirlere gittiyse de kendisini sürekli takip eden Mes'ûd'un kuvvetlerine karşı başarılı olamadı.¹²³

Çok geçmeden Mes'ûd'un hükümdarlığına yeğeni Dâvud karşı çıktı ve isyan teşebbüsünde bulundu. Mes'ûd'un bu isyanı bastırmak üzere harekete geçmesini fırsat bilen I. Tuğrul, topladığı kuvvetlerle Kazvin yakınlarında Mes'ûd ile yeniden karşılaştı. 528 yılı Ramazan'ında (Temmuz 1134) gerçekleşen mücadelede bu defa I.

¹¹⁹ Aksungur el-Ahmedîlî'nin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Kesrevî, **Şehriyârân-ı Gumnâm**, Tahran 2535şş., s. 230-233; Zeki Velidi Togan, "Aksungur", **İA**, C. I, s. 275-276; Faruk Sümer, "Aksungur el-Ahmedîlî", **DİA**, C. II, s. 296-297.

¹²⁰ İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. XVII, s. 271-272; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 537; Bündârî, **a.g.e.**, s. 151; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 57; Kesrevî, **a.g.e.**, s. 232-233; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 244-245.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. X, s. 540.

¹²² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 71-72; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 365; Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, s. 208-210; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 306; Kayhan, **a.g.e.**, s. 134; Faruk Sümer, "Tuğrul I", **DİA**, C. XLI, s. 341.

¹²³ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 72-73; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 59-60; Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, s. 239-240; Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, s. 245-246; Sümer, "Tuğrul I", **DİA**, C. XLI, s. 341-342.

Tuğrul galip geldi ve Hemedan'a yerleşti. Mes'ûd ise Bağdat'a çekildi.¹²⁴ Öte yandan çalışmamızın da asıl konusunu oluşturan sultanlarımızdan Arslanşah'ın babası olan Sultan I. Tuğrul, kardeşi Mes'ûd'un üzerine yeniden sefer hazırlıkları yapmayı düşündüğü sırada vefat etti ve Hemedan'a süratle ulaşan Melik Mes'ûd, Irak Selçuklu Sultanı oldu (529-547/1134-1152).¹²⁵

Yeni hükümdar ilk iş olarak yeğeni Melik Dâvud'dan gelebilecek bir tehlikeyi önlemek için onu kızıyla evlendirdi ve kendisine veliaht tayin etti. Ayrıca tayinler ve düzenlemelerle devlet içerisinde otoritesini tesis etmeye çalıştı. Sultan Mes'ûd'un yönetiminden hoşnut olmayan bazı emîrlere ve kumandanlara Halife Müsterşid-Billâh'a sığınarak Sultan'ın yanından ayrıldılar. Selçuklu komutanları halifeyi Sultan Mes'ûd'a saldırmak üzere teşvik ettiler. İki ordu Hemedan yakınlarında Dây-Merg¹²⁶ (Dây-Merc) mevkiinde karşı karşıya geldiyse de Sultan Mes'ûd, Halife'nin yanında bulunan komutanları daha fazla iktâ vereceği vaadiyle kendi tarafına çekmeyi başardı ve Bağdat ordusu yenilgiye uğradı (10 Ramazan 529/24 Haziran 1135).¹²⁷ Savaş sırasında çok az sayıda insanın hayatını kaybettiği kaynaklarda geçmektedir.¹²⁸

Irak Selçukluları ve Abbâsî Halifeliği arasında yaşanan hadiseleri yakından takip eden Sultan Sencer'in isteğiyle, Halife Müsterşid-Billâh ile Sultan Mes'ûd arasında anlaşma sağlandı ve ilişkiler yoluna koyuldu. Ancak Bağdat'a dönüş hazırlıkları yapan Halife çok geçmeden 17 Zilkade 529 (29 Ağustos 1135) tarihinde

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 23; Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, s. 240-241; Kayhan, **a.g.e.**, s. 136.

¹²⁵ Azîmî, **a.g.e.**, s. 71; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 73-74; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 28-29; Bündârî, **a.g.e.**, s. 159-160; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 454-455; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 60; Özgüdenli, **Selçuklular**, C. I, s. 246; Sümer, "Tuğrul I", **DİA**, C. XLI, s. 342.

¹²⁶ Hemedan yakınlarında Sefîdrûd Nehri'nin kenarındaki bölgede savaş gerçekleşmiştir. Bkz. Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 185; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 467.

¹²⁷ Azîmî, **a.g.e.**, s. 72; Zahirüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 76; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 74-75; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 32-34; Bündârî, **a.g.e.**, s. 163-164; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 367-368; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 61; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 153-156; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 308-309; Hasan Hüseyin Adalıoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri", M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 1996, s. 163-165; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C. XXIX, s. 350.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr (**a.g.e.**, C. XI, s. 34), bu savaşta hiç kimsenin ölmediğini; İbnü'l-İbrî (**Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 367) ise beş kişinin öldüğünü kaydetmiştir.

bâtınîler tarafından öldürüldü.¹²⁹ Babası Müsterşid-Billâh'ın öldürülmesiyle halifelik makamına geçen Râşid-Billâh, (529-530/1135-1136) Sultan Mes'ûd'a karşı Melik Dâvud'u desteklemeye teşebbüs ettiyse de Sultan Mes'ûd'un gayretleriyle görevinden uzaklaştırıldı ve Muktefi-Liemrillâh (530-555/1136-1160) Abbâsî Halifesi ilan edildi.¹³⁰

Yeni halife döneminde Irak Selçukluları ile Abbâsî Halifeliği arasında ciddi bir problem yaşanmadı. Sultan Mes'ûd daha çok Selçuklu melikleri ve emîrlerinin isyanlarıyla mücadele etti. Fars hâkimi olan Emîr Mengü Bars 532 (1137) yılında Sultan Mes'ûd'a karşı isyan etti. Bunun üzerine Sultan Mes'ûd, Mengü Bars'ın üzerine ordu gönderdiyse de komutanlar ona karşı mukavemet edemeyeceklerini düşünerek Hemedan'a geri döndüler. Mengü Bars ise Sultan Mes'ûd'un üzerine yürüdü ve iki taraf arasında gerçekleşen mücadelenin galibi Sultan Mes'ûd oldu. Emîr Mengü Bars yakalanarak esir alınca sultan onun derhal öldürülmesini emretti. Öte yandan Emîr Mengü Bars'ın öldürülmesine Selçuklu emîrlerinden Emîr Bozaba oldukça üzölmüştü. Mengü Bars'ın intikamını almak üzere bir ordu hazırlayarak Sultan Mes'ûd ile mücadele etmeye karar verdi. Sultan Mes'ûd'un askerleri Emîr Mengü Bars'ın ordugâhını yağmalamaya başladıkları zaman Emîr Bozaba harekete geçerek onları yenmeyi başardı ve Fars bölgesine hâkim oldu. Sultan Mes'ûd ise Emîr Bozaba karşısında aldığı yenilgi üzerine geri çekildi.¹³¹

Sultan Mes'ûd emîrlerin isyanlarıyla mücadele ederken bir yandan da Musul Atabegi¹³² İmâdeddin Zengî'yi (521-541/1127-1146) isyanlardan dolayı mesul

¹²⁹ Halife Müsterşid-Billâh'ın öldürölüşü hakkında tafsilatlı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", **TD.**, sy. 39 (2004), s. 1-36.

¹³⁰ İbnü'l-Kalânîsî, **a.g.e.**, s. 256-258; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 41-43, 45-47; a.mlf., **Târîhu'l Atâbekiyye**, s. 53; İbnü'l-İmrânî, **el-İnbâ' fi târîhi'l-hulefâ'**, (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî), Leiden, 1973, s. 222-224; Eric J. Hanne, "The Caliphate Revisited: The Abbâsîds of 11th and 12th Century Baghdad", **Ph.D diss.**, The University of Michigan, Michigan, 1998, s. 338-345; K. V. Zetterstèen, "Râşid Billâh", **İA**, C. IX, s. 634-635; Abdülkerim Özaydın, "Râşid-Billâh", **DİA**, C. XXXIV, s. 465-466.

¹³¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 76-77; Bündârî, **a.g.e.**, s. 169-170; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 63-64; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 19; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 252-253; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 294; Sümer, Mes'ûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C. XXIX, s. 350-351.

¹³² Musul Atabegliği hakkında ayrıntılı bilgi çalışmamızın "Musul Atabegliği (Zengîler) ile İlişkiler" adlı bölümünde bulunmaktadır.

tutmaktaydı. Zengî, sultanı meşgul etmek ve kendisiyle uğraşma imkânı vermemek için bir kısım emîrleri tahrik etmekteydi. Hatta zeki bir devlet adamı olan Zengî'nin Sultan'ın sarayında olup bitenleri kendisine ileten casusları bile bulunmaktaydı.¹³³

Sultan Mes'ûd bu meseleyi tamamen çözmek için Zengî üzerine sefer hazırlıklarına girişti. Atabeg Zengî bunu haber alınca Sultan ile anlaşma yollarını aramaya başladı ve ondan merhamet diledi. Sonunda yüz bin dinar ödemesi şartıyla aralarında anlaşma sağlandı. İmâdeddin Zengî ayrıca oğlu Seyfeddin Gazi'yi de Sultan Mes'ûd'un yanına göndererek sultanın nezdinde itibar kazandı.¹³⁴

Bu sıralarda Sultan Mes'ûd'un yeğeni ve aynı zamanda damadı olan Melik Dâvud 538 (1143-1144) yılında bâtinîler tarafından öldürüldü.¹³⁵ Sultan Mes'ûd ise ömrünün son yıllarını hâkimiyetini tanımak istemeyen emîrlere ve meliklerle mücadele ederek geçirdi. Bu emîrlere Rey Valisi Abbas ve Emîr Bozaba yanlarına bazı Selçuklu meliklerini de alarak isyan teşebbüsünde bulunmuşlarsa da Sultan Mes'ûd bu isyanları bastırmayı başardı. Gürcülerle de mücadelelerde bulunan Sultan Mes'ûd, otoritesini sağlamlaştırdığı bir dönemde aniden rahatsızlanarak 1 Receb 547 (2 Ekim 1152) tarihinde kırk beş yaşındayken Hemedan'da vefat etti.¹³⁶

Sultan Mes'ûd'un ölümünden sonra Emîr Hasbeg b. Belengerî'nin gayretleriyle Melikşah b. Mahmûd (547-548/1152-1153) tahta çıkartıldı. Sultan

¹³³ İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 386; Coşkun Alptekin, **The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)**, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1978, s. 44-46; Kayhan, **a.g.e.**, s. 172.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 90-91; a.mlf., **Târîhu'l Atâbekiyye**, s. 65; Alptekin, **The Reign of Zangi**, s. 45-46.

¹³⁵ Azîmî, **a.g.e.**, s. 82; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 79; Farhad Daftary, **The Ismailis: Their History and Doctrines**, (çev. Erdal Toprak), **İsmaililer: Tarihleri ve Öğretileri**, İstanbul, Doruk Yay., 2005, s. 537; Bündârî (**a.g.e.**, s. 178) ve Müneccimbaşı (**a.g.e.**, C. I, s. 146), Atabeg Zengî'nin Melik Dâvud'u öldürmek için Suriye'deki Bâtinîlerle anlaşmasını kaydetmişlerdir.

¹³⁶ Zahirüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 86; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 85; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 141-142; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 134-135; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 457-458; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 261; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 315; Kayhan, **a.g.e.**, s. 188-189; Sümer, Mes'ûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C. XXIX, s. 351.

Melikşah, devlet işleriyle ilgilenmek yerine içki ve eğlence meclislerinde vaktini geçiren bir hükümdardı. Bu yüzden devletin kontrolü Emîr Hasbeg'in eline geçti.¹³⁷

Sultan Mes'ûd gibi güçlü bir hükümdardan sonra tahta çıkmış olan Sultan Melikşah'ın başarısız yönetimi emîrlerin giderek ona karşı cephe almasına ve devletin itibarının sarsılmasına yol açtı. Emîr Hasbeg bunun üzerine Sultan Melikşah'ı tutuklatıp Hûzistan'da bulunan Melik Muhammed b. Mahmûd'a haber gönderip bir an evvel Hemedan'a gelerek tahta oturmasını istedi.¹³⁸

Melik Muhammed'in Emîr Hasbeg'e itimadı yoktu ve onun devlet üzerindeki etkisinden rahatsız oluyordu. Bu nedenle beraberindeki emîrlerle tahta çıktığında Emîr Hasbeg'i bertaraf etmek üzere anlaştı. Hemedan'a gelerek tahta oturduktan sonra da Sultan Muhammed (548-554/1153-1159) devlet işlerini görüşme bahanesiyle Emîr Hasbeg'i yanına çağırarak kendisi için tehlike oluşturan emîri öldürttü. Bu hadiseler yaşanırken eski sultan Melikşah da hapsedildiği kaleden kaçmayı başararak Hûzistan'a gitti.¹³⁹

Sultan Muhammed'in Emîr Hasbeg'i öldürtmesi emîrleri ikiye ayırdı. Sultanı destekleyenlerin yanı sıra Şemseddîn İldeniz ve Arslanapa b. Aksungur el-Ahmedîli gibi Sultan Muhammed'i tahttan indirmeyi düşünen emîrler de bulunmaktaydı. Bu emîrler Sultan Muhammed yerine Azerbaycan'da bulunan Melik Süleyman Şah b. Muhammed Tapar'ı tahta çıkarmayı düşünerek harekete geçtiler. Emîrler Süleyman Şah'ı tahta çıkarmada muvaffak olmuşlarsa da Süleyman Şah'ın hükümdarlığı çok kısa sürdü. Süleyman Şah içki ve eğlenceye çok fazla zaman ayırarak devlet işleriyle ilgilenmemeye başladı. Hemedan'dan İsfahan'a kaçan Sultan Muhammed, Süleyman Şah'ın kötü yönetiminden rahatsız olan emîrlerle ittifak kurarak çok geçmeden

¹³⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 242; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 392; Bündârî, **a.g.e.**, s. 207; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 136.

¹³⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 245; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 143; Bündârî, **a.g.e.**, s. 208; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 458; Kayhan, **a.g.e.**, s. 200.

¹³⁹ İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikîn ve Âmid Târîhi.**, s. 94; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 249-251; Bündârî, **a.g.e.**, s. 208-210; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 83-84; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 263-264; Çevik, **a.g.e.**, s. 17-19.

yeniden tahta çıktı.¹⁴⁰ Emîrlerden İldeniz ve Arslanapa ise Sultan Muhammed'e karşı Süleyman Şah'ı destekledikleri için pişman oldular. Sultan Muhammed'in huzurunda bir süre kalarak itaatlerini arzettiler ve Sultan tarafından affedildiler.¹⁴¹

Sultan Muhammed hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra Abbâsî Halifesi Muktefî Liemrillâh'tan kendi adına hutbe okutmasını istedi ancak bu isteği Halife tarafından reddedildi. Bu durum Abbâsî Halifeliği ile ilişkilerin gerginleşmesine yol açtı.¹⁴² Abbâsî Halifeliği ayrıca Melik Süleyman Şah ve Melikşah'ı da Sultan Muhammed'e karşı destekleyerek isyan etmelerinde rol oynadı ve bu isyan teşebbüsleri Sultan Muhammed tarafından bastırıldı.

Halife üzerine başarısız bir kuşatma da tertip eden Sultan Muhammed, yorucu taht mücadeleleri sırasında verem hastalığına yakalandı ve hastalığının giderek şiddetlenmesiyle Bağdat'ı yeniden kuşatmayı tasarladığı bir sırada 554 yılı Zilkade ayı sonunda (Aralık 1159) Hemedan'da vefat etti.¹⁴³

Sultan Muhammed'in vefatından sonra emîrler yerine kimin geçeceği konusunda ihtilafa düşmüşlerse de Süleyman Şah'ın hükümdar olmasına karar verdiler. Ancak zayıf idaresi ve Atabeg İldeniz'in öncülük ettiği emîrlerin gayretleriyle Süleyman Şah çok geçmeden tahttan indirilecek ve yerine Melik Arslanşah Irak Selçuklu Sultanı olarak ilan edilecekti.

¹⁴⁰ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 254-255; Bündârî, **a.g.e.**, s. 211-212; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 312-313.

¹⁴¹ Bündârî, **a.g.e.**, s. 222-224; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 179-80.

¹⁴² Bu süreçte yaşanan hadiseler sultan Arslanşah'ın meliklik döneminde olduğu için çalışmamızın "Arslanşah'ın Çocukluğu, Melikliği ve Tahta Çıkışı" adlı bölümünde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

¹⁴³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 259; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. XI, s. 208 (Bu eserlerde Sultan Muhammed'in vefatı Zilhicce ayı olarak geçmektedir); Bündârî, **a.g.e.**, s. 257; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 152-153; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 437-438.

BİRİNCİ BÖLÜM

SULTAN ARSLANŞAH DÖNEMİ (556-571/1161-1176)

A. Arslanşah'ın Çocukluğu, Melikliği ve Tahta Çıkışı

Irak Selçuklu Sultanı I. Tuğrul, kardeşi Melik Mes'ûd üzerine sefere hazırlandığı sırada aniden Hemedan'da vefat ettiğinde (3 Muharrem 529/24 Eylül 1134) geride Alparslan, Arslanşah, Muhammed isimlerindeki oğulları kalmıştı. Bunlardan Alparslan, Mengü Bars'ın yanında Fars'ta, küçük oğlu Arslanşah da Hemedan'da bulunuyordu.¹

Babasının ölümü sırasında yaklaşık bir yaşında olan Arslanşah,² amcası Selçuk Şah'ın yetim kalmış olan oğlu Melikşah ile birlikte, babası Tuğrul'dan sonra Irak Selçuklu tahtına oturan amcası Mes'ûd tarafından himâyeye altına alındı. Sultan Mes'ûd, Arslanşah'ın ve Melikşah'ın eğitim ve tahsilleriyle yakından ilgilendi.³ Hatta Sultan Mes'ûd'un ve Arslanşah'ın hocası, konumuzu araştırırken de sıkça istifade ettiğimiz **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**'un müellifi Râvendî'nin de akrabası olan tarihçi Zahîrüddîn Nişâburî idi.⁴ Sultan Mes'ûd, Melikşah ve Arslanşah'ı yanında gezdirirdi.⁵ Sultan Mes'ûd, 540 (1145) senesinde asker toplamak üzere Bağdat'tan Azerbaycan'a giderken şehzadeler Arslanşah ile Melikşah'ı, Bağdat

¹ Azîmî, **a.g.e.**, s. 71; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 28; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 159-160; Hüseyî, **a.g.e.**, s. 73; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 60; Mehmet Altay Köymen, "Tuğrul I", **İA**, C. XII/II, s. 18; M.T. Houtsma, "Togh̃ril (II)", **El²(İng.)**, C. X, s. 554. Sultan Arslanşah tahta çıktıktan sonra Salgurlu Atabegi Sungur b. Mevdûd'un yanından gelerek isyan teşebbüsünde bulunan Sultan I. Tuğrul'un diğer oğlu Melik Muhammed'in çocukluğu hakkında ise kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır.

² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 270; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 158; Yazıcızâde Ali, **Tevârîh-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)**, haz. Abdullah Bakır, İstanbul, Çamlıca Yay., 2009, s. 127; Necef, **a.g.e.**, s. 270; Mükrimin Halil Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 610; Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 404.

³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 270; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 158; Yezdî, **a.g.e.**, s. 145; Şebânkârî, **a.g.e.**, s. 119; Ann K. S. Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, London, 1988, s. 231.

⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. I, s. 64; Julie Scott Meisami, **Persian Historiography: To The End Of The Twelfth Century**, Edinburgh, 1999, s. 255; Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2011, s. 200; Özgüdenli, "Zahîrüddîn-i Nîsâburî", **DİA**, C. XLIV, s. 102-103.

⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 270; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 158.

şahnesi Emîr Mesud Bilâlî'nin idaresindeki Tekrît Kalesi'ne⁶ bırakmış ve Arslanşah, Melikşah ile birlikte bu kalede büyümüşür.⁷

Muhammed el-Yezdî'nin aktardıklarına göre; bu iki yetim çocuk birbirlerine çok benzerlerdi ve kardeş gibi büyümüşlerdi. 540 (1145) senesinde hapsedildikleri Tekrît Kalesi'nde çok hakaret ve işkence görüp sıkıntı içinde yaşamışlar ancak olgun insanlar gibi sabır göstermesini de bilmişlerdi. Yaşadıkları bu kadar olumsuz olaydan sonra bir hayli tecrübe edinmişler, bütün bu zorlukların üstesinden gelmeyi başarmışlardı. Olup bitenleri gece gündüz düşünür olmuşlar, hatta yaşanan savaşları bile birbirlerine anlatarak yorumlar yapmışlardı.⁸

Melikler yıllarca Tekrît Kalesi'nde kaldılar. Sultan Mes'ûd muhtemelen Arslanşah'ın diğer güçlü emîrlere tarafından tutsak edilmesini ve sultanlığa karşı hak iddialarında koz olarak kullanılmasını engellemek amacıyla onu Tekrît Kalesi'ne yerleştirmeyi uygun bulmuştu.⁹

Ancak Sultan Mes'ûd'un 547 (1152) yılında ölümünden sonra melikler açısından durum da değişmeye başladı. Sultan Mes'ûd'un ölümünü müteakip önce yerine veliaht olarak tayin ettiği yeğeni Melikşah kısa süreliğine tahta çıktı. Onun ardından da emîrlere desteğini alan Melik Muhammed, Irak Selçuklu Sultanlığı tahtına oturmayı başardı. Sultan Muhammed, Halife ile iyi ilişkiler kurmak, onun emirlerine itaat etmek istiyordu. Ancak bu sırada Abbâsî Halifesi olan Muktefi Liemrillâh (530-555/1136-1160), Selçuklu sultanları adına okunmakta olan hutbeyi kaldırmış ve bölgede iktâları¹⁰ bulunan Selçuklu emîrlere de kovmuştu. Halife

⁶ Tekrît Kalesi hakkında bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. II, s. 45-46; Safiyyüddîn el-Bağdadî, **a.g.e.**, C. I, s. 313; Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhëtü'l-kulûb**, s. 28, 36, 40; J. H. Kramers, "Tekrit", **İA**, C. XII/1, s. 139-140; J. H. Kramers, C.E. Bosworth, "Taktîr", **EL²(İng.)**, C. X, s. 140-141.

⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. I, s. 224; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 158; Yezdî, **a.g.e.**, s. 146; Şebânkârî, **a.g.e.**, s. 119; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 127-128; Hüseyin Alyârî, "Azerbeycan Atabeğleri İl-deniz Oğulları (1146-1225)", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 1966, s. 14-15; Yımaç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 610; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 404.

⁸ **el-Urâza** s. 145-146.

⁹ Carla L. Klausner, **The Seljuk Vizirate: a study of civil administration 1055-1194**, Cambridge, Mass, 1973, s. 85-86; Çevik, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁰ İktâ kısaca devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme ya da kullanım hakkının kişilere tahsis edilmesidir. Ayrıntılı bilgi için bkz.

Muktefî, Bağdat'ta dünyevî hâkimiyet peşinde koşan bir tutum sergiliyor kendisini Selçuklular'ın hâkimiyetinden kurtarmak istiyordu. Halife Muktefî tarafından Bağdat'taki dirlikleri ellerinden alınan Mesud Bilâlî, Alp Kuş, Sungur el-Hemedânî ve Türşek gibi emîrlere Sultan Muhammed'in nezdinde toplanarak Bağdat'a bir sefer düzenlemesi için onu ikna etmeye çalıştılar:¹¹ “Bizim rızıklarımız kesildi, köklerimiz söküldü, evlerimize başkaları iskân edildi, valilerimiz azledildi. Bu hastalığı büyümeden tedavi etmek lazımdır” dediler.¹² Özellikle Mesud Bilâlî, Bağdat'ın savaş konusunda yetersiz olduğunu eğer üzerlerine giderlerse Selçuklu ordusunu durduramayacaklarını¹³ belirterek ısrarlarda bulunmuşsa da Sultan Muhammed, Halife üzerine tertip edilecek bir sefere ikna edilemedi.

Bunun üzerine emîrlere, kendilerinin sefere çıkmaları için sultandan izin istediler: “Biz gideceğiz ve bu işi yoluna koyacağız, bu yükü senin üstünden alacağız, askeri askerlerimizle karşılayacağız, kılıçlarımızla ekini biçeceğiz” dediler. Sultan da cevaben: “Ben fikrimi söyledim ve niçin istemediğimi de size belirttim artık bildiğinizi işleyiniz ve istediğinizi yapınız” dedi.¹⁴

Emîrlere toplanmaya ve hazırlıklarını tamamlamaya başladılar. Ancak halifenin bizzat savaşa katılması durumunda diğer emîrlere ve askerlerin halifenin karşısında duramayacakları hususunda endişelerini dile getirerek daha önceden Tekrît Kalesi'ne yerleştirilmiş iki melikten birinin de yanlarında olmasını Sultan Muhammed'den istediler. Bizzat kendisinin Abbâsî Halifesi Muktefî üzerine yürümesini uygun bulmayan Sultan Muhammed, emîrlere Tekrît'te bulunan

Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, London, 1991, s. 53-76; Osman Turan, “İktâ”, **İA**, C. V/2, s. 949-950; Claude Cahen, “İktâ”, **El²(İng.)**, C. III, s. 1088-1091; Sadi S. Kucur, “İktâ (Selçuklular)”, **DİA**, C. XXII, s. 47-49.

¹¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 271; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 142-143, 159; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 180-181; Kenneth A. Luther, “The Political Transformation of the Seljuq Sultanate of Iraq and Western Iran:1152-1187”, **Ph.D diss.**, University of Princeton, 1964, s. 54-56; C. E. Bosworth, “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)”, **The Cambridge History of Iran**, (Ed. J. A. Boyle), C. V, Cambridge, Cambridge University Press, 1968, s. 167; Erdoğan Merçil, “İldenizliler (Azerbaycan Atabeglikleri)”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, İstanbul, Çağ Yay., 1988, C. VIII, s. 82; Çevik, **a.g.e.**, s. 29; Yımanç, “Arslan-Şah”, **İA**, C. I, s. 610-612; Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, **DİA**, C. III, s. 405.

¹² Bündârî, **a.g.e.**, s. 214.

¹³ Luther, **a.g.e.**, s. 214.

¹⁴ Bündârî, **a.g.e.**, s. 214.

meliklerden birini askerinin başına geçirmelerine izin verdi.¹⁵ Bunun üzerine Mesud Bilâli, Tekrît Kalesi'ne haber göndererek meliklerden Arslanşah'ın yanına getirilmesini istedi. Melik Arslanşah'ın getirilmesi üzerine de onu hükümdar gibi giydirerek kendisine ordunun merkezinde yer verdi.¹⁶ Hatta Bûndârî'nin belirttiği üzere çetrini (saltanat şemsiyesi) kaldırdı.¹⁷ Bu durum Sultan Muhammed'in aleyhine olmuş ve ortaya yeni bir sultan çıkarmıştır. Bazı kaynaklar Mesud Bilâli'nin sultanın izni olmadan Tekrit'e girip Arslanşah'ı alarak Lihf kasabası üzerine yürüdüğünü kaydeder.¹⁸ Sultan Muhammed, Melik Arslanşah'ın Tekrît Kalesi'nden çıkarılmasına izin vermişse de sonradan Mesud Bilâli'nin bu davranışları üzerine pişman olmuştur.¹⁹

Öte yandan Lihf'te bulunan Mesud Bilâli beraberinde Alp Kuş olmak üzere diğer emîrlere, Türkmenler ve Melik Arslanşah ile birlikte Bağdat'a doğru yürümeye başlamıştı. Halife Muktefi ise bunu haber alır almaz etrafındaki beylere mektuplar gönderdi. Her birini acele ile düşman gelmeden önce toplanmaları için çağırdı. Bağdat'ta o zamana kadar "kimsenin görmediği ve duymadığı büyüklükte bir ordu" toplandı.²⁰

Halife kuvvetleri topladıkları askerlerle Bağdat'ın dışına çıktılar. Selçuklu kuvvetleri ise Mesud Bilâli, Alp Kuş, Melik Arslanşah ve beraberinde otuz bin kadar silahlı asker olduğu halde gelip karşılarında çadır kurarak korkmadan oturdular.²¹ Nihayet iki ordu Baku'ba yakınlarında bulunan Bağdat'a iki konak mesafede

¹⁵ Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 78; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 271; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 159; Yezdî, **a.g.e.**, s. 148; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 178; Luther, **a.g.e.**, s. 57; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 405.

¹⁶ İbnü'l-Esir, (**a.g.e.**, C. XI, s. 168) Arslanşah hapisten çıkardıktan sonra Mesud Bilâli'nin Arslanşah için: "İşte Halife'ye karşı emrinde savaşacağımız sultan budur" dediğini belirtmiştir. Krş. Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 159; Yezdî, **a.g.e.**, s. 148; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 394; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 178; Kayhan, **a.g.e.**, s. 215; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 610-611; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 405.

¹⁷ **Zübdetü'n-Nusra**, s. 215; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 266-267; Erdoğan Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, Ankara, TTK, 2007, s. 107. Çetr ve şemsiye Selçuklular'da hâkimiyet alâmetlerindedir. İleride teziminin teşkilât ile ilgili kısmında bu alâmetlerden tafsilatlı olarak bahsedilecektir.

¹⁸ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 92; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 87.

¹⁹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 271; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 159; Luther, **a.g.e.**, s. 57.

²⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 92; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 87-88.

²¹ İbnü'l-İbrî, (**Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 394) on iki bin kadar asker toplandığını belirtmiştir. Krş. Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 87-88.

Bekimze²² denilen mevkîde karşı karşıya geldiler.²³ Karşılıklı ok atışlarıyla ve ufak çarpışmalarla 18 gün geçtikten sonra 549 yılı Receb ayının sonlarında (Eylül-Ekim 1154) muharebe başladı.²⁴ Halife Muktefi, ordusunun sağ koluna Kuveyda b. Selametü't-Kümmî ile Bedr b. Hammad'ı; sol koluna ise Vâsıt²⁵ Emîri Kutluğ Bars'ı yerleştirmişti. Kendisi de vezîri Avnüddîn İbn Hübeyre ve Basra Emîri Mengü Bars ile birlikte merkezde yer almıştı.²⁶

İki ordu birbirinin karşısına geçip mevzilendi ve saflarını tertipledi. Aralarında Mesud Bilâlî'nin de bulunduğu Alp Kuş'un sol tarafı, Halife Muktefi'nin sağ tarafına hücum ederek özellikle buradaki Kürt birliklerini yenilgiye uğrattı ve onları geriye sürdü. Bunlar savaş yerinden Bağdat'a kaçtılar. Selçuklu ordusunun ganimet peşine düşmesini fırsat bilerek kısa süre sonra toparlanan Halife'nin sağ kanadında bulunan birlikler ise Alp Kuş'un sol kanadına hücum ederek bu kanatta bulunan Türkmen askerlerini dağıttılar ve Selçuklu kuvvetlerine büyük darbe vurdular.²⁷ Halife Muktefi'nin de bizzat merkezdeki kuvvetleriyle birlikte mücadeleye katılmasıyla durum tamamen Selçuklular'ın aleyhine döndü. Ne kadar malları, hazineleri varsa hepsi Halife Muktefi'nin askerlerinin eline geçti.²⁸

Bekimze Savaşı'ndan sonra Mesud Bilâlî ve Emîr Türşek, Vâsıt istikâmetine doğru çekilirken; Emîr Alp Kuş yanına Melik Arslanşah'ı da alarak Lihf Kasabası'na

²² Yâkût, **a.g.e.**, C. I, s. 562.

²³ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 92-93; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 168; s. 215, Bündârî, **a.g.e.**, s. 215; Yâkût, **a.g.e.**, C. I, s. 562; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 178; Luther, **a.g.e.**, s. 61; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 175; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 267; Kayhan, **a.g.e.**, s. 214-215; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 611.

²⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 168; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 394; Luther, **a.g.e.**, s. 61-62.

²⁵ Irak'ın güneyindeki tarihî şehir için bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. V, s. 400-407; Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhetü'l-kulûb**, s. 26, 47, 167, 170-171; M. Streck, "Vâsıt", **İA**, C. XII, s. 223-226; Mondher Sakly, R. Darley-Doran, "Wâsıt", **El²(İng.)**, C. XI, s. 165-171; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Vâsıt", **DİA**, C. XLII, s. 541-544.

²⁶ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 93; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 168; Bündârî, **a.g.e.**, s. 215; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 88.

²⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 271-272; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 93; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 168; Bündârî, **a.g.e.**, s. 216-217; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 88-89.

²⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 168; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 394; Yazıncızaâde, **a.g.e.**, s. 128; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 179; Çevik, **a.g.e.**, s. 31.

Mahkî Kalesi'ne doğru gitti. Arslanşah, Alp Kuş ölene kadar onun yanında kaldı.²⁹ Melik Muhammed, Emîr Alp Kuş'un Melik Arslanşah'ı kendi ülkesine götürdüğünü haber alınca elçi gönderip Melik Arslanşah'ı istedi. Sultan Muhammed, ileride Arslanşah'ın kendisine koz olarak kullanılmasından korkuyordu. Fakat Alp Kuş, Ramazan 548/Kasım-Aralık 1153'te öldü.³⁰ Alp Kuş öldükten sonra Sultan Muhammed'in kendisini yakalama arzusuna rağmen kurtulabilen Melik Arslanşah, annesi Mümine Hatun ile evlenmiş olan üveybabası Şemseddîn İldeniz'in³¹ himâyesine girmeyi başardı.³²

Melik Arslanşah'ın İldeniz'in himâyesine geçmesiyle Sultan Muhammed'in korktuğu başına gelmiş oldu. Bekimze Savaşı'nı kaybeden emîrler Sultan Muhammed'in yanına döndüklerinde Sultan ellerinden kaçırdıkları mülk için onlara kızarak: "Türkmenleri mahvettiniz, onların çoluk çocuklarını, kadın ve kızlarını esarete maruz bıraktınız, Melik Arslanşah'ı elden kaçırdınız. Onu muhafaza etmekten gaflet ettiniz. Şimdi o İldeniz'in yanındadır. Hiç şüphe yok ki onun tarafından bana fenalık erişecektir. Bundan başka Halife de bize düşman oldu. Bundan böyle bizim devletimiz onun tarafından meydana getirilecek karışıklıktan hiç bir zaman hali kalmaz, artık tövbemizi kabule yanaşmaz" dediği rivayet edilir.³³

²⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 168-169; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 119; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 179; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 404-405.

³⁰ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 271-272; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 168-169; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 179; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 611; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 404-405.

³¹ Azerbaycan Atabegliği'nin kurucusu da olan Arslanşah'ın üveybabası Şemseddîn İldeniz'in hayatı ve faaliyetleri hakkında çalışmamızda "Atabeg İldeniz'in Sultan Arslanşah Üzerindeki Etkisi ve Saltanatının Son Yıllarında İldenizlilerle Yaşanan Gelişmeler" adlı bölümde ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir.

³² Arslanşah'ın Şemseddîn İldeniz'in himâyesine geçişi ile ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Râvendî (**a.g.e.**, C. II, s. 272) ve Reşidüddin (**a.g.e.**, s. 158-160) Arslanşah'ın Halife'ye gidişinden bahsetmeyerek Sungur el-Hemedânî'nin çabalarıyla İldeniz'in yanına gittiğini söylerken; Bündârî, (**a.g.e.**, s. 216-217) Alp Kuş'tan bahsetmeyerek Bekimze Savaşı'ndan hemen sonra Emîr Aksungur Hemedânî'nin gizlice Arslanşah'ı İldeniz'in yanına getirdiğini söyler; İbnü'l-Esîr (**a.g.e.**, C. XI, s. 169) ve Hüseyinî (**a.g.e.**, s. 94)'de ise kimin tarafından götürüldüğü belirtilmemiş, "Arslan üvey babası İldeniz ile irtibat sağladı ve onun safına geçti" şeklinde kaydedilmiştir. Alptekin, (a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 320) ve Necef, (**a.g.e.**, s. 270) Arslanşah'ın Alp Kuş'un ölümünden sonra Halife'nin yanına sığınmayı başardığını ve oradan Halife'nin müsaadesi ve emirlerden Sungur el-Hemedânî'nin yardımı ile İldeniz'in yanına geçtiğini belirtirler.

³³ Bündârî, **a.g.e.**, s. 217.

Sultan Muhammed daha sonraki süreçte kendisine karşı taht mücadelesine giren amcası Süleyman Şah'ı bertaraf etmekle uğraştı ve emîrlerin de yardımıyla bu mücadelede muvaffak oldu. Ancak tüm ısrarlarına rağmen Halife'nin sultanlığını onaylamaması üzerine Bağdat'ı kuşatmaya karar vererek ordusuyla ilerledi. Abbâsî Halifesi bu kuşatmadan kurtulmak için Şemseddin İldeniz'den yararlanmayı düşündü. İldeniz'e haber göndererek ondan Sultan Muhammed'in memleketleri üzerine yürümesini istedi. İldeniz'in yapacağı yardımlara karşılık da Arslanşah'ı sultan ilan edeceklerini belirtti. Bunun üzerine İldeniz iki Selçuklu meliki Arslanşah ve Melikşah ile birlikte Hemedan'a hücum edip sultanın ve kuşatma sırasında yanında bulunan emîrlere mallarını ve hazinelerini ele geçirdi.³⁴

Sultan Muhammed bu durumu öğrendiğinde çok üzüldü ve derhal Bağdat kuşatmasına son vererek İldeniz üzerine yürümeye karar verdi. Rey şehri yakınlarında iki ordu karşılaştıklarında ise İldeniz mağlup oldu ve geri çekildi. İldeniz daha sonra, yaptıklarından dolayı pişman olup Sultan Muhammed'den özür diledi ve affedildi.³⁵

Çok geçmeden Sultan Muhammed vefat etti ve yerine kimin geçeceği hususunda ihtilaflar yaşandı. Emîrlerin bir kısmı o sırada Musul'da hapiste bulunan amcası Süleyman Şah'tan yana tavır aldılar. Kimisi sultanın kardeşi olan Melikşah'ı kimisi de İldeniz'in desteklediği Arslanşah'ı taht mücadelesinde desteklemeye başladılar.³⁶ Melikşah, Fars hâkimi Deklâ, Hûzistan Emîri Şümle et-Türkmânî³⁷ ve

³⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 181-183; Bündârî, **a.g.e.**, s. 231; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 96-97; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 180-181; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufasssal-ı İnan**, s. 373; Faruk Sümer, "Muhammed b. Mahmûd", **DİA**, C. XXX, s. 553; Dakûkî, **a.g.e.**, s. 111; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 82; Ayan, **Oğuz İsyani**, s. 48-49; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 44-45, 192.

³⁵ Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 97-99; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 303-304; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 45.

³⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 208; Bündârî, **a.g.e.**, s. 257; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 154; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 55; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 37; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 180-181; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufasssal-ı İnan**, s. 374; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 113; Joseph Deguignes, **Büyük Türk Tarihi**, haz. Selahattin Alpay, İstanbul, Türk Kültür Yayını, 1977, C. IV, s. 1057; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 82; Masudul Hasan, **History of Islam**, C. I, Lahore, 1987, s. 363; Eric J. Hanne, **a.g.e.**, s. 358; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 46; Ayan, **Oğuz İsyani**, s. 50-51; Halil İbrahim Gök, **Musul Atabeyliği: Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)**, Ankara, TTK, 2013, s. 97; Abdülkerim Özeydin, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", **Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2013, s. 122.

diğer bazı emîrlerle İsfahan'a geçti.³⁸ Burada aldığı destekle askerî gücü arttıysa da kısa süre sonra Melikşah zehirlenerek vefat etti.³⁹

Sonunda başta Emîr İnanç⁴⁰ olmak üzere Süleyman Şah taraftarları galip geldiler ve onu hapsedildiği Musul'dan getirerek 555 Rebiülevvel'de (Mart 1160) tahta çıkardılar.⁴¹ Süleyman Şah'ı tahta çıkarırken İldeniz'e danışmamış olan emîrler, onun Süleyman Şah'ı tahttan indirmek üzere yürümesi ihtimalini düşünerek İldeniz'e Arrân⁴² vilâyetinin Arslanşah'a bırakıldığına dair bir menşûr gönderdiler⁴³ Emîr İnanç'ın nâibi Şihâbeddin Mahmûd, Süleyman Şah'ın vezîri oldu. İldeniz'in potansiyel gücünden ve emîrler üzerindeki etkisinden çekinildiği için⁴⁴ de İldeniz'in himâyesindeki Melik Arslanşah, Sultan Süleyman Şah'a veliaht olarak tayin edildi.⁴⁵

Süleyman Şah, veliahtlığı Arslanşah'a verdikten sonra rehavete kapıldı, günlerini zevk ve sefaya dalarak içki ile geçirmeye başladı. Çevresini dalkavuklar

³⁷ Şümle et-Türkmânî ve yeğeninini Sultan Arslanşah zamanında yaptığı faaliyetler tezimizde "Hûzistan Emîri Şümle et-Türkmânî ile Yapılan Mücadeleler" başlığı altında bahsedilmiştir.

³⁸ Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 96; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 139; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1057; Masudul Hasan, **a.g.e.**, C. I, s. 363; Sümer, **Oğuzlar**, s. 271; Özaydın, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", s. 122.

³⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 217; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 139; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 250; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 113; Sümer, **Oğuzlar**, s. 271; Kâmuran Gürün, **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, C. I, İstanbul, Karacan Yay., 1981, s. 329; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 82; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 271; Necef, **a.g.e.**, s. 269.

⁴⁰ Emîr İnanç, Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz ile mücadele etmiş emîrlere ve "Emîr İnanç'ın İsyancıları" adlı bölümde yapmış olduğu faaliyetler hakkında tafsilatlı olarak bilgi verilmiştir.

⁴¹ Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 107; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 272; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 101; Bündârî, **a.g.e.**, s. 257; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 154-155; Yezdî, **a.g.e.**, s. 144; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 460; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 438; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 529; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufasssal-ı İnanç**, s. 374; Alyârî, **a.g.e.**, s. 20; Azərbaycan Milli Elmlər, **a.g.e.**, C. II, s. 304; Necef, **a.g.e.**, s. 269.

⁴² Ortaçağ'da Doğu Kafkasya'da yer alan bu bölge için bkz. Guy Le Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, (çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), İstanbul, Yeditepe Yay., İstanbul, 2015, s. 232-235; Zeki Velidi Togan, "Arrân", **İA**, C. I, s. 596-598; R. N. Frye, "Arran", **El²(İng.)**, C. I, s. 596-598; Abdülkerim Özaydın, "Arrân", **DİA**, C. III, s. 394-395.

⁴³ Bündârî, **a.g.e.**, s. 258; Yezdî, **a.g.e.**, s. 144; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 19-20; Ayan, **Oğuz İsyancıları**, s. 52.

⁴⁴ Luther, **a.g.e.**, s. 117-118; Klausner, **a.g.e.**, s. 96; Alyârî, **a.g.e.**, s. 21; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 320; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 271-272; Çevik, **a.g.e.**, s. 73; Necef, **a.g.e.**, s. 269.

⁴⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 272; Bündârî, **a.g.e.**, s. 258; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 155-156, 162; Yezdî, **a.g.e.**, s. 144; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 460-461; Şebânkârî, **a.g.e.**, s. 119; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 529; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 19; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 200; Erdoğan Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, 4. bsk., Ankara, TTK, 2000, s. 79; Yinanç, "Arslanşah", **İA**, C. I, s. 611; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 405.

sardı. Ülke işlerinden el etek çektiği için emîrlere ve devlet erkânı ona karşı cephe oluşturmaya başladı.⁴⁶

Devlet işleri, Selçuklular'ın eski hizmetkârlarından Şerefeddin Girdbâzû'nun elinde bulunuyordu. Şerefeddin Girdbâzû da Süleyman Şah ile anlaşamayarak ona muhalefet eden emîrlere başında geliyordu. Süleyman Şah'ın hükümdarlığına son vermek amacıyla tedbir aldı. Bu emîr aynı zamanda Şemseddin İldeniz ile eski dosttu. Girdbâzû, İldeniz'e mektup göndererek ondan Arslanşah'ı yanına alarak süratle Hemedan'a gelmesini istedi. İldeniz bu mektuptan büyük memnuniyet duydu ve hemen hazırlıklara başladı. Bu esnada her emîr kendi kuvvetlerinden bir muhafız birliği ile Süleyman Şah'ı koruyordu. İldeniz'in Hemedan'a yöneldiğini duyunca hepsi Süleyman Şah'ın yanından ayrıldılar. Emîr İnanç Rey'e, Emîr Akkuş Erdebil'e, Emîr İzzeddin Satmaz b. Kaymaz da Kum'a gitti. Süleyman Şah gulâmları ve yakınları ile Hemedan'da yalnız kaldı ve hapsedildi.⁴⁷

Öte yandan İldeniz yanına Arslanşah'ı da alıp yirmi bin süvariye aşkın kalabalık bir ordu ile birlikte 555 yılı sonu 556 yılı başlarında (Aralık 1160-Ocak 1161) Hemedan'a geldi. Arslanşah, başta Emîr Girdbâzû olmak üzere bütün ümerâ ve askerler tarafından büyük bir merasimle karşılanarak hükümdarlık sarayında ağırlandı. Ardından Arslanşah adına hutbe okutuldu ve Irak Selçuklu Sultanı olarak tahta çıkarıldı.⁴⁸

⁴⁶ Zahirüddin-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 101-102; Bündârî, **a.g.e.**, s. 263; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 156; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 118-119; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 439, 442; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 19; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 113; Necef, **a.g.e.**, s. 269.

⁴⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 265-266; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 101; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 220-221; Bündârî, **a.g.e.**, s. 263-264; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 156; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 100-101; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 82; Kayhan, **a.g.e.**, s. 230.

⁴⁸ Zahirüddin-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 107; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 272; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 102; İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. XVII-XVIII, s. 142; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 221; Bündârî, **a.g.e.**, s. 264; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 162-163; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 461; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 119; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 442; Takıyyüddin Ahmed el-Makrizî, **Kitâbu's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk**, (nşr. Muhammed Mustafa Ziyâde), C. I/1-2, Kahire, 1956, s. 39; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 102; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 189; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 320; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 274; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 51; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 325; Yımanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 611; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 405.

Arslanşah tahta geçince bütün emîrlar divanda toplanıp emirlerine itaat ettiler. O gün Şemseddîn İldeniz Irak ve Arrân beylerine ağır hil'atlar⁴⁹ giydirerek atlar ve katırlar verip her birine ayrı ayrı görevlerini sundu. Sultan Arslanşah saltanat tahtına yerleşti.⁵⁰ Emîr Şemseddîn İldeniz de Atabeg-i A'zam sıfatıyla Sultan Arslanşah'ın atabegi oldu.⁵¹ İldeniz'in, Arslanşah'ın annesi ile yapmış olduğu evlilikten Cihân Pehlivân ve Kızılarşan adlarında iki oğlu olmuştu. Bu esnada üvey kardeşleri de Arslanşah ile beraber Hemedan'a gelmişlerdi. Onlardan Cihân Pehlivân, emîr-i hâcib, Kızılarşan da emîr-i silâh olarak tayin edildiler. Vezîrliğe de Hâce Şihâbeddin Mahmûd getirildi.⁵² Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh ise Atabeg İldeniz'in çabalarına rağmen Arslanşah adına hutbe okutmuyarak Selçuklu hâkimiyetini tanımadığını gösterdi.⁵³

Atabeg İldeniz ile Melik Arslanşah Hemedan'a geldikten kısa süre sonra Irak Selçuklu Sultanı Süleyman Şah, emîrlar tarafından öldürüldü.⁵⁴ Süleyman Şah'ın öldürülmesi ile ilgili olarak kaynaklarda farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı

⁴⁹ Selçuklular'da hükümdarlık alâmetlerinden biri de ileride tezimizin teşkilât kısmında bahsedeceğimiz halife ve hükümdarlar tarafından verilen şeref elbisesi olan hil'attır.

⁵⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 102; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 102; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 177; Luther, **a.g.e.**, s. 128.

⁵¹ Atabeglik Büyük Selçuklular'da çok önemli bir vazifeydi ve sonradan da yüksek bir unvan mahiyetini almıştı. Selçuklu idare sistemine göre sultanlar imparatorluk topraklarının muhtelif parçalarını aile etrafına dağıttıkları sırada henüz yaşları küçük olan meliklere vasî ve mürebbî sıfatıyla bir atabeg tayin ediyorlardı. Bunlar büyük vazifelerde bulunan eski ve nüfuzlu Oğuz beyleri arasından yahut sultanların memlûklerinden olup değerli hizmetleri ile sadakat ve kudretlerini göstermiş ve büyük emîrlik derecesine yükselmiş askerî kumandanlardı. Krş. M. Fuad Köprülü, "Ata", **İA**, C. I, s. 711-718; Coşkun Alptekin, "Atabeg", **DİA**, C. IV, s. 38-40.

⁵² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 269, 273; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 101; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 221; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 101; Kadı Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 112; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 201; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 189; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 320; Süleyman Aliyarlı, **Azərbaycan Tarixi**, Bakü, Azərbaycan Neşriyyatı, 1996, s. 221; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 192; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 325; Mirza Bala, "İldeniz", **İA**, C. V/II, s. 962.

⁵³ Bu bahis ileride tezimizin "Abbâsî Halifelîği ile İlişkiler" bölümünde ayrıntılı şekilde anlatılmıştır.

⁵⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 266) Süleyman Şah'ın öldürülmesi ile ilgili olarak 12 Rebiülâhîr 556 (10 Nisan 1161) tarihini verir. Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 102) herhangi bir tarih vermezken; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 220) Rebiülâhîr 556; Bündârî **a.g.e.**, s. 264) ve Abbas İkbâl (**Târih-i Mufasssal-ı İnan**, s. 374) 13 Rebiülevvel 556 tarihini verirler. Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 156-157) Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 119) Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 337) Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 38) 12 Rebiülevvel 556 (11 Mart 1161) tarihini verirlerken; İbn Kesîr **a.g.e.**, C. XII, s. 442) ve Hândmîr (**Habîbü's-siyer**, C. II, s. 529) sadece öldüğü yılı 556 (1161) olarak verirler. Kadı Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 111-112) ise 10 Rebiülevvel 556 (9 Mart 1161) olarak Süleyman Şah'ın ölüm tarihini vermiştir.

kaynaklarda yay kirişi ile boğulduğu bazı kaynaklarda da zehirlendiği rivayet edilmiştir.⁵⁵

B. Sultan Arslanşah Döneminin Başlıca Dâhilî Olayları

1. Selçuklu Meliklerinin İsyanları

Sultan Arslanşah tahta çıktığı zaman onu karşılayan emîrlar arasında Rey Emîri İnanç yoktu. Emîr İnanç, İldeniz'in gücünün daha fazla artmasını istemiyor ve onu kendisine rakip olarak görüyordu. Ancak Emîr İnanç bu hislerini gizledi ve dost gibi görünmeye çalıştı. Arslanşah tahta çıktıktan kısa süre sonra da sultanın yanına gelerek ona itaatini ve bağlılığını sundu. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz bu durumu büyük memnuniyetle karşılayarak Emîr İnanç'ı Rey şehrine vazifesinin başına gönderdiler. Hatta Emîr İnanç ile İldenizliler arasında akrabalık bağı dahi kuruldu. Atabeg İldeniz'in büyük oğlu Cihân Pehlivân, Emîr İnanç'ın kızı ile evlendi.⁵⁶ Bu sıralarda Sultan Arslanşah da Sultan Muhammed'in dul hanımı Kirmaniyye Hatun ile evlendi.⁵⁷

Sultan Arslanşah kısa bir süre Hemedan'da kaldıktan sonra da 556 yılı başlarında (Ocak 1161) Atabeg İldeniz ile beraber İsfahan'a geçti ve burada da saltanat tahtına oturdu. Sultan, Azerbaycan şehirlerine uzak olan İsfahan'da otoritesini sağlamlaştırmak istiyordu.⁵⁸ İsfahan'da Hucendî ailesi Büyük Selçuklular'dan beri gerek yönetimde gerek ilmî ve kültürel hayatta oldukça söz sahibiydi. Bu ailenin politik güçlerinden Selçuklular zaman zaman istifade

⁵⁵ Hüseyinî, (a.g.e., s. 102) İbnü'l-Esîr (a.g.e., C. XI, s. 220) ve Ahmed b. Mahmûd, (a.g.e., C. II, s. 101) Şerefeddin Girdbâzû tarafından yay kirişiyle boğdurulduğunu; Bündârî, (a.g.e., s. 264) zehirlendiğini kaydeder.

⁵⁶ Bündârî, a.g.e., s. 264-265; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 462; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 531, Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 250; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 79; Luther, a.g.e., s. 130; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 274; Faruk Sümer, "Pehlivân", **DİA**, C. XXXIV, s. 221.

⁵⁷ Bu husus çalışmamızın "Sultan Arslanşah'ın Vefâtı, Şahsiyeti ve Evlilikleri" bölümünde anlatılmıştır.

⁵⁸ Zahîrüddîn-i Nîşâburî, a.g.e., s. 107; Râvendî, a.g.e., C. II, s. 273; Reşîdüddin, a.g.e., s. 162-163; Bündârî, a.g.e., s. 265; Yazıcızâde, a.g.e., s. 148; Yazıcızâde, a.g.e., s. 129.

ediyorlardı. Sultan Arslanşah, Hucendîler'e de artık buraların sultanı olduğunu gösterircesine süratle İsfahan'a geçmişti.⁵⁹

Öte yandan Atabeg İldeniz'in Irak Selçuklu Devleti'nde yönetimi tamamen ele geçirmesi Emîr İnanç liderliğindeki İsfahan Valisi İzzeddin Satmaz b. Kaymaz, Kazvîn Valisi Alp Argun İbnü'l-Bâzdâr gibi bir kısım emîrlerin kendisi aleyhine bir muhalefet cephesi oluşturarak İldenizle mücadele etmek üzere anlaşmalarına neden oldu. Bu emîrler Sultan I. Tuğrul'un diğer oğlu Muhammed'i tahta çıkarmayı planladılar. Bu amaçla Salgurlu Atabegi Sungur b. Mevdûd'a haber göndererek Şîraz'da yanında bulunan Sultan Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed b. Tuğrul'u kendilerine yollamasını istediler.⁶⁰

Emîrlerin yaptığı bu teklife olumlu yaklaşan Atabeg Sungur b. Mevdûd, Melik Muhammed'i yanında yaklaşık bin kadar süvariyle birlikte emîrlerle buluşmak üzere İsfahan'a gönderdi. Emîr İnanç ve arkadaşları da yaklaşık yirmi bin asker toplamıştı. Tüm kuvvetler İsfahan'da birleştiler. Melik Muhammed'i sultan ilan ederek Hemedan üzerine harekete geçtiler. Diğer taraftan Atabeg İldeniz de Emîr İnanç öncülüğündeki kuvvetlerin toplandığını öğrenince Emîr Şerefeddin Girdbâzû ile müttefik oldu. Yanlarına Arslanşah'ı da alarak hep birlikte vakit kaybetmeden kendilerine muhalefet eden emîrlere karşı harekete geçmek üzere Hemedan'a geri döndüler. Sultan Arslanşah, Emîr İnanç ve müttefikleriyle karşılaşmadan önce vezîri Şihâbeddin Mahmûd'u kendisine isyan eden emîrlere destek vermekle suçladı. Çevresindeki emîrler vezîrini hapsedmesini teşvik ettiği halde Sultan bunu uygun görmedi. Cihân Pehlivân da olaya müdahil oldu ve Şihâbeddin Mahmûd'u destekledi. Sultan Arslanşah'a kırk bin altın ve çeşitli hediyeler vererek vezîrin

⁵⁹ David Durand-Guédy, **Iranian Elites and Turkish Rulers: A History of Isfahân in the Saljûq Period**, London, Routledge, 2010, s. 269-270.

⁶⁰ Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 107; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 273; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 102; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 265; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 163; Yezdî, **a.g.e.**, s. 148; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 338; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 102; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 190; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 201; Luther, **a.g.e.**, s. 130-131; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufasssal-ı İran**, s. 375; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 320; Gürün, **a.g.e.**, C. I, s. 330; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 275; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 79; a.mlf., "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 83; Necef, **a.g.e.**, s. 270; İ. Kafesoğlu, H. D. Yıldız, E. Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)**, İstanbul, İSAR Yay., 1999, s. 114; Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 55; Guédy, **a.g.e.**, s. 270; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 611; Gülay Ögün Bezer, "Sungur", **DİA**, C. XXXVII, s. 528.

görevinde kalmasını sağladı. Cihân Pehlivân'ın verdiği mal ve altınlar da mücadele öncesinde askerin ihtiyaçlarının giderilmesini sağladı.⁶¹

İki ordu Hemedan yakınlarında⁶² karşı karşıya geldi. Sultan Arslanşah askerlerinin başında idi. Emîr İnanç'ın sol cenahı, Atabeg İldeniz'in sağ cenahına hücum etti. Onların saflarını dağıttı ve yerlerinden oynattı. Emîr İnanç da kuvvetleriyle merkezden Atabeg İldeniz'e hücum etti. Bu defa da İldeniz hepsini püskürterek geri döndü. Bunun üzerine Cihân Pehlivân ile aynı zamanda kayınpederi olan Emîr İnanç rakip olarak karşı karşıya kaldılar. Cihân Pehlivân, Emîr İnanç'ın atının arkasına bir kılıç indirdi ve “canını kurtarmaya bak eğer istersem seni öldürürdüm, ancak sana hürmetim var, durma git” dedi. Cihân Pehlivân'ın bu şekilde göz yumması sayesinde Emîr İnanç kaçmayı başardı. İnanç'ın geride kalan askerleri de Atabeg İldeniz'in kendilerini kuşatmakta olduğunu görünce bozularak savaşı terketmeye başladılar.⁶³ Savaş sonucunda Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz çok miktarda ganimete sahip oldular. Emîr İnanç Rey'e, Melik Muhammed Hûzistan'da bulunan Şümle et-Türkmânî'nin yanına, İzzeddin Satmaz da Kum tarafına gittiler.⁶⁴

Savaş bittikten sonra Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz Hemedan'da bir süre kaldıktan sonra Rey'de bulunan Emîr İnanç'ı yakalamak üzere yeniden harekete geçtiler. Emîr İnanç ise kendisini korumaya çalıştı, merhamet diledi. Nihayet İnanç'ın her yıl haraç vermesi ve Sâve ve Cerbâzekân'daki iktâlarının elinden alınması ve iktâlarının sadece Rey ile sınırlı olması koşuluyla aralarında sulh gerçekleşmiş oldu.⁶⁵

⁶¹ Bündârî, **a.g.e.**, s. 266; Kayhan, **a.g.e.**, s. 236.

⁶² Muharebenin geçtiği yer ile ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Hüseyinî, (**a.g.e.**, s. 103) Ahmed b. Mahmûd, (**a.g.e.**, C. II, s. 102) Karatekin çayırığında; Bündârî, (**a.g.e.**, s. 265) Kazvin ile Tahran arasında bulunan Kereç nahiyesinde; Râvendî, (**a.g.e.**, C. II, s. 273) Hamdullah el-Müstevfi, (**Târîh-i Güzide**, s. 462) ve Kerimân, (**a.g.e.**, C. I, s. 201) Ferruhîn kasabası civarında muharebenin gerçekleştiğini rivayet ederler.

⁶³ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 103; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 103; Bala, “İldeniz”, **İA**, C. V/II, s. 962.

⁶⁴ Zahirüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 108; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 273; Kummî, **a.g.e.**, s. 189; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 163; Yezdî, **a.g.e.**, s. 148; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 338; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 530; Kerimân, **a.g.e.**, C. I, s. 201; Luther, **a.g.e.**, s. 131-132.

⁶⁵ Bündârî, **a.g.e.**, s. 266-267; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufasssal-ı İran**, s. 375.

Melik Muhammed'in isyanından bir süre sonra bir diğer Selçuklu Meliki olan Melikşah'ın oğlu Melik Mahmûd'un isyanı gerçekleşti. Melikşah'ın ölümünden sonra adamlarından bir kısmı oğlu Mahmûd'u İsfahan'dan alarak Fars civarına getirmişlerdi. Ancak bu bölgeye ağabeyi Sungur b. Mevdûd'un vefatıyla hâkim olan Salgurlu Atabegi Zengî, onları mağlup ederek Melik Mahmûd'u ellerinden almış ve onu İstahr Kalesi'ne⁶⁶ yerleştirmişti (556/1161).

Arslanşah'ın sultanlığı ve Atabeg İldeniz'in kuvvetli otoritesi sayesinde Irak Selçuklu Devleti'nde sükûnet sağlanınca kuvvetli bir devlete tahammül edemeyerek bundan giderek rahatsız olmaya başlayan Abbâsî Halifesi ve vezîri Avnüddîn İbn Hübeyre, Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz'e karşı diğer Selçuklu emîrlerini ve meliklerini kışkırtma siyasetini takip ediyorlardı. Onların çabalarıyla kışkırtılanlardan biri de Melik Mahmûd oldu. İbn Hübeyre, Salgurlu Atabegi Zengî'ye mektup yollayarak yanında bulunan Melik Mahmûd adına hutbe okutmasını teklif etti. Bunun üzerine Atabeg Zengî, Melik Mahmûd'u İstahr Kalesi'nden çıkartarak adına hutbe okuttu ve kapısında beş nevbet çaldırdı.⁶⁷

Melik Mahmûd'u sultan ilan eden Atabeg Zengî, bir taraftan askerî hazırlıklara başladı diğer taraftan da Emîr İnanç'a mektuplar göndererek ittifak kurmaya çalıştı. Bu durumu öğrenen Atabeg İldeniz ise derhal hazırlıklara başlayarak kırk bin kişiye yakın bir ordu ile Fars bölgesini ele geçirmek üzere İsfahan'a doğru harekete geçti. Aynı zamanda Atabeg Zengî'ye elçi göndererek Sultan Arslanşah adına hutbe okutmasını istedi. Fakat Zengî bu teklifi yerine getirmediği gibi, cevap

⁶⁶ İran'ın Fars bölgesindeki tarihî İstahr şehrinin kuzeybatısında yer alan, genelde yüksek şahsiyetler ve melikler için hapisane olarak kullanılan kaledir. Detaylı bilgi için bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. I, s. 249-250; İbnü'l-Belhî, **a.g.e.**, s. 26-27, 125-127; M. Streck, "İstahr", **İA**, C. V/2, s. 1128-1134; Recep Uslu, "İstahr", **DİA**, C. XXIII, s. 202-203.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 222; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 109; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 191; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 250; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 322; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 42; a.mlf., **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 65-66, "Salgurlular", **DGBİT.**, C. VIII, Çağ Yay., İstanbul, 1986, s. 31; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 275-276; Çevik, **a.g.e.**, s. 90; Kafesoğlu-Yıldız-Merçil, **a.g.e.**, s. 114, 115; Kayhan, **a.g.e.**, s. 237-238; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 52; Necef, **a.g.e.**, s. 271; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 327; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 611.

olarak da ülkesinin halife tarafından kendisine iktâ edildiğini ve bu durumu ona haber vereceğini bildirdi.⁶⁸

Atabeg İldeniz, on bin kişiden oluşan öncü kuvvetini Sümeyrem ve çevresini yağmalayan Atabeg Zengî üzerine gönderdi. Çarpışma sonunda Atabeg Zengî'nin kuvvetleri galip geldi. İldeniz'in askerleri mağlup olarak İldeniz'in yanına kaçtılar. Atabeg İldeniz de öncü kuvvetlerinin aldığı beklenmedik mağlubiyet üzerine Azerbaycan'a haber göndererek destek kuvvetler istedi. Kısa süre sonra da Kızılların babasının yanına yardıma geldi.

Atabeg İldeniz, Salgurlular'ın Errecan hâkimi Emîr Arslan Boğa'nın sürülerinin yakın bir yerde olduğunu öğrenmiş ve bunları yağmalatmak için bir müfreze göndermişti. Bu sırada Emîr Arslan Boğa da zayıflayan atlarını yenileri ile değiştirmek için beraberinde askerleri olduğu halde sürülerinin yanına gitmişti. Orada Atabeg İldeniz'in gönderdiği müfreze ile karşılaştı. Çarpışma sonunda Arslan Boğa galip geldi. Atabeg İldeniz'in müfrezesindeki askerleri yakalayıp öldürdü ve başlarını Atabeg Zengî'ye gönderdi. Bunun üzerine Atabeg Zengî, İldeniz'in kuvvetlerinin yakınlarında olduğunu ve onlarla karşılaşmanın tehlikeli olacağını sezerek durumu derhal Bağdat'a bildirdi ve halifeden yardım istedi.⁶⁹

Öte yandan Emîr İnanç, yanında on bin kişilik bir kuvvetle Rey şehrinden İsfahan'a doğru hareket etmişti. Emîr İnanç'a Sâve civarındayken Emîr Alp Argun ve Emîr Toganyürek de katıldı. Ayrıca Merâğa⁷⁰ ve Tebriz hâkimi Arslanapa da

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 222; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 322; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 42; a.mlf., "Salgurlular", **DGBİT.**, C. VIII, s. 31; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 276; Çevik, **a.g.e.**, s. 90.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 222-223; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 42-43; a.mlf., "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 83-84; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 327.

⁷⁰ İran'ın kuzeybatısında İslâm öncesi dönemde Azerbaycan'ın askerî ve idarî merkezi olan önemli şehirlerden biridir. Merâğa ve Tebriz'de Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar zamanından beri uzun yıllar Ahmedîli hânedanından gelenler hüküm sürmüştür. Bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. V, s. 109-110; Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhetu'l-kulûb**, s. 75, 86; L. Lockhart, **Persian Cities**, London, 1960, s. 58-64; Özeydin, **Sultan Muhammed Tapar Devri**, s. 33, 40, 50, 77, 110-112; V. Minorsky, "Merâğa", **İA**, C. VII, s. 731-738; a.mlf., "Marâgha", **El²(İng.)**, C. VI, s. 498-503; Osman Gazi Özgüdenli, "Merâğa", **DİA**, C. XXIX, s. 162-163.

yaklaşık beş bin kişilik askerî desteği yardım olarak göndermişti.⁷¹ Atabeg Zengî de Hûzistan Emîri Şümle'nin ülkesine saldırmasından korktuğu için bizzat gelemeyip özür dileyerek Emîr İnanç'a çok miktarda asker gönderdi.⁷²

Atabeg İldeniz yakın adamlarıyla görüştü. Onlar Emîr İnanç tehlikesinin daha önemli olduğunu ve önce onun üzerine yürümesini tavsiye ettiler. Atabeg İldeniz de bu tavsiyeye uyarak öncelikle Emîr İnanç'a karşı harekete geçti.⁷³ Emîr İnanç ile Atabeg İldeniz'in kuvvetleri Sâve'de (9 Şaban 556/3 Ağustos 1161) karşı karşıya geldiler. Gerçekleşen muharebede Emîr İnanç ağır bir yenilgiye uğradı ve canını zor kurtararak Rey civarındaki Taberek Kalesi'ne kaçtı. Atabeg İldeniz onun peşinden gelerek bu kaleyi kuşattıysa da Emîr İnanç'ın Arslanşah'ın sultanlığını ve İldeniz'in atabegliğini tanıması suretiyle anlaşmasıyla kuşatmaya son verildi.⁷⁴

Emîr İnanç'ın bu şekilde itaati sağlandıktan sonra Salgurlu Atabegi Zengî yalnız kalmıştı. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz onu barışçı yollarla kazanmak istiyorlardı. Bu maksatla Atabeg İldeniz, Atabeg Zengî'ye Sultan Arslanşah'ın huzuruna gelip itaatini bildirmesi için haber gönderdi.⁷⁵

Atabeg Zengî, Sultan'ın huzuruna gittiğinde öldürüleceğinden korkuyordu. Zira kendisi, ağabeyi Atabeg Sungur b. Mevdûd'un yerine geçmişti ve İldeniz ile ağabeyi arasında düşmanlık vukû bulmuştu. Bu yüzden cevaben: “Ben sultanın kulu ve kapısında kölesiyim, kendisine muhalefet edenlerden ve itaatinden yüz çevirenlerden değilim, kardeşim bir hata işlemiştir, bunun için de Allah sultanın

⁷¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 223; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 80; a.mlf., **Fars Atabegleri**, s. 43; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 276; Çevik, **a.g.e.**, s. 91; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 328; Yinanç, “Arslan-Şah”, **İA**, C. I, s. 611; Minorsky, “Marāgha”, **El²(İng.)**, C. VI, s. 500; Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, **DİA**, C. III, s. 405.

⁷² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 223; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 191-192; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 42.

⁷³ Kafesoğlu-Yıldız-Merçil, **a.g.e.**, s. 115; Merçil, “İldenizliler”, **DGBİT.**, C. VIII, s. 84; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 328.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 223; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 192; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 250; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 322; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 80; a.mlf., **Fars Atabegleri**, s. 44; Gürün, **a.g.e.**, C. I, s. 330; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 276; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 328; Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, **DİA**, C. III, s. 405; Gülay Ögün Bezer, “İldeniz, Şemseddin”, **DİA**, C. XXII, s. 81.

⁷⁵ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 108; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 323; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 44; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 277; Çevik, **a.g.e.**, s. 91; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 328.

intikamını almış ömrü sona erip, ettiğini bulmuştur. Ben kardeşimin bu hatasından ötürü sultanın ve atabegin kalbinde kin kalmış olmasından korkar ve sultanın hizmetine girmek isterim. Bunun için bana emân verilmesini, korkumu emniyete döndürmelerini rica ederim” şeklindeki mektubunu gönderdi. Ayrıca elçisi ile birlikte çeşitli değerli hediyeler, her cinsten elbiseler, Arap ülkelerinden alınan değerli atlardan yolladı. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz de onun emân isteğini kabul ettiler.⁷⁶

Atabeg Zengî bu sevinçli haberi alır almaz derhal hazırlanarak yola çıktı. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz bu sırada İsfahan’da bulunuyorlardı. Onlar Atabeg Zengî’nin gelmek üzere olduğunu haber aldıkları zaman Hezâr-ı Sâni otlağına çıktılar.⁷⁷

Askerler ve emîrlar silah ve eşyalarını kuşanıp Atabeg Zengî’yi karşılamak ve saygı göstermek üzere geleceği yolun iki tarafında saf durdular. Atabeg Zengî bölükleri böyle saf bağlamış olarak gördükçe sultanın da aralarında olduğunu düşündü. Yere inip toprağı öpmek üzere harekete geçtiyse de her defasında emîrlar ve hâcipler buna mani oldu.⁷⁸ Sonunda Sultan ve İldeniz yaklaştığında ise Atabeg Zengî gördüğü gösterişli karşılamadan oldukça etkilenerek emîrlar ve hâciplerle birlikte atından indi. Fakat kendisini bir korku kapladı. Atabeg İldeniz onu görünce atını biraz yaklaştırdı. Atabeg Zengî, kendisine yaklaşmakta olan kişinin Atabeg İldeniz olduğunu öğrenir öğrenmez derhal atının ayağına kapanarak öpmek istedi fakat İldeniz onu bundan men ederek kendisi atının üzerinde olduğu halde onu kucakladı.⁷⁹ Ardından Atabeg İldeniz, Atabeg Zengî’nin Sultan Arslanşah’ın huzuruna götürülmesini emretti.

⁷⁶ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 109; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 110; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 323; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 328.

⁷⁷ Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 110; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 277; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 44-45; a.mlf., “İldenizliler”, **DGBİT.**, C. VIII, s. 85.

⁷⁸ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 109; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 110.

⁷⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 109; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 111; Merçil, “İldenizliler”, **DGBİT.**, C. VIII, s. 85; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 277.

Sultan Arslanşah'ın çadırını her taraftan emîr ve sipahi araya almış, askerler ve emîrler sultanın etrafında bir halka teşkil etmişlerdi. Atabeg Zengî yaklaştığı zaman, Sultan yerinden kalkarak Emîr Zengî'ye bir iki adım karşı geldi. Sonra Atabeg Zengî ilerleyerek, Sultan Arslanşah'ın ayağını öptü. Bu merasimden sonra da Sultan Arslanşah çadırında Atabeg Zengî'nin ağırlanması için emir verdi. Ziyafet sofraları hazırlandı. Atabeg Zengî'ye altın ve gümüş yularlar, eyerler, atlar, katırlar ile birlikte kabzası mücevherli bir kılıç verildi ve ağır hil'atlar giydirildi. Atabeg Zengî, İsfahan'dan Hemedan'a gidene kadar Sultan'ın yanında kaldı ve giderken kendisine ikinci defa hil'at giydirilerek esasen hâkim olduğu Fars ve civarındaki bölgeler için valilik görevi verilerek adaleti sağlaması emredildi.⁸⁰ Melik Mahmûd'un atabegliğine ise Hûzistan Emîri Şümle et-Türkmânî'nin tayin edilmesiyle Melik Mahmûd uzaklaştırılmış oldu.⁸¹

2. Emîr İnanç'ın İsyanları

561 yılı Safer ayında (Aralık 1165-Ocak 1166) Sultan Arslanşah beraberindeki emîrlerle Rey Valisi Emîr İnanç ile görüşmek üzere Sâve'den yola çıkmıştı. Rey'e varmalarından birkaç gün önce Sâve'de şiddetli bir fırtına kopmuş idi. Öyle ki minareler tepesi sökülmiş, çadırlar parçalanmış, hayvanlar darmadağın olmuştu. Sultan Rey'de bir süre kalmıştı.⁸²

Emîr İnanç çok geçmeden, Sultan Arslanşah'ı tahta çıkaran ve daima destekleyen emîrlerden Şerefeddin Girdbâzû'nun vefatını⁸³ fırsat bilerek onun sahip

⁸⁰ Zahirüddîn-i Nişâburî, (a.g.e., s. 110) 560 yılı Şâban ayının 19'unu (1 Temmuz 1165) Emîr Zengî'nin Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz'in huzuruna çıktığı tarih olarak verirken; Râvendî, (a.g.e., C. II, s. 222) 560 yılı Şâban ayının 18'inde (30 Haziran 1165) Emîr Zengî'nin huzura kabul edildiğini yazar. Krş. Hüseyinî, a.g.e., s. 110; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzîde**, s. 461; Ahmed b. Mahmûd, a.g.e., C. II, s. 111; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 44-45; a.mlf., **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 156; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 277; Bünyadov, a.g.e., s. 55; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 611-612.

⁸¹ Sümer, **Oğuzlar**, s. 271; a.mlf., "Avşarlar", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sy. 62 (1989), s. 121; Qiyas Şükürov, "Geçmişten Günümüze Avşarlar", **Anadolu'da Yörükler: Tarihî ve Sosyolojik İncelemeler**, (Ed. Hayati Beşirli-İbrahim Erdal), Ankara, Phoenix Yay., 2007, s. 153-154.

⁸² Râvendî, a.g.e., C. II, s. 278; Reşidüddin, a.g.e., s. 167.

⁸³ Şerefeddin Girdbâzû 4 Cemâziyelevvel 561 (8 Mart 1166) tarihinde Rey şehri dışında bulunan Şehinşah Konağı'nda vefat etti. Hemedan'da kendisinin yaptırdığı medresede gömüldü. Bütün devlet erkânı ve ümerâ orada hazır bulundular ayrıca Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz de taziyeleri kabul

olduğu Sâve ve Cerbâzekân'daki iktâların yeniden kendi emîrliğine bağlanmasını elçisi vasıtasıyla Sultan Arslanşah'dan rica etti. (562/1166-1167).⁸⁴ Fakat Sultan Arslanşah onun hiçbir isteğini kabul etmediği gibi “Eğer sultanın huzuruna gelecekse, sultanın vereceği nân'a kanaat etmelidir, yoksa layık olduğunu bulacaktır” diyerek Emîr İnanç'ın elçisini hiçbir hürmet göstermeden geri gönderdi.⁸⁵

Bunun üzerine Emîr İnanç büyük bir ümitsizliğe ve korkuya kapıldı. Rey'den çekilerek Bistâm'a gitti. Yeterince askerî kuvveti de olmadığı için çareyi Hârizmşah hükümdarı İlarlan b. Atsız'dan yardım istemekte gördü. Emîr İnanç, Hârizmşah İlarlan'a yazdığı mektubunda onun himayesine sığındığını köleleri arasına dâhil olduğunu eğer kendisine askerler ile yardımda bulunacak olursa Irak'ı zaptedip memleketleri arasına koyacağını ve hükmünün oralarda geçeceğini bildirdi. İlarlan, bu mektuba gayet güzel bir cevap vererek Dihistan Valisi'nden Emîr İnanç'a eksiklerini tamamlamak üzere otuz bin dinar vermesini ve işlerini yoluna koyana kadar Emîr İnanç'ı Dihistan'da ağırlandımasını istedi. Emîr İnanç da bunun üzerine Bistâm'dan ayrılarak Dihistan'a gitti ve bir müddet orada kaldı.⁸⁶

Emîr İnanç'ın isyan ettiği ve asker toplamaya çalıştığı haberi Atabeg İldeniz'e ulaştınca Rey ve civarını oğlu Cihân Pehlivân'a iktâ etti. Cihân Pehlivân da oraya kendi nâibi Ömer b. Ali'yi gönderdi.⁸⁷ Ömer b. Ali Tabrek Kalesi'ni Emîr İnanç'ın hücum ihtimaline karşı oldukça sağlamlaştırdı. Erzak ve mühimmatla kaleyi doldurdu. Kısa süre sonra da beklediği gibi Emir İnanç'ın ve Hârizmşah İlarlan'ın askerleri Rey şehrine geldiler ve Tabrek Kalesi'ni muhasara ettiler.⁸⁸

ederek üç gün matem tuttular. Krş. Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 111-112; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 278; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 167.

⁸⁴ İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 99; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 202; Luther, **a.g.e.**, s. 171; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 323; Gürün, **a.g.e.**, C. I, s. 331; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 279; Çevik, **a.g.e.**, s. 93-94; Kayhan, **a.g.e.**, s. 243; Yınanç, “Arslan-Şah”, **İA**, C. I, s. 612-613.

⁸⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 279; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 168; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 202.

⁸⁶ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 104; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 104; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Tarihi**, s. 79.

⁸⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 280; Kummî, **a.g.e.**, s. 202-203; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 340; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 104; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 202; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 323; Yınanç, “Arslan-Şah”, **İA**, C. I, s. 613.

⁸⁸ Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 112; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 280; Kummî, **a.g.e.**, s. 202; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 169; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 202.

Hârizmşah İlarşan, Karluk emîrlerinden Şemsü'l-Mülk b. Hüseyin ile diğer bir kısım komutanların idaresindeki kuvvetleri Emîr İnanç'ın yanına destek olarak vermişti. Gelen kuvvetlerin fazlalığı karşısında Rey şehrini müdafaa edemeyeceğini anlayan Ömer b. Ali derhal Atabeg İldeniz'e mektup göndererek yardım istedi. Fakat yardımın gelmesi gecikti. Çabuk davranan Emîr İnanç'ın kuvvetleri de Rey'i yeniden ele geçirmeyi başararak Sâve'ye kadar ilerlediler.⁸⁹

Sultan Arslanşah ile Cihân Pehlivân'ın kuvvetleri, Emîr İnanç ve Hârizm kuvvetleri ile mücadele etmek üzere hazır bulunuyorlardı ancak Atabeg İldeniz'in kuvvetleri gelmeden karşılaşmak istemeyip geri çekildiler. Atabeg İldeniz'in başında bulunduğu Irak askerleri ise sultanın ordusunun kendilerini beklediğini sanıp savaşa tutuştular. Sonradan sultanın olmadığını çekildiğini görünce Arslanşah'ın yanına gitmek üzere ağırlık ve eşyalarını bırakarak uzaklaştılar. Atabeg İldeniz'in kuvvetleri beş gün sonra Sultan Arslanşah'ın yanına ulaştığı zaman yeniden Emîr İnanç ve Hârizm ordusu üzerine yürüdüler. Hârizm ordusunun savaşmak yerine yağmalarda bulunmak istemesi Emîr İnanç ile ittifakının bozulmasına yol açtı. Emîr İnanç da daha fazla mukavemet edemeyerek Rey tarafından uzaklaştı.⁹⁰

Bu sırada Hârizm ordusu Ebher ve Kazvin vilayetleri civarında kanuna aykırı olan yağmacılık faaliyetlerini giderek arttırmıştı. Müslümanların çocukları esir alınmış, hayvanları yağmalanıp sürülmüştü. Hârizm kuvvetleri bir süre daha yağmacılık yaptıktan sonra ülkelerine geri döndü. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz ile anlaşma imkânı bırakmamış olan Emîr İnanç ise önce Zencan⁹¹ daha sonra da Cürcân⁹² taraflarına gitti. Sultan da kışı Rey'de geçirdi.⁹³

⁸⁹ Zahîrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 115; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 104-105; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 340; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 104-105; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Tarihi**, s. 79; Luther, **a.g.e.**, s. 173; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 323; Çevik, **a.g.e.**, s. 94; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 86; Kayhan, **a.g.e.**, s. 244; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 332; Faruk Sümer, "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 546.

⁹⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 105; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 66; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 105-106; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 132; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 323; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 279; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 613; Bala, "İldeniz", **İA**, C. V/II, s. 963; Sümer, "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 546.

⁹¹ İran'da Tahran ve Kazvin'den Tebriz'e giden yol üzerinde kurulmuş olan tarihî bir şehir. Bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. III, s. 171-172; Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhütü'l-kulûb**, s. 56, 180, 182, 221;

Öte yandan Rey Valisi Ömer b. Ali kalesinin müstahkem olmasına güvenerek zamanla itaat etmemeye, İldeniz'in emirlerini yerine getirmede yavaş davranmaya başladı. Bunun üzerine ciddi bir isyan girişimine teşebbüs etmesine fırsat verilmeden görevinden uzaklaştırılarak tutuklandı. Sultan, onunla beraber Müstevfi⁹⁴ Muînî Sâvî'nin de tevkif edilmesini emretti. Her ikisi de tutuklandı, ağırlık, hazine ve ordugâhları yağmalandı. Müstevfilik de o zaman nâib olarak görev yapan Hâce Azîzeddin'e verildi.⁹⁵

Rey Valisi Ömer b. Ali'nin görevinden alındığını öğrenen Emîr İnanç eski vilâyetini ele geçirmek üzere özellikle Mâzenderan⁹⁶ bölgesinden topladığı askerlerle Rey'e gelerek şehri yeniden ele geçirdi. Bu haber üzerine Azerbaycan'da bulunan Atabeg İldeniz süratle ilerleyerek Emîr İnanç'ı mağlup etti. Sultan Arslanşah'a ve Atabeg İldeniz'e tâbi olmayı reddeden Emîr İnanç çareyi Taberek Kalesi'ne sığınmakta gördü. Atabeg İldeniz kaleyi yaklaşık dört ay boyunca kuşattı.⁹⁷ İki taraf arasında çetin bir mücadele yaşansa da kimse üstünlük sağlayamadı. Nihayet

Erdoğan Merçil, "Zencân", **İA**, C. XIII, s. 522-525; C. E. Bosworth, "Zandjân", **El²(İng.)**, C. XI, s. 446-447; Abdülkerim Özeydın, "Zencan", **DİA**, C. XLIV, s. 251-253.

⁹² Hazar Denizi'nin güneydoğusunda bulunan tarihî şehir için bkz. Ebü'l-Kâsım es-Sehmî, **Târîhu Cürcân**, (nşr. Muhammed Abdülmüid Han), Beyrut, 1987; Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhetu'l-kulûb**, s. 159; R. Hartmann, J. A. Boyle, "Gurgan", **El²(İng.)**, C. II, s. 1141; Rıza Kurtuluş, "Cürcân", **DİA**, C. VIII, s. 131-132.

⁹³ Zahîrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 113; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 280; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 169-170.

⁹⁴ Müstevfi, İslâm devletlerinde malî işlerle ilgili divanın başkanı ve ona bağlı bazı memurlar için kullanılan bir terimdir. Bkz. Özeydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 151-153, 195-199, 200; Erdoğan Merçil, **Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2015; R. Levy, "Müstevfi", **İA**, C. VIII, s. 837-838; Abbas Sabbağ, Nebi Bozkurt, "Müstevfi", **DİA**, C. XXXII, s. 147-148; R. Levy, C. E. Bosworth, "Mustawfi", **El²(İng.)**, C. VII, s. 753-754.

⁹⁵ Zahîrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 114; Râvendî, (**a.g.e.**, C. II, s. 281, 283)'de Hâce Azîzeddin'e müstevfilik görevinin verildiğini yazar.) Krş. Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 170; Yezdî, **a.g.e.**, s. 153-154; Luther, **a.g.e.**, s. 177.

⁹⁶ İran'ın kuzeyinde Taberistan olarak da bilinen eyalet, bkz. İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, Yâkût, **a.g.e.**, C. IV, s. 14-18; Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhetu'l-kulûb**, s. 159-162, 192, 206, 214; Zâhîrüddîn-i Mar'âşî, **a.g.e.**, s. 1-393; Cl. Huart, "Taberistân", **İA**, C. XI, s. 598-599; V. Minorsky, C. E. Bosworth, R. Vasmer, "Mâzandarân", **El²(İng.)**, C. VI, s. 935-936; Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", **DİA**, C. XXXIX, s. 322-323.

⁹⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 282; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 105; Kummî, **a.g.e.**, s. 207; İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 110; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 282; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 171; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 462; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. I, s. 21; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 340-341; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 193; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 324; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 86; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 279; Çevik, **a.g.e.**, s. 95; Kayhan, **a.g.e.**, s. 244; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 309; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 332; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 613.

kuşatma nedeniyle zor durumda kalan Emîr İnanç, Atabeg İldeniz ile sulh gerçekleştirmek üzere haber gönderdi.

Emîr İnanç'ın yanında itibar sahibi olan Sa'deddin Eşel denilen bir vezîri vardı. Atabeg, barış görüşmelerini yalnızca Sa'deddin Eşel ile yapacağını bildirince Emîr İnanç çaresiz kalarak vezîrini Atabeg'in yanına gönderdi. Başbaşa yapılan görüşmelerde Atabeg İldeniz, vezîri kendi tarafına çekmeye çalıştı. Ortaya otuz cüz Kur'an getirerek hayatta olduğu sürece Emîr İnanç ile sulh yapmayacağına dair yemin etti. Bununla beraber Sa'deddin Eşel'e iki seçenek sundu. Sa'deddin Eşel ya Emîr İnanç ile birlikte sürgün hayatı yaşayarak gurbet memleketlerde dolaşacak ya da kendisiyle işbirliğine girerek Emîr İnanç'ı öldürmek üzere tedbirde bulunacaktı. Böylece oğlu Cihân Pehlivân'ın da yanında bulunacak ve pek çok şehre hâkim konuma gelecekti. İldeniz vezîre üç gün düşünmek için mühlet verdi. Sa'deddin Eşel, Atabeg İldeniz'in dediklerini düşündü ve Emîr İnanç'ı öldürme hususunda onunla anlaşmaya karar verdi. Daha sonra Emîr İnanç'ın huzuruna çıkarak: "Atabeg İldeniz ile bizzat görüşüp ona bağlı kalacağına dair yemin etmedikçe sulh yapılamayacağını ya kalede kalmasını ya da kaleden inip buluşmayı seçmesini" söyledi. Emîr İnanç ne yapacağına dair düşünürken de vezîri onu öldürmek üzere tedbir aldı.⁹⁸

Sa'deddin Eşel, Emîr İnanç'ın üç tane gulâmına oldukça itimat etmekte onların harçlıklarını ve bütün ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Gulâmlarına Atabeg İldeniz ile yaptığı görüşmeyi ve kendisine sunulan vaatleri anlatınca Emîr İnanç'ın vaziyetinin vahim olduğunu bunun kendilerini de etkileyeceğini anlayan gulâmlar Emîr İnanç'ı öldürmeye karar vererek uygun zamanı kollamaya başladılar.⁹⁹

Emîr İnanç şehir surlarının arkasında kurulmuş olan çadırında bir gece biraz da şarap içmiş halde yatağında uyurken gulâmları tarafından kafası kesilerek öldürüldü.¹⁰⁰ Bir saat geçmeden kaleden feryat ve ağlama sesleri duyuldu. Sa'deddin

⁹⁸ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 106; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 106-107; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 69.

⁹⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 107; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 282-283; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 108; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁰⁰ Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 115; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 282; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 107; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 282-283; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 172; Yezdî, **a.g.e.**, s. 154; Hamdullah el-Müstevfi,

Eşel kaleden çıkıp gelerek Atabeg İldeniz'e haberi ilettili. Atabeg de bu habere sevinerek kendisine değerli hediyeler, hil'atlar, yüksek rütbeler verdi. Atabeg İldeniz daha sonra Rey şehrini iktâ olarak oğlu Cihân Pehlivân'a bıraktı. Cihân Pehlivân da Sa'deddin Eşel'i Rey'in idaresiyle görevlendirerek yanında tuttu.¹⁰¹

Emîr İnanç'ı öldüren üç gulâmın âkıbeti hakkında da kaynaklarda farklı görüşler bulunmaktadır. Kimi kaynaklar onların Atabeg İldeniz tarafından mükâfatlandırılarak Sa'deddin Eşel'in hizmetine verildiği ve önemli işlerde görevlendirildikleri yazar.¹⁰² Kimi kaynaklar ise gulâmların mükâfat almak üzere Atabeg İldeniz'in yanına gittiklerinde Atabeg'in sert müdahalesiyle karşılaştıklarını ve cezalandırılacaklarını düşünerek sığınacak başka yer aradıklarını rivayet etmiştir. Hatta Emîr İnanç'ın katledilmesi görevini bizzat üstlenen gulâm, Hârizm topraklarına gitmiş ve orada Emîr İnanç ile arasındaki bağ anlaşarak efendisine yaptığının cezası olarak idam ettirilmiştir.¹⁰³

3. Merâğa Hâkimi Arslanapa b. Aksungur el-Ahmedîlî ile Mücadeleler

Sultan Arslanşah'a ve Atabeg İldeniz'e muhalefet eden, onların otoritelerini tanımayan emîrlerden biri de Merâğa hâkimi Arslanapa b. Aksungur el-Ahmedîlî olmuştur. Atabeg İldeniz Emîr İnanç'ın ilk isyanını bastırdığı sırada Emîr İnanç'a askerî destek sağlamış olan Merâğa hâkimi Arslanapa'ya haber göndererek kendisini Arslanşah'ın hizmetine girmeye çağırıldı. Fakat Arslanapa, Atabeg İldeniz'in otoritesini ve Arslanşah'ın sultanlığını kabul etmeyerek: "Ya bana dokunmazsınız ya

Târîh-i Güzîde, s. 462; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. I, s. 21; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 120; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 99; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 341; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 108; Müneccimbaşî, **a.g.e.**, C. I, s. 193; Hüseyin Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 201; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 184; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 178; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1060; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 324; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 86; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 279; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 69; Yinanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 613; V. Minorsky, "Rey", **İA**, C. IX, s. 722.

¹⁰¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 108; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 108; Hüseyin Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 203; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 184; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 178; Minorsky, "Rey", **İA**, C. IX, s. 722. Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 82.

¹⁰² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 107-108; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 108-109.

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 282-283; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. I, s. 21; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 99; Müneccimbaşî, **a.g.e.**, C. I, s. 193; Deguignes, **a.g.e.**, C. V, s. 1364.

da benim yanımda bir sultan olduğunu hatırlınızdan çıkarmazsınız” cevabını verdi.¹⁰⁴ Çünkü Sultan Muhammed küçük yaştaki oğlunu Arslanapa’ya teslim ederek onu oğlunun atabegi tayin etmişti. Bu bakımdan Arslanapa’nın elinde Atabeg İldeniz’i tehdit edebilecek bir kozu bulunmaktaydı.¹⁰⁵

Arslanapa’nın, Halife’nin vezîri İbn Hübeyre’nin de kışkırtmalarıyla Arslanşah’ın sultanlığını tanımaması üzerine Atabeg İldeniz, oğlu Cihân Pehlivân komutasındaki bir orduyu Arslanapa’nın itaatini sağlamak üzere Merâğa’ya gönderdi. Büyük bir Selçuklu ordusunun gelmekte olduğunu haber alan Arslanapa, Ahlatşah¹⁰⁶ II. Sökmen’den yardım istedi. II. Sökmen de İldeniz’in çok fazla güçlenmesini istemediğinden Arslanapa’ya yardım etmek üzere askerlerini sevketti ve bizzat kendisi gelemediği için özür diledi. Arslanapa, Ahlatşah’ın kuvvetleriyle ordusunu takviye ettikten sonra Cihân Pehlivân’ın üzerine yürüdü (556/1161). İki ordu Sefîdrûd Nehri kıyısında karşı karşıya geldi. Arslanapa, gerçekleşen muharebede galip geldi ve Cihân Pehlivân perişan bir şekilde Hemedan’a dönmek zorunda kaldı. Askerlerinin çoğu emân dileyip Arslanapa’ya sığındı. Böylece Arslanapa’yı itaat altına alma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.¹⁰⁷

Bu yaşanan gelişmelerin neticesi olarak Merâğa hâkimi Arslanapa ile Irak Selçukluları arasındaki ilişkiler yıllar boyu gergin vaziyette kaldı. 563’te (1167-1168) Arslanapa, Halife Müstencid-Billâh’a hediyeler ile birlikte bir elçi göndererek Halife’den atabegi olduğu Sultan Muhammed’in oğlu adına hutbe okunmasını istedi.

¹⁰⁴ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 221; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 190; Kesrevî, **a.g.e.**, s. 237; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 274-275; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁰⁵ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 208; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 190-193; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 275; Çevik, **a.g.e.**, s. 89; Ergin Ayan, “Merâğa Atabegi Arslan Aba Hasbeg”, **Karadeniz Araştırmaları**, sy. 13 (2007), s. 143; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 325; Sümer, “Pehlivân”, **İA**, C. IX, s. 545; Minorsky, “Merâğa”, **İA**, C. VII, s. 734.

¹⁰⁶ Ahlatşahlar Van Gölü çevresinde 1100-1208 yılları arasında hüküm süren bir Türk hânedanıdır. Bkz. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, s. 99-144; Faruk Sümer, “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, **Belleten**, C. L, sy. 197 (1986), s. 447-494; Abdülkerim Özaydın, “Ahlatşahlar”, **DGBİT**, C. VIII, Çağ Yay., İstanbul, 1988, s. 194-208; M. Streck, “Ahlat”, **İA**, C. I, s. 160-161; F. Taeschner, “Akhlat”, **El’İng.**, C. I, s. 329-330; Faruk Sümer, “Ahlatşahlar”, **DİA**, C. II, s. 24-28.

¹⁰⁷ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 221-222; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 190; Kesrevî, **a.g.e.**, s. 237; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 250; Luther, **a.g.e.**, s. 132; Çevik, **a.g.e.**, s. 89; Kayhan, **a.g.e.**, s. 240; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 53; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 306; Necef, **a.g.e.**, s. 638; Ayan, “Merâğa Atabegi”, s. 144-145; Minorsky, “Merâğa”, **İA**, C. VII, s. 734; Abdülkerim Özaydın, “Ahmedîliler”, **DİA**, C. II, s. 168-169; Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, **DİA**, C. III, s. 405; Sümer, “Pehlivân”, **DİA**, C. XXXIV, s. 221.

Ayrıca istekleri kabul edilirse bol miktarda para göndereceğini de bildirdi. Selçuklu Devleti'nin yeniden kuvvet kazanmasını istemeyen Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh Selçuklular aleyhindeki bu fırsatı kaçırmayarak Arslanapa'nın isteklerini kabul etti. Bu durumu öğrenen Atabeg İldeniz derhal oğlu Cihân Pehlivân komutasındaki bir orduyu Arslanapa'nın üzerine gönderdi. Arslanapa bu defa ağır bir yenilgiye uğrayarak Merâga'ya kaçtı. Cihân Pehlivân orayı muhasara ettiyse de sonunda Arslanapa'nın Sultan Arslanşah'ın hükümdarlığını ve ona tâbi olmayı kabul etmesiyle iki taraf arasında anlaşma sağlandı.¹⁰⁸

Arslanapa 570 (1174-1175) yılında vefat etti ve vasiyeti üzerine yerine oğlu Feleküddin geçti. İldenizliler ile Ahmedîliler arasındaki mücadeleler bu dönemde de devam etti. Cihân Pehlivân, Feleküddin üzerine yürüdü ve Merâga yöresindeki Rûvîndiz (Rûyendiz) Kalesi'ni kuşattı. Kaleyi ele geçiremeyeceğini anlayınca kuşatmayı kaldırıp Merâga'ya hareket etti. Diğer taraftan Kızıllar da Tebriz'e hareket etti. Pehlivân, Merâga halkıyla savaşırken askerlerinden bir grup Merâgalılar'ın eline esir düşmüştü. Akıllı ve ileri görüşlü bir kişi olan Merâga kadısı Sadreddin bu esirlere çok iyi davrandı ve hil'at giydirip onları serbest bıraktı. Bu davranış Pehlivân'ın çok hoşuna gitti ve Kadı Sadreddin'in teklifi üzerine Tebriz'in teslim edilmesi şartıyla Merâga'yı muhasara etmekten vazgeçti. İki taraf arasında bir anlaşma imzalandı ve Cihân Pehlivân Tebriz'i alıp kardeşi Kızıllar'ın yönetimine bıraktıktan sonra Merâga'dan ayrıldı.¹⁰⁹

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 268-269; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 462; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 193; Kesrevî, **a.g.e.**, s. 237-238; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 178; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 324; Ayan, "Merâga Atabegi", s. 146; a.mlf., "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. X, sy. 1 (2008), s. 158-159; Necef, **a.g.e.**, s. 639; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 613; Minorsky, "Merâga", **İA**, C. VII, s. 734; Sümer, "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 545-546; a.mlf., "Pehlivân", **DİA**, C. XXXIV, s. 221; Özaydın, "Ahmedîliler", **DİA**, C. II, s. 169; Bezer, "İldeniz, Şemseddin", **DİA**, C. XXII, s. 81.

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 339; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 78; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 100; Deguignes, **a.g.e.**, C. V, s. 1364; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 80; Necef, **a.g.e.**, s. 639; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 337; Faruk Sümer, "Kızıllar-Arslan", **İA**, C. VI, s. 787; a.mlf., "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 546; Minorsky, "Merâga", **İA**, C. VII, s. 734; Özaydın, "Ahmedîliler", **DİA**, C. II, s. 169.

4. Hûzistan Emîri Şümle et-Türkmânî ile Mücadeleler

Sultan Arslanşah döneminin sonlarına doğru karşı karşıya kalınan bir diğer iç olay Hûzistan Emîri Şümle et-Türkmânî¹¹⁰ ve yeğeninin Selçuklular aleyhine gerçekleştirdikleri faaliyetler olmuştur. Türkmenler'in reisi Şümle et-Türkmânî Hûzistan ve Ahvaz'da¹¹¹ müstakil bir şekilde hüküm sürüyor ve daha önce bahsi geçtiği üzere Arslanşah'ın sultanlığını tanımayarak isyan teşebbüsünde bulunduğu için uzaklaştırılan Melik Mahmûd'un da atabegliğini yapıyordu.

562 (1166-1167) yılında Şümle, Bağdat yakınlarındaki Mahkî Kalesi'ne gelerek buradan Halife Müstencid'e haber göndererek aşağı Fırat bölgesinin bir kısmının kendisine verilmesini istedi. Şümle'nin isteklerini reddeden Halife Müstencid-Billâh yaptıklarından ötürü onu kınadı. Şümle ise özür dileyerek Halife'ye, "Sultan Arslanşah ile Atabeg İldeniz'in, yanında bulunmakta olan Melikşah'ın oğluna Basra, Vâsıt ve Hille şehirlerini iktâ olarak verdiğini kendisinin de bu melikin atabegi sıfatı ile harekete geçtiğini" bildirdi. Ayrıca sultanın bu konudaki menşûrunu da ibraz ederek bu üç vilayetten birine de razı olabileceğini belirtti. Ancak Halife'nin süratle askerî birliklerini göndermesi üzerine isteklerinin kabul edilmeyeceğini anlayarak ülkesine geri döndü.¹¹²

Şümle, askerî mücadelelerine ve hâkimiyetini genişletme faaliyetlerine devam etti. Atabeg İldeniz zamanında ülkesine yakın bulunduğu için Nihâvend şehrinin kendisine verilmesini istedi ancak Atabeg İldeniz tarafından bu isteğini reddedildi. İldeniz öldüğü zaman oğlu Cihân Pehlivân'ın Nahçıvan'a gitmesini fırsat

¹¹⁰ Şümle, Yakup Bey'den sonra Hûzistan'daki Avşarlar'ın başına geçmişti. Selçuklular'dan Sultan Mes'ûd zamanında Hûzistan'ın bir kısmı ile Lûristan'ın bazı yerlerini idare eden Şümle, Sultan Mes'ûd'un ölümünden sonra Hûzistan'a döndü ve burayı tamamen idâresi altına aldı. Şümle hakkında bilgi için bkz. Sümer, **Oğuzlar**, s. 270-274; a.mlf., "Avşarlar", **TDAD.**, s. 120-122; "Avşar", **DİA**, C. IV, s. 160-161; Şükürov, "Geçmişten Günümüze Avşarlar", s. 153-154; a.mlf., "Huzistan Avşar Emiri Şümle ve Ahfadi", **TD.**, sy. 48 (2008/2), s. 1-15.

¹¹¹ Güneybatı İran'da Hûzistan eyaletinin merkezidir. Ahvaz hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. I, s. 144; Lockhart, **a.g.e.**, s. 163; M. Streck, "Ehvâz", **İA**, C. IV, s. 209-21; Cl. Huart, Mirza Bala, "Hûzistan", **İA**, C. V/1, s. 624-625; Lockhart, "al-Ahwâz", **El²(İng.)**, C. I, s. 305; Mustafa L. Bilge, "Ahvaz", **DİA**, C. II, s. 192-193.

¹¹² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 266-267; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. I, s. 7; Sümer, **Oğuzlar**, s. 271-272; Hanne, **a.g.e.**, s. 385-386; Kayhan, **a.g.e.**, s. 252-253; a.mlf., "Müstencid-Billâh", **DİA**, C. XXXII, s. 144; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 56.

bilen Şümle, yeğenin komutasında bir kuvveti Nihâvend'e gönderdi. Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed de onların yanındaydı. Şümle'nin askerleri hile ile Nihâvend'e girip şehri yağmaladılar. Şehrin kadısı ve reisini idam ettiler. Arkasından da Şümle bölgedeki Türkmenlere karşı hücumlara başladı. Bu hadiseler üzerine buralarda yaşayan Türkmenler, Cihân Pehlivân'dan yardım istediler. Cihân Pehlivân Şümle'ye karşı derhal bölgeye büyük bir ordu gönderdi. İki taraf arasında gerçekleşen mücadelede Cihân Pehlivân'ın birlikleri galip gelmeyi başardı. Mücadele sırasında Şümle'ye bir ok isabet etti. Yaralanan Şümle, oğlu ve yeğeni ile birlikte esir alındı ancak aldığı yaranın etkisiyle iki gün sonra vefat etti. Yerine oğlu Şerefeddin Emîran geçti.¹¹³ Sultan Arslanşah ise Emîr Şümle'nin yanında bulunan kardeşini affetti ve Hûzistan bölgesinin hâkimiyetini ona bıraktı.¹¹⁴

5. Yıva Türkmenleri ile Münasebetler

İran'da Hemedan'ın batısında Yıva boyundan kalabalık Türkmenler yaşamaktaydı. Bu Oğuz birliğinin başında Perçem adlı bir bey bulunuyordu. Perçem'in reisliğindeki Yıva Türkmenleri binlerce sayıda süvari çıkarabilecek kadar mühim bir göçebe kuvvet teşkil ediyordu.¹¹⁵

568 (1172) yılında Perçem buyruğundaki Türkmenler Hemedan taraflarına akınlarda bulunduktan sonra Dînever'i yağmaladılar. Bu sırada Nahcivan'da bulunan Atabeg İldeniz, Türkmenler'in bu faaliyetlerini duyunca derhal Perçem'in üzerine yürüyüp onu Bağdat yakınlarına kadar kovalamaya başladı. Halife Müstazî-Biemrillâh, Atabeg İldeniz'in bu girişiminin kendisine karşı yapılmış bir komplo

¹¹³ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfarikîn ve Âmid Târîhi*, s. 172-173; İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. XVII-XVIII, s. 216; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XI, s. 313-314, 339; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, C. VIII/1-2, s. 330; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 514; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber*, C. V, s. 100; M. Ali İmâm Ahvâzî, *Târîh-i Hûzistân*, Tahran, 1379ş, s. 253-254; Sümer, *Oğuzlar*, s. 272; a.mlf., "Avşarlar", *TDAD.*, s. 121; "Pehlivân", *İA*, C. IX, s. 546; "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, C. III, s. 406; Merçil, "İldenizliler", *DGBİT.*, C. VIII, s. 90; Şükürov, "Geçmişten Günümüze Avşarlar", s. 155; a.mlf., "Huzistan Avşar Emiri Şümle", *TD.*, s. 11; Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, C. I, s. 614.

¹¹⁴ İbnü'l-Ezrak, (*Meyyâfarikîn ve Âmid Târîhi*, s. 172-173) Şümle'nin yanında bulunan melikin kardeşi Arslanşah'a sığındığını belirtir. Ahvâzî, *a.g.e.*, s. 254; Kayhan, *a.g.e.*, s. 248; Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, C. I, s. 614; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, C. III, s. 406.

¹¹⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 257; Sümer, *Oğuzlar*, s. 348-349; a.mlf., "Yıva Boyuna Dâir", *Türkiyat Mecmuası*, C. IX, İstanbul, 1951, s. 156; "Yıva", *DİA*, C. XL, s. 547.

olduğunu düşünerek önlem almaya, asker toplayarak surları sağlamlaştırmaya başladı. Ayrıca İldeniz'e hil'atlar ve büyük lakablar verdi. Atabeg İldeniz de Bağdat'a yürümek gibi bir niyetlerinin olmadığını Perçem'in liderliğindeki bu bozguncu taifesinin fesadına mani olmak için geldiklerini söyleyerek özür diledi ve daha fazla ilerlemeden geri döndü.¹¹⁶

6. Sultan Arslanşah'ın Bazı Büyük Emîrlerle İlişkileri

Atabeg İldeniz'in gayretleriyle giderek kuvvetlenen Sultan Arslanşah'ı çeşitli bölgelerdeki emîrler metbû olarak tanıdılar ve ona itaatlerini sundular. Salgurlu Atabegi Zengî'nin itaat altına alınmasından sonra sultana bağlılığını sunan emîrlerden biri Nişâbur hâkimi Müeyyed Ay-aba idi. Müeyyed Ay-aba, 554-555'ten (1160) itibaren Oğuzları uzaklaştırarak Selçuklu Devleti'nin doğusunda bulunan Nişâbur mülkü ve yine Nişâbur'a bağlı diğer şehirlere hâkim olmuştu. Melik unvanını alarak hutbede önce kendi adını ardından da Abbâsî halifesinin adını okutmaya başlamıştı.¹¹⁷

Büyük Selçuklu Devleti'nin mirasını paylaşmak isteyenlerden biri olan Müeyyed Ay-aba 558 (1163) yılında Horasan'ın batısındaki Bistâm ve Dâmegân şehirlerinin bulunduğu Kûmis eyaletini de ülkesine katınca Sultan Arslanşah ona değerli hil'atlar, sancaklar ve hediyeler göndererek bütün Horasan şehirlerini hâkimiyeti altına alıp yönetmesini ve hutbeyi de kendi adına okutmasını emretti. Müeyyed Ay-aba da Sultan Arslanşah'a itaatini arzetti ve hüküm sürdüğü topraklarda Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah adına hutbe okuttu.¹¹⁸

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 317; Sümer, **Oğuzlar**, s. 349; a.mlf., "Yıva Boyuna Dâir", **TM.**, s. 156; "Yıva", **DİA**, C. XL, s. 547.

¹¹⁷ Cûzcânî, **a.g.e.**, s. 87-88; Mehmet Altay Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, s. 472-473; Agacanov, **Oğuzlar**, s. 324; Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 55; Sümer, "Müeyyed Ay-aba", **DİA**, C. XXXI, s. 479-480.

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 239; Kadı Ahmed-i Gaffârî, (**a.g.e.**, s. 112) Turan, (**Selçuklular Tarihi**, s. 251) ve Bünyadov, (**a.g.e.**, s. 67) Müeyyed Ay-aba'nın güçlenmekte olan Hârizmşah İlarşan tehlikesine karşı önlem almak amacıyla İldeniz'in yardım edeceğini umarak hutbeyi Sultan Arslanşah adına okuttuğunu belirtir; Köymen, **İkinci İmparatorluk Devri**, s. 472-473; Sümer, **Oğuzlar**, s. 143; a.mlf., "Müeyyed Ay-aba", **DİA**, C. XXXI, s. 480; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 178, 186; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1059; Ghulam Rabbani Aziz, **a.g.e.**, s. 13; V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, TTK, 1990, s. 358; Sevim-

Atabeg İldeniz ise 562-563 yılında (1167) Musul Atabegi Kutbüddin Mevdûd b. İmâdeddin Zengî'ye bir elçi göndererek ondan Arslanşah adına hutbe okutmasını ve para bastırmasını, eskiden olduğu gibi Selçuklu sultanına vergi ve armağanlar gönderilmesini istedi. Mevdûd bu isteği memnuniyetle kabul ederek Arslanşah adına hutbe okuttu ayrıca sultana değerli atlar, kumaşlar, çeşit çeşit hediyeler gönderdi.¹¹⁹

Emîr İnanç liderliğindeki isyan teşebbüsünde yer almış olan İsfahan Valisi İzzeddin Satmaz b. Kaymaz, Kazvîn Valisi Alp Argun İbnü'l-Bâzdâr gibi bir kısım emîrlere de yaptıklarından pişmanlık duyarak Arslanşah'ın ve Atabeg İldeniz'in huzuruna gelerek hürmetlerini ve bağlılıklarını sunarak bir süre Hemedan'da kaldılar.¹²⁰ Ayrıca Diyarbakır ve el-Cezîre, Doğu Anadolu bölgelerindeki emîrlere ve Ahlatşahlar tarafından da Sultan Arslanşah adına hutbe okunmuş ve sultana hediyeler gönderilmişti.¹²¹

C. Sultan Arslanşah Döneminde Diğer Devletler ile İlişkiler

1. Abbâsî Halifeliği ile İlişkiler

Abbâsî Halifeliği ile Büyük Selçuklu Devleti arasındaki ilk ilişkiler Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında başlamıştı. XI. yüzyılda giderek gücünü ve etkinliğini kaybeden Abbâsî hânedanının yardımına Selçuklu Türkleri yetişmişler, Tuğrul Bey'in Bağdat seferiyle Şîu Büveyhî hâkimiyetine son vererek Sünnî İslâm'ı ve Abbâsî hilâfetini kurtarmışlardı. Sultan Tuğrul Bey'e Büveyhîler'in elinden kurtardığı Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh tarafından "Melikü'l-maşrik ve'l-mağrib" (doğunun ve batının hükümdarı) ünvanı ve "Rükneddîn" ve "Kasîmü emîri'l-mü'minîn" lakapları (Zilkade 449/Ocak 1058) verilmiş ayrıca Halife'nin

Merçil, **a.g.e.**, s. 277; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 313; Agacanov, **Oğuzlar**, s. 324-325; Ayan, **Oğuz İsyani**, s. 84; Cem Tüysüz, "Türkmenler", **Türkler**, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 564.

¹¹⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 115; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 117; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 87; a.mlf., **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 65; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 333; Gök, **a.g.e.**, s. 218; Bala, "İldeniz", **İA**, C. V/II, s. 964; Bezer, "İldeniz, Şemseddin", **DİA**, C. XXII, s. 81.

¹²⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 104; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 104.

¹²¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 115; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 113; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 81; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 614.

sahip olduğu bütün ülkelerin idaresini Sultan'a devrettiğini ifade etmesiyle de halifenin dünyevî yetkileri resmen Selçuklu sultanlarına geçmişti.¹²²

Tuğrul Bey'den sonra da Selçuklu sultanları İslâm'a ve hilâfet makamına saygı beslemişler, siyasî faaliyetlerinde halifenin desteğini kazanmaya gayret göstermişler hatta zaman zaman evlilik bağı ile akrabalık tesis ederek aradaki münasebetleri güçlendirmişlerdir. Bununla birlikte hiçbir zaman siyasî hâkimiyetlerinden ödün verme ya da onu başkalarıyla paylaşma yoluna gitmemişlerdir. Halife Müztazhir-Billâh'ın 512 (1118) yılındaki ölümüyle hilâfet makamına geçen oğlu Müstersid-Billâh (512-529/1118-1135) ve sonrasında da Râşid-Billâh (529-530/1135-1136) dönemlerinden itibaren de Abbâsîler, Büveyhîler devrinden beri unuttukları dünyevî-siyasî hâkimiyetlerini canlandırabilmek amacıyla fırsat buldukça Irak Selçuklularına müdâhalelerde bulunmuşlar, taht mücadelelerinden istifâde ederek devleti yıpratma politikasına girişmişlerdir.¹²³ Sultan Arslanşah döneminde ise Abbâsî Halifesi Muktefi-Liemrillâh'ın Sultan Arslanşah'ın tahta çıkmasından kısa süre önce vefat ettiği ve yerine 555 Rebiülevvel'inde (Mart-Nisan 1160) oğlu Müstencid-Billâh'ın geçtiğini görülmektedir.¹²⁴

Atabeg İldeniz, Arslanşah'ı tahta çıkardıktan sonra ilk iş olarak Arslanşah'ın sultanlığının tanınması, adının hutbelerde okunması ve idarî düzenlemelerin Sultan Mes'ûd zamanındaki şekline iade edilmesi için Bağdat'a bir elçi göndermişti. Halife Müstencid-Billâh, Atabeg İldeniz'in bu isteğini reddettiği gibi elçisine de kötü davranarak huzurundan kovmuş, Selçuklu hâkimiyetini tanımadığını göstermişti.¹²⁵

¹²² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. IX, s. 480; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 13; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 135; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 65-66; Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, MEB. Yay., 1976, s. 41; a.mlf., **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 4. bsk., Ankara, TTK, 2004, s. 186-189; Özeydin, **Sultan Muhammed Tapar Devri**, s. 144-145; a.mlf., **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 115-116; "Kâim Biemrillâh", **DİA**, C. XXIV, s. 210; Çevik, **a.g.e.**, s. 24; Adaloğlu, **a.g.e.**, s. 22.

¹²³ Özgüdenli, "Halife el-Müstersid'in Katli Meselesi", **TD.**, s. 1-2.

¹²⁴ İbnü'l-Kalânîsî, **a.g.e.**, s. 328-330; Sibt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 236; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 361-364; Süyûtî, **a.g.e.**, s. 442; İbnü't-Tiktaka, **el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultaniyye ve'd-düvelî'l-İslâmiyye**, Beyrut, 1317, s. 310; İbnü'l-İmrânî, **a.g.e.**, s. 226; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 109.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 221; Hamdullah el-Müstevfi (**Târîh-i Güzide**, s. 461) ise Arslanşah'a Halife tarafından muhtemelen daha geç bir tarihte "Sultan Rükneddîn Arslan kasîmü emîri'l-

Halife Müstencid-Billâh özellikle vezîri İbn Hübeyre vasıtasıyla daha önce de bahsettiğimiz üzere Selçuklu hânedan mensuplarını ve komutanlarını Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz'e karşı kışkırtma siyasetini takip ediyordu. Çünkü Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz, büyük gayretler neticesinde kendilerine muhalefet edenlere karşı üstün gelmeyi başarmışlar ve Selçuklu ülkesinde intizamı sağlamışlardı. Lakin bu husus tekrar eski nüfuzlu günlerini yaşamak isteyen Müstencid-Billâh'ın işine gelmiyordu. Halife, Atabeg İldeniz'in kendi halifelik gücünü azaltmasından ve Selçuklu otoritesinin bölgede yine eskisi gibi yükselmesinden endişe ediyordu. Özellikle İbn Hübeyre'nin çeşitli devlet adamlarını tahrik etmesi sonucunda gerçekleşen bu isyanlar ise İldeniz'in kuvvetli idaresi ile ortadan kalkıyordu.¹²⁶

Halife Müstencid-Billâh 9 Rebiülâhîr 566 (20 Aralık 1170) tarihinde vefât etti. Vefâtının ardından yerine oğlu Müstazî-Biemrillâh geçti.¹²⁷ Abbâsî Hilâfeti bu dönemde özellikle kendi hizmetinde bulunan Türk emîrlerinin baskıları ve kabile isyanları ile sarsıldı. Halifeler de bu içte yaşanan tehditleri yok etmek üzere mücadele vermek zorunda kaldı. Bu durum Abbâsî halifeliğinin sağlam bir bünyeye sahip olmadığını ve Selçuklular'da da olduğu gibi emîrlerin yönetimde son derece etkili olduklarını göstermektedir.¹²⁸

mü'minîn" lakabının verildiğini belirtmiştir. Krş., Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 189; Kesrevî, **a.g.e.**, s. 237; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 113; Luther, **a.g.e.**, s. 160; Klausner, **a.g.e.**, s. 33; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1058; Masudul Hasan, **a.g.e.**, C. I, s. 363; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 320; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 180; a.mlf., "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 83; Kayhan, **a.g.e.**, s. 248-249; a.mlf., "Müstencid-Billâh", **DİA**, C. XXXII, s. 144; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 52; Vanessa Van Renterghem, "Controlling and Developing Baghdad: Caliphs, Sultans and the Balance of Power in the Abbâsî Capital (Mid-5th/11th to Late 6th/12th Centuries)", **The Seljuqs: politics, society and culture**, (Ed. Christian Lange, Songül Mecit), Edinburgh, 2012, s. 120; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 325; C.E. Bosworth, "Saldjûkids, The Various Branches of the Saldjûks", **El²(İng.)**, C. VIII, s. 944.

¹²⁶ Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 177; a.mlf., "Saldjûkids", **El²(İng.)**, C. VIII, s. 944; Masudul Hasan, **a.g.e.**, C. I, s. 297; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 200; a.mlf., **Fars Atabegleri**, s. 42; Necef, **a.g.e.**, s. 270; Hanne, **a.g.e.**, s. 373; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", **Türkler**, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 675; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 52; Yımaç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 611.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 290; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 412-413; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 364; Zehabî, **Târîhu'l-İslâm**, C. I, s. 26; Süyûtî, **a.g.e.**, s. 444; İbnü't-Tiktaka, **a.g.e.**, s. 318; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 120.

¹²⁸ Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", **Türkler**, C. IV, s. 675; a.mlf., "Irak Selçukluları (1120-1194)", **Türkler**, C. IV, s. 791.

2. Gürcü Krallığı ile İlişkiler

Gürcüler Kafkasya Bölgesi'nin en eski ve en köklü milletlerinden biridir. Selçukluların kuruluş dönemlerinden itibaren Selçuklu Gürcü münasebetleri, kimi zaman yoğun mücadeleler kimi zaman da dostane ilişkilerle devam etmiştir. Gürcistan'da Selçuklu hâkimiyeti Sultan Alp Arslan zamanında sağlanmış ve Sultan Melikşah zamanında da pekiştirilerek devam ettirilmişse de Gürcüler devamlı olarak bağımsızlıkları için fırsat kollamışlardır. Büyük Selçuklular'ın zayıflamaya başlamasıyla da amaçlarını gerçekleştirmek üzere harekete geçmişler, ödedikleri vergileri kesmişler, Selçuklu hâkimiyetindeki şehir ve kasabalara saldırmışlar, nihayet Tiflis şehrini ele geçirerek kendilerine başkent yapmışlardır.¹²⁹

Sultan Arslanşah döneminde Gürcülerle yaşanan gelişmelere baktığımızda ise ilk olarak Gürcü kralı III. Giorgi'nin (551-579/1156-1184) Atabeg İldeniz'in iç karışıklıklarla mücadelesini fırsat görerek 556 (1161) yılında Selçuklu Devleti'ne bağlı Şeddâdîler'in¹³⁰ topraklarını yağmaladığını ve sonrasında da Ani¹³¹ şehrini ele geçirdiğini görürüz. Bu şehirde doğup büyümüş olan Kadı Burhaneddîn-i Anevî bu olayı şöyle anlatır: “Ben 18 yaşında iken birden bire Gürcü askeri gelip Ani'yi kuşattı ve aldı. Birçok müslüman, kadın-erkek, genç-ihthiyar kılıçtan geçirildi. O zaman ben ve ailem Gürcü Yuvan'a (İvani) esir olduk. Ben onların dilini ve İncil'ini

¹²⁹ Büyük Selçuklular ve Gürcüler arasında yaşanan münasebetler için ayrıca bkz. Marie Félicité Brosset, **Gürcistan Tarihi, (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)** (çev. Hrant D. Andreasyan), haz. Erdoğan Merçil, Ankara, TTK, 2003; İbrahim Tellioglu, **XI-XII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Trabzon, Serander Yay., 2009; Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, Çizgi Kitâbevi, 2000; Ocak, **a.g.e.**, s. 247-302; Nebi Gümüş, “Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, **Türkler**, C. IV, s. 1183-1192; N. N. Şengeliya, “XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular”, (çev. Mehmet Mürselov), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXII, sy. 2 (2007), s. 227-240; Hüsamettin M. Karamanlı, “Gürcistan (Tarih)”, **DİA**, C. XIV, s. 311-313.

¹³⁰ Şeddâdîler hakkında bilgi için bkz. Kesrevî, **a.g.e.**, s. 255-316; Minorsky, **Studies in Caucasian History.**, s. 1-106; M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)**, San Matbaası, Ankara, 1982; s. 13-86; Bosworth, **a.g.m.**, **CHI**, C. V, s. 35; a.mlf., “**Şhaddâdîds**”, **EI²(İng.)**, C. IX, s. 169-170; Nevzat Keleş, **Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2016; Gülay Ögün Bezer, “Şeddâdîler”, **DİA**, C. XXXVIII, s. 409-411.

¹³¹ Ahlat yakınlarındaki müstahkem kale ve şehirdir. Bkz. Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 27; Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s. 72-81; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. I, s. 316; Safiyyüddîn el-Bağdadî, **a.g.e.**, s. 37; Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhëtü'l-kulûb**, s. 93; Kırzioğlu, **Ani Şehri Tarihi**, s. 1-116; a.mlf., Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, C. II, Ankara, 1970, s. 111-139; Erol Kürkçüoğlu, “Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Ani”, **Ermeni Araştırmaları**, sy. 4 (2001-2002), s. 83-91; W. Barthold, “Ani”, **İA**, C. I, s. 435-437.

bildiğim için kurtuldum ve hemen o memleketten uzaklaşarak Anadolu'ya (Rûm'a) geldim".¹³²

Gürcüler'in Ani'yi işgal etmesi üzerine Ahlatşah II. Sökmen, Erzurum Emîri İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bitlis Emîri Fahreddin Devletşah, Mardin ve Artuklu Emîri Necmeddin Alpı ve diğer bazı Türk emîrleri sefere çıkmaya karar verdiler. Şaban-Ramazan 556 (Temmuz-Ağustos 1161) tarihinde, Necmeddin Alpı'nın yetişmesini beklemeden Ani'yi kuşattılar.¹³³

Gürcü kralı III. Giorgi bunu haber alınca süratle Ani'ye hareket etti. Savaş başlamak üzereyken İzzeddin Saltuk aniden ordugâhtan ayrıldı. Rivayete göre İzzeddin Saltuk daha önce Gürcüler'e esir düştüğü zaman hayatta kaldığı müddetçe bir daha Kral Dimitri ve çocuklarına saldırmayacağına dair yemin etmişti. Onun diğer beylerle istişare etmeden gizlice ayrılması ve ayrıca Necmeddin Alpı'nın da kuşatmaya gecikmesi yüzünden müslümanlar mağlup ve perişan oldu.¹³⁴

Kuşatmada Pek çok müslüman öldürüldüğü gibi dokuz bin kişi esir düşmüş ve Ahlatşah II. Sökmen de ancak dört yüz askeriyle memleketine geri dönebilmiştir. Ordunun bütün ağırlıklarını, sayısız ganimet ve serveti elde eden Gürcüler de şehrin

¹³² M. Fuad Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları" **Belleten**, C. VII, sy. 27 (1943), s. 466; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, s. 27; Abdülkerim Özeydin, "Saltuklular", **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, C. VIII, İstanbul, Kayıhan Yay., 1994, s. 27.

¹³³ İbnü'l-Kalânîsî, **a.g.e.**, s. 361-362; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 228; Vardan, **a.g.e.**, s. 205; Brosset, **a.g.e.**, s. 343-345; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 90; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, s. 28; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 31, 74; a.mlf., "Saltuklular", **SAD**, sy. 3 (1971), s. 412; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 321; M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi: Taş Çağlarından Osmanlı İmparatorluğu'na Değın ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi**, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953, s. 395; a.mlf., **Kıpçaklar**, s. 125; Özeydin, "Saltuklular", s. 27; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 271; Çevik, **a.g.e.**, s. 92; Niko Berdzenişvili-Simon Canaşia, **Gürcistan Tarihi**, (çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul, Soyun Yay., 1997, s. 146-147; Erol Kürkçüoğlu, **Nağçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar)**, Erzurum, Güneş Vakfı Yay., 2007, s. 50; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 58; Necef, **a.g.e.**, s. 550-551; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 612.

¹³⁴ Minorsky, (**Studies in Caucasian History**, s. 90) İzzeddin Saltuk'un Müslümanlar'dan ayrılarak savaştan kaçtığını yazar. Krş. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, s. 28; Özeydin, "Saltuklular", **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, s. 27; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 277; Öngül, **a.g.e.**, s. 329-330; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 31, 74; a.mlf., "Saltuklular", **SAD**, s. 412; Kırzioğlu, (**Kıpçaklar**, s. 125) Kral Giorgi'nin "Kars'ı alır, yıkarım" tehdidi üzerine İzzeddin Saltuk'un askerleriyle geri çekildiğini belirtir.

ihtiyaçlarını temin ettikten sonra karargâhlarını kaldırarak büyük bir sevinçle ülkelerine geri dönmüşlerdir.¹³⁵

Bu galibiyetlerinden cesaret alan Gürcüler, Şâban 557 (Temmuz-Ağustos 1162)'de sayıları otuz bini bulan büyük bir ordu toplayarak İslâm ülkelerine doğru yeniden harekete geçtiler. Azerbaycan'a bağlı Duvin (Dvin)¹³⁶ şehrini istila ettiler. Duvin ve köylerinde yaklaşık on bin civarında müslümanı öldürüp, kadın erkek binlerce kişiyi de esir aldılar. Kadınları soyup yalınayak biçimde götürdüler. Bu arada cami ve mescitleri yaktılar. Minare tepesinde bulunan hilali indirip sırmalarla süslü bir tabut içerisine yerleştirerek mollaların omzunda Tiflis'e getirdiler. Gürcüler bir süre sonra da Gence şehrini kuşatarak yağma ve tahrip ettiler. Gürcüler kendi ülkelerine vardıklarında Gürcü kadınları bile Müslüman kadınlara yaptıkları çirkin davranışlarından dolayı onları yadırgadılar ve "Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz" diyerek kadınları giydirdiler.¹³⁷

Gürcülerin bu saldırılarını durdurmak ve bir misillemede bulunmak üzere Arrân'a gelen Atabeg İldeniz'e burada Gürcü Kralı III. Giorgi'den elçisi aracılığıyla

¹³⁵ İbnü'l-Kalânîsî, **a.g.e.**, s. 361-362; Süryânî Mihael, **a.g.e.**, C. II, s. 186-187; Urfalı Mateos (**a.g.e.**, s. 330-331), Müslümanlardan yedi bin kişinin öldüğünü iki bin kişinin de yaralandığını yazar; Vardan, (**a.g.e.**, s. 205) ise yirmi bin civarı esir alındı diye belirtir; krş. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 228; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 399; Brosset, **a.g.e.**, s. 348-349; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 251; a.mlf., **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, s. 28; Özaydın, "Saltuklular", **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, s. 27; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 31, 74; a.mlf., "Saltuklular", **SAD**, s. 412; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 395; a.mlf., **Kıpçaklar**, s. 125; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 50; Gök, **a.g.e.**, s. 122; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 612.

¹³⁶ Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 233-241; M. Streck, "Dvin", **İA**, C. III, s. 682-683; M. Canard, "Dwin", **El²(İng.)**, C. II, s. 678-681.

¹³⁷ İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikîn ve Âmid Târîhi**, s. 130; Süryânî Mihael, **a.g.e.**, C. II, s. 191; Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s. 335; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 110; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 234; Vardan, **a.g.e.**, s. 205; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 55; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 444; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 112; Köprülü, "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", **Belleten**, C. VII, s. 466; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 92; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, s. 29-30; Deguignes, **a.g.e.**, C. V, s. 1364; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 74; a.mlf., "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 404; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 321; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 85; a.mlf., **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 201; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 397; a.mlf., **Kıpçaklar**, s. 125-126; Özaydın, "Saltuklular", **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, s. 28; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 277-278; Çevik, **a.g.e.**, s. 92; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 147; Kayhan, **a.g.e.**, s. 257; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 307; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 50; Necef, **a.g.e.**, s. 550-551; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 58; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 330; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 612; M. Canard, "Dwin", **El²(İng.)**, C. II, s. 680; Karamanlı, "Gürcistan (Tarih)", **DİA**, C. XIV, s. 312.

haber geldi. III. Giorgi, Arrân ile Gence'nin haracının yıllardan beri alınmadığını, o haraç kaç yıllık oldu ise hepsinin hesaplanıp kendisine gönderilmesini aksi takdirde ordularıyla birlikte harekete geçeceğini bildiyordu. Bu teklifi kabul etmeyen Atabeg İldeniz, Arrân'a savaşmak için geldiğini Tiflis'i almadan da geri dönmeyeceğini bildirerek gözdağı verdi. Hemedan'da bulunan Sultan Arslanşah'a da yaşanan gelişmeleri anlatan bir mektup göndererek ondan kuvvetleriyle birlikte süratle yanına gelmesini istedi. Sultan Arslanşah Gürcüler'i yok etmek için Irak'tan çok sayıda asker ile harekete geçti. Atabeg İldeniz'in kuvvetleriyle Nahçıvan'da birleşti. Oradan Gence'ye geldiler. Bir müddet orada kaldılar. Gürcü Kralı III. Giorgi Sultan'ın büyük bir kuvvetle geldiğini ve muharebe etmek istediğini haber alınca, süratle elçi göndererek ricada bulundu ve "Ben senden istediğim şeylerden vazgeçtim. Bundan sonra her ne dersiniz emrinize itaat etmeye hazırım" dedi. Bunun üzerine Sultan Arslanşah dîvânı toplayarak bütün devlet adamlarını bir araya getirdi ve fikirlerini sordu. Hepsi Atabeg İldeniz'in yüzüne bakarak: "Rey senindir, ülkenin durumunu sen iyi bilirsin" dediler. Beyler böyle dedikleri zaman Atabeg de gönlünden geçeni onlara bildirdi. Atabeg İldeniz'in Gürcüler ile sulh yapmak fikrinde olduğunu anladılar. Irak beyleri ayağa kalkarak Sultan'ın önüne geldiler, yüz sürdüler ve hazır bu kadar asker toplanmışken savaşmanın çok daha uygun olacağını bildirdiler. Bunun üzerine Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz Gürcü Kralı III. Giorgi'nin elçisinin yanında savaştan vazgeçmiş gibi gözükseler de hemen elçinin gidişinin ardından Gürcülerle savaşmak üzere ilerleyişe geçtiler.¹³⁸

Atabeg İldeniz, Sultan Arslanşah, Ahlatşah II. Sökmen, Erzurum Emîri İzzeddin Saltuk, Merâğa Emîri İbn Aksungur el-Ahmedîlî, Erzen ve Bitlis Emîri Fahreddin Devletşah ve diğer Doğu Anadolu beyleri 558 (1163) yılında elli bini aşkın bir kuvvetle Gürcüler üzerine saldırıya geçtiler. Gag Kalesi¹³⁹ yakınlarında

¹³⁸ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 111-112; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 112-11; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 74; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 321; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 397; a.mlf., **Kıpçaklar**, s. 126; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 50; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 62; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 612.

¹³⁹ Vardan, (**a.g.e.**, s. 226) Gag Kalesi'nin Kral Şahinşah Gagik tarafından tesis edilmiş olan eyalet ve daha bir çok kaleler, köyler, çiftliklerden oluşan bir yerleşim yeri olduğunu belirtir. Yunis Nesibli, ("Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler", **Türkler**, C. IV, s. 726) Gag Kalesi'nin isminin ilk kez eski Gürcü, Ermeni kaynaklarında geçtiğini belirtir. Ayrıca bkz. İbnü'l-Kalânîsî, **a.g.e.**, s. 364-365; Vardan, **a.g.e.**, s. 205-206; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzîde**, s. 461; Hândmîr, **Habîbü's-**

karargâh kurdular ve burada gerçekleşen savaşta Gürcü ülkesini yağma edip kadın, erkek ve çocukları esir aldılar. Bir aydan fazla süren mücadelede Müslüman kuvvetler galip gelmeyi başardı. Böylece Atabeg İldeniz'in gayretleri sonucu Gürcüler'in genişlemesi yavaşlamış oldu.¹⁴⁰

İbnü'l-Esîr'in kaydettiklerine göre bu olay şöyle gelişmiştir: “Gürcüler'den biri İldeniz'in yanına gelip huzurunda Müslüman olmuş ve kendisine asker verildiği takdirde bildiği bir yolu takip ederek Gürcüler hiç farkında olmadan arkadan üzerlerine saldırabileceklerini söylemişti. Bunun üzerine İldeniz onunla beraber bir askerî birlik gönderdi. Müslümanlarla Gürcüler tam savaşıkları sırada, Müslüman olan o Gürcü de İldeniz'in askerleriyle savaş alanına varıp tekbir sesleriyle arkadan Gürcüler'e saldırdı. Bunun üzerine sayıca fazlalıklarına güvenerek zaferden emin olan Gürcüler mağlup oldular.¹⁴¹

Kralın ordugâhı ve ağırlıkları sayısız mal ve eşyalar yağmalandı. Gürcü Kralı III. Giorgi civardaki ormanlık bölgelere kaçmayı başardı. Müslümanlar değerli eşyalardan çadırlara, atlardan kölelere, sayısız kıymetli taştan, mercan ve incilere çok sayıda ganimet elde etmişlerdi. Bunların arasında atlara su verilen altın ve gümüşten kovalar ve yine Gürcü Kralı'nın yemek yediği altından yemek kapları, tabaklar ve sahanlar da vardı. Muharebeden sonra Gürcülerin ülkesine akınlar düzenleyen beyler

siyer, C. II, s. 530; Kalankatlı Moses, **Alban Tarihi**, Mhitar Koş, **Alban Salnamesi**, (Azerice'ye çev. Ziya Bünyadov, Azerice'den Türkçeye çev. Yusuf Gedikli), İstanbul, Selenge Yay., 2006, s. 343-344; Brosset, **a.g.e.**, s. 349; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, s. 30-31; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1059.

¹⁴⁰ İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikîn ve Âmid Târihi**, s. 134; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 274; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 163-164; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 234; Cûzcânî, **a.g.e.**, s. 78; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 461; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 444; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 530; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 192; Bosworth, **a.g.m.**, **CHI**, C. V, s. 179; Deguignes, **a.g.e.**, C. V, s. 1364; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufasssal-ı İran**, s. 375; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 74-75; Merçil, “İldenizliler”, **DGBİT.**, C. VIII, s. 85; Özaydın, “Saltuklular”, **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, s. 28-29; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 307-308; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 55-56; Necef, **a.g.e.**, s. 551; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 58-59; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 330; Yınanç, “Arslan-Şah”, **İA**, C. I, s. 612; Karamanlı, “Gürcistan (Tarih)”, **DİA**, C. XIV, s. 312.

¹⁴¹ **el-Kâmil**, C. XI, s. 234; Özaydın, “Saltuklular”, **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, s. 29.

Gürcü Kralı'nın daha önceden yaptığı tahribat ve katliamın öcünü böylelikle almış oldular.¹⁴²

Ancak ertesi yıl Cemâziyelevvel (Mart-Nisan) ayında Gürcüler yaşamış oldukları mağlubiyete bakmayarak Ani'ye tekrar saldırdılar. Atabeg İldeniz bunun üzerine süratle yetişerek şehri kurtardı ve bir süre Ani'de kalarak yoğun bir imâr faaliyetine girişti. Gürcü işgali sırasında kaçan şehir halkı tekrar geri döndü ve yakıp yıkılan şehirlerinin onarılmasına yardım ettiler. Bu faaliyetler bitince Atabeg İldeniz Ani'yi eski sahipleri olan Şeddâdîler'den Emîr Şahinşah'a teslim ederek şehirden ayrıldı.¹⁴³

Bundan sonra Selçuklular ile Gürcüler arasında uzun yıllar ciddî bir mücadele yaşanmamasına rağmen Selçuklu kuvvetlerinin daha çok İran tarafında emîrlerle yaşanan iç karışıklıklarla uğraşmasını fırsat gören Gürcüler 570 (1174-1175) yılında harekete geçerek Ani şehrini yeniden ele geçirdiler.

Şehir ilk işgalde olduğu gibi Gürcüler tarafından büyük yağma ve kıyıma uğradı. Ani'nin emîri Şahinşah esir edilerek Tiflis'e götürüldü. Gürcüler onun yerine kendilerinden bir valiyi şehre tayin ettiler. Atabeg İldeniz, Ani'de yaşanan hadiseleri haber alır almaz Arrân'a geldiyse de burada Gürcüler'e karşı giriştiği muharebeyi

¹⁴² İbnü'l-Ezrak, (*Meyyâfarikîn ve Âmid Târihi*, s. 134) Gürcü Kralı'nın güneşi nadiren gördüğü çam ağaçlarıyla kaplı sık bir ormana kaçtığını ve burayı kendisinin de gördüğünü belirtirken kralın yemlikleri, gümüş olan tavlahanesi, şaraphanesi ve içinde olanların bir kağıt arabasıyla taşınıp Sultan Arslanşah'a verildiğini sultanın da ganimetlerden elde edilen altın ve gümüş kapları sebil olarak Hemedan Camii'ne gönderdiğini belirtir. Râvendî, *a.g.e.*, C. II, s. 275; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 114; Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 163-164; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 444; Şebânkârî, *a.g.e.*, s. 119-120; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, C. II, s. 530; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, C. II, s. 115-116; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 93; Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 251; a.mlf., *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 30; Alptekin, a.g.m., *DGBİT.*, C. VII, s. 321-322; Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 50-51; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 59, 64; Yinanç, "Arslan-Şah", *İA*, C. I, s. 612; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, C. III, s. 404.

¹⁴³ İbnü'l-Kalânîsî, *a.g.e.*, s. 364; İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfarikîn ve Âmid Târihi*, s. 140; Brosset, *a.g.e.*, s. 350; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 95; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 30; Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 127; Özaydın, "Ahlâşahlar", *Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi*, C. VIII, İstanbul, Kayhan Yay., 1994, s. 77; Kayhan, *a.g.e.*, s. 259; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 64; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, *a.g.e.*, C. II, s. 308.

olumsuz kış şartları yüzünden kaybederek Nahçıvan'a geri çekildi ve çevredeki İslâm ülkelerine haberler göndererek yeni kuvvetler toplamaya başladı.¹⁴⁴

Sultan Arslanşah bu sırada Hemedan'da bulunuyordu. Annesi Mümine Hatun, Gürcü saldırılarını oğluna haber vermek için kış ortasında Azerbaycan'dan Hemedan'a geldi ve derhal tedbir alınmasını istedi. Sultan Arslanşah da havalar biraz düzeldiğinde annesiyle birlikte sefere katılmak üzere Nahçıvan'a gitti. Sultan Arslanşah'ın yanı sıra Atabeg İldeniz'in oğulları Cihân Pehlivân ve Kızılarıslan ile Ahlatşah II. Sökmen de Nahçıvan'da toplanarak Atabeg İldeniz'in kuvvetleriyle birleştiler. Sultan Arslanşah burada veba hastalığına yakalandı üç gün beklendiği halde hastalığı geçmeyince annesiyle birlikte yakınlardaki Kilya (Kiliya) Kalesi'ne oradan da Dûvin'e çekilerek diğer birliklerden ayrılmak zorunda kaldı. Kırk gün sonra da Sultan Arslanşah, Aras kenarına vardığında ordusunun da çoğunu vebadan kaybetmiş bulunuyordu.¹⁴⁵

Atabeg İldeniz öncülüğündeki müttefik kuvvetler ise 571 yılı Muharrem ayında (1175 Temmuz-Ağustos) Sultan Arslanşah olmaksızın Gürcüler üzerine ilerleyişlerine devam ettiler. Lor ve Domanis ovalarını geçip Çıldır Gölü'nün kuzeyindeki Akşehir'e (Ahılkelek) kadar geldiler. Gürcü Kralı bu kuvvetli Selçuklu ordusunun karşısına çıkma cesareti gösteremediğinden çareyi ormanlık alana kaçmakta gördü. Akınlar dışında önemli bir meydan muharebesi yapılmadı. Yöre yağmalandı, yakılıp yıkıldı; pek çok ganimet ve esir alındı. Gürcüler Ani'deki ve İldenizliler'in tâbiliğinde olan diğer topraklardaki iddialarından vazgeçtiler. Şeddâdî emîrine Ani yeniden teslim edildi. Bu başarılı seferden sonra da II. Sökmen Ahlat'a

¹⁴⁴ İbnü'l-Ezrak, (*Meyyâfarikîn ve Âmid Târîhi*, s. 168-169) Rebiülevvel 570 (Ekim 1174) olarak Ani'nin zaptediliş tarihini verir; Vardan (a.g.e., s. 208); Yezdî (a.g.e., s. 154-155) ve Hamdullah el-Müstevfi (*Târîh-i Güzîde*, s. 462) ise Gürcüler'in 569 (1173-1174) yılında Ani şehrini zaptettiğini kaydederler. Krş. İbnü'l-Kalânîsî, a.g.e., s. 364; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 418; Şebânkâreî, a.g.e., s. 120; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 96; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 402; a.mlf., *Kıpçaklar*, s. 127; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*, s. 112; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 75; a.mlf., "Arslanşah b. Tuğrul", *DİA*, C. III, s. 406; Alptekin, a.g.m., *DGBİT.*, C. VII, s. 326; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 281-282; Çevik, a.g.e., s. 97; Kayhan, a.g.e., s. 260; Bünyadov, a.g.e., s. 65; Öngül, a.g.e., C. I, s. 336; Yınanç, "Arslan-Şah" *İA*, C. I, s. 614.

¹⁴⁵ Zahirüddîn-i Nişâburî, a.g.e., s. 117; Râvendî, a.g.e., C. II, s. 284; Reşidüddin, a.g.e., s. 173-174; Şebânkâreî, a.g.e., s. 120; Minorsky, *Studies in Caucasian History*, s. 99; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 404; Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s. 270; Alptekin, a.g.m., *DGBİT.*, C. VII, s. 326; Sevim-Merçil, a.g.e., s. 281-282; Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, C. I, s. 614.

geri döndü. Atabeg İldeniz ve oğulları da Nahçıvan'a giderek sultanı ziyaret ettiler.¹⁴⁶

Atabeg İldeniz Gürcistan'a yapılan bütün bu akınlar süresince Azerbaycan ve komşu yerlerde yaşayan Hıristiyan halkı kendi taraflarına çekmek için büyük gayret göstermiş, onları himaye etmiş, kiliselere bağışlarda bulunmuş, manastırlar üzerindeki vergileri kaldırmıştı.¹⁴⁷

3. Musul Atabegliği (Zengîler) ile İlişkiler

Musul Atabegliği Büyük Selçuklu ve Irak Selçuklu Devletleri'ne bağlı olarak kurulmuş bir atabeglik olup; Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bağımsız hale gelmiş, Kuzey Irak, Güneydoğu Anadolu ve Suriye'de hüküm sürmüş büyük bir hânedandır.¹⁴⁸ Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kumandanlarından İmâdeddin Zengî'yi oğluna atabeg tayin etmiş ayrıca Musul'u da iktâ olarak vermişti. Böylece Musul Atabegliği (Zengîler) denilen devletin temelleri atılmıştır. İmâdeddin Zengî'nin Musul'a hâkimiyetinden başlayarak 541 (1146) yılında Câber Kalesi'nde hançerlenip öldürülmesine kadar süren yaklaşık yirmi yıllık yönetiminde Suriye, Irak ve el-Cezîre bölgesinde siyasî birlik sağlanmış, Haçlılar'ın İslâm beldelerindeki saldırılarına başarıyla karşı konulmuş 539 (1144) yılında Urfa Haçlı Kontluğu'nun

¹⁴⁶ İbnü'l-Kalânîsi, **a.g.e.**, s. 364-365; İbnü'l-Ezrak, **Meyyâfarikîn ve Âmid Târihi**, s. 181; Zahirüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 118; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 285; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 174; Yezdî, **a.g.e.**, s. 154-155; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 97; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 251; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 404-405; a.mlf., **Kıpçaklar**, s. 128; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 326; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 75; a.mlf., "Ahlatşahlar", **DİA**, C. II, s. 26; "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 406; Nesibli, **a.g.m.**, s. 728; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 308; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 56; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 64-65; Necef, **a.g.e.**, s. 551; Keleş, **a.g.e.**, s. 305-306.

¹⁴⁷ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 308; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 66.

¹⁴⁸ Ayrıca bilgi için bkz. Alptekin, **The Reign of Zangi**, s. 1-117; Erdoğan Merçil, "Musul Atabegliği (Zengîler) (1127-1233)" **DGBİT.**, C. VII, İstanbul, Çağ Yay., 1988, s. 533-578; Gülay Ögün Bezer, "Zengîler (1127-1233)", **Türkler**, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 803-813; Ali Muhammed es-Sallâbi, 'Asrû'd-devleti'z-Zengiyye, Dımaşk, 1428/2007; Gök, **a.g.e.**, s. 1-499; Gülay Ögün Bezer, "Zengîler", **DİA**, C. XLIV, s. 268-272; S. Heidemann, "Zangids", **El²(İng.)**, C. XI, s. 452-455.

ortadan kaldırılmasıyla da Müslümanlar kaybettikleri kendilerine güven duygusuna yeniden kavuşmuşlardır.¹⁴⁹

İmâdeddin Zengî'nin ölümünden sonra oğullarından Nûreddin Mahmud Haleb'de, ağabeyi I. Seyfeddin Gazi de Musul'da olmak üzere Musul Atabegliği ülkesini ikiye bölmek suretiyle idareyi ellerine aldılar. I. Seyfeddin Gazi'nin kısa süre sonra vefatı üzerine ise yerine kardeşi Kutbüddin Mevdûd b. İmâdeddin Zengî 544 (1149) yılında Musul Atabegliği'nin başına getirildi. Atabeg Kutbüddin Mevdûd, Musul nâibliğine İmâdeddin Zengî'nin kölelerinden Fahreddin Abdülmesîh'i tayin etti. 565'te (1169) hastalandığında da yerine büyük oğlu ve Nûreddin Mahmud'un damadı II. İmâdeddin Zengî'nin geçirilmesini vasiyet etti. Ancak Fahreddin Abdülmesîh ile işbirliği yapan Atabeg Kutbüddin Mevdûd'un hanımı, eşinin vefatından sonra kendi oğlu II. Seyfeddin Gazi'nin Musul Atabegliği'nin başına geçmesini sağladı. Fahreddin Abdülmesîh de Musul halkını baskı altında tutmak suretiyle atabegliğin idaresini fiilen elinde tutuyordu. II. İmâdeddin Zengî'nin şikâyetleri ve Fahreddin Abdülmesîh'in yönetiminin halk arasında yarattığı hoşnutsuzluk Nûreddin Mahmud'un Musul Atabegliği'ne müdahale etmesine yol açtı. Bunun üzerine endişeye kapılan II. Seyfeddin Gazi, Fahreddin Abdülmesîh'in tavsiyesi üzerine II. Seyfeddin Gazi'nin diğer kardeşi Mes'ûd b. Mevdûd'u, Atabeg İldeniz'e elçi olarak göndererek İldeniz'den Musul Atabegliği ile Nûreddin Mahmud arasında arabuluculuk yapmasını istedi. Nûreddin Mahmud'un Musul üzerine ilerleyişini kendi hâkimiyet bölgesi açısından bir tehdit olarak gören Atabeg İldeniz, Musul Atabegliği'ne yardım etmeye karar verdi. Nûreddin Mahmud'un huzuruna kendi elçisini gönderdiyse de Nûreddin Mahmud'un elçisine, "İldeniz'in kendi işlerine bakmasını ve Zengî ailesinin içişlerine karışmamasını, maksadının Musul'u istila etmek değil yeğenleri arasındaki ihtilafları çözmek olduğunu" bildirerek geri göndermesi üzerine muvaffak olamadı. Nûreddin Mahmud 13 Cemâziyelevvel 566'da (22 Ocak 1171) şehre girdi ve Abdülmesîh'i

¹⁴⁹ Alptekin, **The Reign of Zangi**, s. 90-92; Fazıl Bayat, "İmaduddin Zengî ve Musul Atabeyliği", **Türkler**, C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 814-823; Osman Gürbüz, "XII. Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici: İmâdeddin Zengî", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 38 (2012), s. 51-66; Gök, **a.g.e.**, s. 41-54; Taef el-Azhari, **Zengi and the Muslim Response to the Crusades**, London-New York, 2016; Gülay Ögün Bezer, "Zengî, İmâdüddin" **DİA**, C. XLIV, s. 258-261.

azledip Musul valiliğine kendi adamlarından Sâdeddin Gümüştigin'i getirdi. II. Seyfeddin Gazi'nin Musul hâkimi olması da Abbâsî Halifeliği tarafından onaylandı.¹⁵⁰

Nûreddin Mahmud, Haçlılarla mücadelesini ve hâkim olduğu coğrafî sahanın genişliğini Atabeg İldeniz'in mücadelesi ve ülkesi ile karşılaştırmıştır. Nûreddin Mahmud ayrıca Musul'a müdahalesinin akrabalık ilişkileri bakımından herkesten çok kendisine düşen bir vazife olduğunu hatırlatarak hükümdarlığa kendisinin daha çok layık olduğunu ileri sürmüş ve Azerbaycan Atabegliği'ni tehdit etmiştir. Onun bu sert çıkışı karşısında ise Atabeg İldeniz'in sessiz kaldığı ve Musul işlerine karışmadığı görülmektedir.¹⁵¹

4. Hârizmşahlarla İlişkiler

Sultan Arslanşah döneminde Irak Selçukluları için doğu yönündeki asıl büyük tehlikeyi Hârizmşahlar oluşturuyordu. Hârizmşah hükümdarları Sultan Sencer'in ölümünden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin hâkim olduğu toprakları ele geçirmek için yoğun çaba harcıyordu. Bu dönemde Hârizmşahlar'ın başında İlarşan b. Atsız bulunmaktaydı. İlarşan başlangıçta Irak Selçukluları'na hürmet ve bağlılık göstermiş bu sayede Horasan halkı ve Selçuklu emîrlerinin saygı ve sevgisini kazanmıştı.¹⁵²

Ancak Hârizmşah İlarşan zamanla bu barışçıl politikasını değiştirmeye başladı. Sultan Arslanşah'ın ve Atabeg İldeniz'in Emîr İnanç'ın isyanları ile mücadele ettiği dönemde Emîr İnanç ile ortak hareket ederek Selçuklu ülkesini tehdit

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 292-293; a.mlf., **Târîhu'l Atâbekiyye**, s. 153; İbnü'l-Adîm, **Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb**, (nşr. Sâmî ed-Dehhân), C. II, Dımaşk, Institut Français de Damas, 1954, s. 332; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 409-411; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, s. 192; N. Elissèef, **Nûr ad-Dîn**, C. II, Damas, 1967, s. 659-660; Gülay Ögün Bezer, **Begteginliler Erbil'de Bir Türk Beyliği (526-630/1132-1253)**, İstanbul, Türk Gençlik Vakfı Yay., 2000, s. 55; a.mlf., "Zengiler (1127-1233)", **Türkler**, C. IV, s. 809; "İldeniz, Şemseddin", **DİA**, C. XXII, s. 81; "Zengiler", **DİA**, C. XLIV, s. 269; Gök, **a.g.e.**, s. 143-144; Abdülkerim Özaydın, "Mes'ûd b. Mevdûd", **DİA**, C. XXIX, s. 348.

¹⁵¹ Gök, **a.g.e.**, s. 144-145.

¹⁵² Kafesoğlu, **Harezmsahlar Tarihi**, s. 144; Ghulam Rabbani Aziz, **a.g.e.**, s. 11-14; Abbas Pervîz, **Târîh-i Selâcika ve Hârizmşâhân**, Tahran, 1351hş, s. 210-211; Afâf Seyyid Sabra, **et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Hârizmiyye**, Kahire, 1407, s. 48-50; Fuat Köprülü, "Hârizmşâhlar", **İA**, C. V/1, s. 268.

etti.¹⁵³ Emîr İnanç'ın isyanları bastırıldıktan sonra da Horasan bölgesinin merkezi Nişâbur üzerinde faaliyetlerini yoğunlaştırdı.

Hârizmşah İlarşan, Nişâbur'u tehdit etmeye başlayınca Nişâbur hâkimi Müeyyed Ay-aba ile Hârizmşah İlarşan arasında şiddetli bir mücadele başladı. Sultan Arslanşah'a tâbi olan Müeyyed Ay-aba bu durumu derhal İldeniz'e bildirerek Atabeg'den "Hârizmşah İlarşan'ın Nişâbur'a gelmeye niyeti olduğunu eğer Nişâbur'u alırsa bununla kanaat etmeyip Selçuklu ülkesinde de ilerleyeceğini, şayet İlarşan'ın bu hareketlerine karşılık verilmezse çok geçmeden daha da kuvvetleneceği için bu güçlüğü önüne geçmesini" istedi.¹⁵⁴ Atabeg İldeniz de İlarşan'a "Horasan'ın hatta Hârizm'in Selçuklu sultanlarının mülkü olduğunu" hatırlatarak "Nişâbur'a yönelik bir hareketin silahla karşılık göreceğini" bildirdi. İlarşan bu tehdide kızarak Nişâbur üzerine yürüdü. İldeniz de bu harekete karşılık olmak üzere Bistâm'a ilerledi. Hârizmşah İlarşan, Atabeg İldeniz ve Irak askerlerinin kendisine doğru harekete geçtiğini haber alınca 562 (1166-1167) yılında Nişâbur'dan ayrıldı.¹⁵⁵

Ancak kısa süre sonra Müeyyed Ay-aba ile Hârizmşah İlarşan arasında barış akdedildi. Müeyyed Ay-aba, Atabeg İldeniz gittikten sonra Hârizmşah İlarşan'ın geri gelerek bölgesine yeniden saldırılarda bulunmasından korktu ve onunla uzlaşma yoluna gitti. İlarşan'a bağlı kalacağını, onun adına hutbe okutup sikke bastıracağını bildirdi. Ayrıca İlarşan'ın bu sefer için çok para harcamış olduğunu söyleyerek eli boş olarak ülkesine dönmemesi için Hârizmşah İlarşan'a hediyeler, altın ve gümüşle süslenmiş değerli atlar, kıymetli eşyalar yolladı. Atabeg İldeniz ise bu durumu

¹⁵³ Bu husus tezimizin "Emîr İnanç'ın İsyancıları" başlıklı bölümünde tafsilatlı olarak anlatılmıştır.

¹⁵⁴ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 114; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 116; Kafesoğlu, **Harezmsahlılar Tarihi**, s. 78; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 279; Kayhan, **a.g.e.**, s. 265; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 68; Ayan, **Oğuz İsyancı**, s. 113; Bala, "İldeniz", **İA**, C. V/II, s. 963-964; Sümer, "Müeyyed Ay-aba", **DİA**, C. XXXI, s. 480.

¹⁵⁵ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 114; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 116-117; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 178; Ghulam Rabbani Aziz, **a.g.e.**, s. 13; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 324; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 85; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 279-280; Çevik, **a.g.e.**, s. 94; Kayhan, **a.g.e.**, s. 264-265; Agacanova, **Selçuklular**, s. 325; Afaf Seyyid Sabre, **a.g.e.**, s. 52; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 308-309; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 68; Ayan, **Oğuz İsyancı**, s. 113; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 333; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 613.

öğrendiğinde meselenin daha fazla üzerine gitmeyerek Bistâm'dan ayrılarak Rey yoluyla Azerbaycan'a döndü.¹⁵⁶

Hârizmşah İlarıslan 567 (1171-1172) yılında vefat etti. Yerine oğullarından önce Sultansah (567-568/1172) ardından da Sultan II. Tuğrul döneminde Irak Selçukluları ile sıkça mücadelede bulunacak olan Tekiş (568-596/1172-1200) geçerek Hârizmşah ülkesini yönetmeye devam ettiler.¹⁵⁷

5. Kirman Selçukluları ile İlişkiler

Kirman Selçukluları Büyük Selçuklu Devleti'nden ayrı olarak kurulan ilk Selçuklu Devleti'dir. Bu devlet şimdiki İran'da Kirman¹⁵⁸ denilen geniş arazi ve etrafında Çağrı Bey'in oğullarından Kavurd Bey tarafından kurulmuştur. Sultan Arslanşah döneminde Kirman Selçukluları'nın başında bulunan Tuğrul Şah 565 (1170) yılında vefat etmiş ve geride Arslanşah, Türkân Şah, Turan Şah ve Behram Şah adlı dört oğlunu bırakmıştı. Bu oğullar yıllar yılı sürecek bir saltanat mücadelesine girişeceklerdi.¹⁵⁹

En büyük oğlu olan Melik Arslanşah veliaht olmasına rağmen; kardeşi Behram Şah, Atabegi Müeyyedüddin Reyhân'ın yardımı ile tahtı ele geçirdi. Melik Arslanşah, kardeşinin hükümdarlığına razı olmadığı gibi ona karşı da koyamadı.

¹⁵⁶ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 115; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 117; Agacanov, **Selçuklular**, s. 117; Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 308-309; Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 113-114; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 613.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, (**a.g.e.**, C. XI, s. 303) İlarıslan'ın ölümünü 568 (1172-1173) yılı olarak verir. Krş. Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 633; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 118, 567; Ghulam Rabbani Aziz, **a.g.e.**, s. 13; Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s. 14; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, s. 83; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 359.

¹⁵⁸ Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, **Târîh-i Kirmân**, (nşr. M. İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî), Tahran, 1340 hş; Lockhart, **a.g.e.**, s. 112-119; Merçil, **Kirmân Selçukluları**, s. 1-265; J. H. Kramers, "Kirman", **İA**, C. VI, s. 815-821; Marcel Bazin, "Kirman", **DİA**, C. XXVI, s. 62-63.

¹⁵⁹ Hüseyinî (**a.g.e.**, s. 115), Kirman Meliki'nin 563 (1167-1168)'de öldüğünü yazar. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 289; Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, (**Bedâyi'ül-izmân**, s. 30-31), Tuğrul Şah'ın 20 Ferverdin 558'de hastalandığını ve kısa süre sonra öldüğünü belirtir. Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 118; Merçil, **Kirmân Selçukluları**, s. 72, 74; a.mlf., **Fars Atabegleri**, s. 46; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 325; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 56; Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 115; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 334; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 613; Faruk Sümer, "Selçuklular (Kirman Selçukluları/Tarih)", **DİA**, C. XXXVI, s. 377-379.

Kirman'ın Cîruft vilayetinden ayrılıp Bem şehrine gitti. Bem halkı Arslanşah'ı çok iyi karşıladı. Behram Şah'tan memnun olmayan emîrlerin etrafında toplanmasıyla askerî kuvveti giderek arttı. Ağabeyi ile anlaşılan Türkân Şah da onun hizmetinde kalarak arkasından yola koyuldu. Ancak tahta bir namzet daha vardı. O da diğer kardeşi Turan Şah idi. Turan Şah ile Behram Şah daha babalarının sağlığında Melik Arslanşah'a karşı ittifak kurmuşlardı. Ancak Behram Şah'ın tahta geçmesiyle bu ittifak yıkıldı. Turan Şah etrafındaki Türkler ile yardım için Fars'a gitti ve Salgurlu Atabegi Zengi'den aldığı ordu ile payitaht Berdesîr'in yakınlarına kadar geldi. Böylece ancak iki ay tahtta kalan Behram Şah, Turan Şah'ın gelişinden endişelenerek Horasan'a Müeyyed Ay-aba'nın yanına gitti ve ondan yardım istedi.¹⁶⁰

Behram Şah'ın ayrılmasından sonra Melik Turan Şah, Fars bölgesinden topladığı askerlerde Berdesîr önlerine geldi. Şehrin boş olmasından istifade ederek tahtı ele geçirdi. Bu sırada payitahttaki vaziyetten habersiz olan Melik Arslanşah az sayıda kuvvetle Berdesîr'e geldi. Onun maksadı Behram Şah'ın hâkimiyetine son vermektir ancak Turan Şah'ın birliklerinin şehri kuşattığını görünce Salgurlu askerlerine saldırarak hâkimiyeti ele geçirdi. Böylece Kirman Selçuklu tahtı bir hafta içinde üçüncü defa değişmiş oldu.¹⁶¹

Horasan'a kaçmış olan Behram Şah ise Müeyyed Ay-aba'dan askerî destek temin ederek kısa sürede Arslanşah'ın üzerine yürüdü. İki kardeş arasında yapılan savaşı Behram Şah'ın kuvvetleri kazandı. Melik Arslanşah yanındaki bir kısım emîrlerle kaçarak Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah ve Atabeg İldeniz'e sığındı. Sultan ve Atabeg, Kirman Meliki'ne oldukça iyi davrandılar ve ona yardım ettiler. Neticede Melik Arslanşah'ın hizmetine Hemedan Valisi Emîr Cemâleddin Muhammed b. Akkuş komutasındaki emîrlerin katıldığı askerî bir birlik verdiler.¹⁶²

¹⁶⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 289; Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, **'İkdü'l-'ûlâ**, s. 8-9; a.mlf., **Bedâyi'ül-izmân**, s. 31-32; Merçil, **Kirmân Selçukluları**, s. 74-77; a.mlf., **Fars Atabegleri**, s. 46-47; Çevik, **a.g.e.**, s. 95; Necef, **a.g.e.**, s. 416; Ayan, **Oğuz İsyası**, s. 116-117.

¹⁶¹ Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, **'İkdü'l-'ûlâ**, s. 9-10; a.mlf., **Bedâyi'ül-izmân**, s. 38-39; Ahmed Ali Hân-i Vezîrî, **a.g.e.**, s. 378-379; Merçil, **Kirmân Selçukluları**, s. 77-78; a.mlf., **Fars Atabegleri**, s. 47; Necef, **a.g.e.**, s. 416.

¹⁶² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 115-116; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 289; Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, **Bedâyi'ül-izmân**, s. 43; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 118; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 169-173; Merçil, **Kirmân Selçukluları**, s. 79-83; a.mlf., **Fars Atabegleri**, s. 48-49, "İldenizliler",

567 yılında (1171-1172) Selçuklu kuvvetlerinden oluşan ordusuyla Berdesîr'e gelen Melik Arslanşah şehri yaklaşık altı ay kadar kuşattı. Nihayet iki taraf arasında başta Berdesîr olmak üzere daha geniş araziler Arslanşah'ta kalacak şekilde anlaşma sağlandı. Böylece Kirman Selçuklu hâkimiyeti, Arslanşah ve Behram Şah arasında iki ayrı meliklik haline geldi.¹⁶³

Behram Şah'ın Nîşâbur'a gitmesiyle Emîr Cemâleddin Muhammed b. Akkuş Berdesîr şehrini alarak Arslanşah'a teslim etti. Arslanşah şehri teslim aldıktan sonra hazineden kardeşinin alıp götürmediği silah, halı, gümüş, kap kakac ne varsa hepsini Emîr Cemâleddin Muhammed b. Akkuş'a teslim ederek: "Bu memleketin Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah'a ait olduğunu kendisinin de onun kulu ve devlet kapısında bir kölesi olduğunu bu ülkeden elde edilecek gelirden askerlerin masrafından fazla bir şey artarsa her yıl sultana göndereceğini" bildirdi. Emîr Cemâleddin Muhammed b. Akkuş ise Berdesîr'de işleri yoluna koyduktan sonra Hemedan'a geri geldi. Bütün emîrler ve askerler tarafından saygı ile karşılanarak Sultan Arslanşah'ın ve Atabeg İldeniz'in huzuruna getirildi. Kendisine kıymetli hil'atlar giydirildi. Hürmet gösterilip yüceltildi. Böylece aldığı yardım sayesinde Melik Arslanşah da Irak Selçukluları'na tâbi olmuş oldu.¹⁶⁴

D. Bâtınîler ile Mücadeleler

Şîa'nın aşırı bir kolu olan İsmâîlîlik (Bâtınîlik) kaynaklarda nassların zâhirî mânalarını kabul etmeyen, gerçek anlamları ancak Allah ile ilişki kurabilen "Ma'sûm İmâm"ın bilebileceği temel görüşünü savunan aşırı fırkaların ortak adı olarak geçmektedir. "Gizli olmak; bir şeyin iç yüzünü bilmek" anlamındaki batn veya butun

DGBİT., C. VIII, s. 87; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 56; Necef, **a.g.e.**, s. 417; Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 120-121; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 613; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 406.

¹⁶³ Efdalüddin Ebû Hâmid-i Kirmânî, **Bedâyi'ül-ermân**, s. 43; Muhammed b. İbrâhim, **Târîh-i Selcûkiyân-ı Kirmân**, (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden, 1886, s. 52-55; Merçil, **Kirmân Selçukluları**, s. 83; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 325; Çevik, **a.g.e.**, s. 95; Necef, **a.g.e.**, s. 417-418.

¹⁶⁴ Râvendî (**a.g.e.**, C. II, s. 290)'de şair Mücîrüddîn-i Beylekânî, Sultan Arslanşah sayesinde Kirman Meliki'nin hükümdarlık elde ettiğini dizeleriyle belirtmiştir. Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 116; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 118; Merçil, **Kirmân Selçukluları**, s. 86; a.mlf., "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 87; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 280-281; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 56; Necef, **a.g.e.**, s. 418, 552; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 334.

kökünden türeyen bâtin kelimesine nisbet ekinin eklenmesiyle oluşmuş bir terimdir. Her zâhirin bir bâtını ve her nassın bir te'vili bulunduğunu, bunu da sadece Allah tarafından belirlenmiş veya O'nunla ilişki kurmuş ma'sûm bir imâmın bilebileceğini iddia eden gruplar” diye de tarif edilebilir.¹⁶⁵

Bâtınîler özellikle yönetimden memnun olmayan ve ekonomik sorunlar yaşayan şehirlerde yaşayan yoksul halkı imâmın önderliğinde yeni bir dünya düzeni kuracakları konusunda kandırmışlar, ciddî şekilde propaganda yapmaya başlamışlar; İran, Irak, Horasan, Suriye, Hindistan gibi yerlerde son derece gizli bir şekilde teşkilâtlanmış örgütler vasıtasıyla merkezi otoriteye karşı gelerek siyasî faaliyetlerde bulunmuşlardır. Selçuklular'ın Sünnîliğin hâmisî olmaları ise Bâtınîler ile siyasî, askerî, fikrî, ilmî her alanda mücadeleyi kaçınılmaz kılmıştır.

Sultan Arslanşah döneminde Bâtınîler, Selçuklular'ın Gürcüler üzerine yaptıkları seferleri fırsat bilerek Kazvin'e üç fersah mesafedeki dağların tepe kısmına üç tane kale inşa etmişlerdi. Müstahkem bir şekilde inşa edilmiş bu kaleleri Kazvin'e saldırmak üzere üs olarak kullanacaklardı.¹⁶⁶

İbnü'l-Esîr, Atabeg İldeniz'e bu kaleden bahsedildiği zaman Bâtınîler'in yapabileceği kötülüklerden korktuğu için bu duruma karşı çıkmadığını herhangi bir müdahalede bulunmadığını belirtmiştir.¹⁶⁷ Kalelerin inşasını ve silah, cephane, erzak gibi bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra Bâtınîler, Kazvin'e saldırdılar ve şehri kuşattılar. Kazvin halkı onlara şiddetle karşı koydu. Ancak daha sonra zor duruma düşerek Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz'den yardım istediler. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz 559-560/1164-1165 yılında Bâtınîler'e karşı harekâta giriştiler ve

¹⁶⁵ Ahmed Ateş, “Bâtıniye”, **İA**, C. II, s. 339; Avni İlhan, “Bâtıniye”, **DİA**, C. V, s. 190-191.

¹⁶⁶ Zahrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 109-110; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 275; İbnü'l-Esîr, (**a.g.e.**, C. XI, s. 258)'de “Bâtınîler tarafından Kazvin yakınlarında bir kale inşa edildi” şeklinde kaydetmiştir. Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 164; Yezdî, (**a.g.e.**, s. 149) Bâtınîler'in bir sur ve üç kale inşa ettiklerini belirtmiştir; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 461; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 120; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 339; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 130; Marshall G. S. Hodgson, **The Order of Assassins: The Struggle of the Early Nizârî Ismâ'îlîs Against the Islamic World**, Netherlands, 1955, s. 158; Daftary, **a.g.e.**, s. 545; Akif Rençber, İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvin'in Siyasî Tarihi, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C. I, sy. 1 (2012), s. 258.

¹⁶⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 258.

yaklaşık dört ay içinde burada bulunan Bâtınîler'in çoğunu öldürerek Kazvin civarında inşa edilmiş olan kaleleri Selçuklu hâkimiyeti altına aldılar.¹⁶⁸

Selçuklu kuvvetleri bu başarılarının ardından Kazvin civarındaki Kihâb vilayetine geldiler. Burada önceden Bâtınîler tarafından yüksek bir dağ başında inşa edilmiş ve "Cihangüşây" adı verilmiş olan kaleyi de ele geçirdiler. Bu kale evvelce Sultan Mes'ûd tarafından ele geçirilmeye çalışılmışsa da alınamamıştı. Bunun üzerine bu kaleye Sultan Arslanşah'ın adına nisbetle "Arslangüşay" adı verildi. Sultan daha sonra Kazvin'den İsfahan'a gitti.¹⁶⁹

E. Atabeg İldeniz'in Sultan Arslanşah Üzerindeki Etkisi ve Saltanatının Son Yıllarında İldenizlilerle Yaşanan Gelişmeler

Sultan Arslanşah tahta çıktığından beri ülkeyi Atabeg Şemseddin İldeniz yönetiyordu. Aslen Kıpçak Türkleri'nden olan İldeniz'i bazı kaynaklara göre bir tacir Derbent'in esir pazarından bir deste parayla satın almıştı. Derbentli esir taciri daha sonra çirkin ve çelimsiz bir uşak olan İldeniz'i yeni ağasına parasız vermişti. O zamanlar Kıpçaklar'daki esir ticaretinde eğer birisi bir yerden kırk köle alırsa kulları satan tacir onlardan otuz dokuzunun parasını alır birini ise bahşiş olarak parasız verirdi. Satılan kırk kulun en küçüğü olan İldeniz de bu kaidelere göre yeni ağasına parasız olarak verilmişti. Tacir kulları arabaya doldurarak Irak'a götürmek üzere yola çıktığında İldeniz iki defa arabadan düşmüş ve onu hemen arabaya bindirmişlerdi. Üçüncü defa düştüğünde ise tacir zaten onu parasız aldığından yolda bırakıp gitmişti. Ancak İldeniz kervanın izini sürüp bulmayı başarmış ve kervan sahibi bu duruma

¹⁶⁸ Zahîrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 109-110; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 276; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. XI, s. 258; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 164-165; Yezdî, **a.g.e.**, s. 149; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 461; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 120; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 339; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 530; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 130; Luther, **a.g.e.**, s. 160; Daftary, **a.g.e.**, s. 545; Masudul Hasan, **a.g.e.**, C. I, s. 363; Kayhan, **a.g.e.**, s. 264-265; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 331; Rençber, **a.g.m.**, C. I, s. 258.

¹⁶⁹ Zahîrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 109-110; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 276; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 165-166; Yezdî, **a.g.e.**, s. 149; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 461; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 120; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 339; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 278; Çevik, **a.g.e.**, s. 93; Yımanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 612; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 405.

hayret etmişti. Irak'a geldiklerinde ise bütün kulları Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd'un vezîrlerinden Kemâleddin Ebû Talib Sümeiremî satın almıştı.¹⁷⁰

İldeniz böylece küçük yaşta iken Kemaleddin Ebû Talib Sümeiremî'nin memlûkü oldu.¹⁷¹ Irak'ın önemli siyasî şahsiyetlerinden olan Sümeiremî aynı zamanda âlimlere tecevvühü de olan bir kimseydi.¹⁷² Sümeiremî'nin öldürülmesinden sonra Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un hizmetine giren İldeniz kendi liyâkatını ispat ederek Sultan Mes'ûd tarafından saray mutfağında Hânsâlâr'ın¹⁷³ hizmetine girdi.

Rivayete göre onun zamanında koyunun fazlalığından aşçılar koyunların baş ve ayaklarını iç organları gibi dışarıya atıyorlardı. Bir gün Hânsâlâr, Sultan'ın emriyle vazife yapmak üzere başka bir yere gitti. Sultan'ın mutfağının idaresi onun yokluğunda İldeniz'in idaresine verildi. İldeniz'in emri ile koyunların baş ve ayaklarından çok lezzetli yemekler yapıldı. Hânsâlâr bir müddet sonra vazifesine döndüğünde İldeniz'in yaptığı işleri görerek hayran kaldı. Bu tasarrufu sultana duyurdu. Sultan da sarfiyatın milletin hayrına olduğunu görüp, oldukça memnun kalarak İldeniz'e en iyi şekilde muamele edilmesini istedi.¹⁷⁴

İldeniz çok dikkatli ve sabırlı hareket ediyor, askerî kuvvete ve halka karşı da her zaman iyi davranıyordu. Nitekim zekâsı, kabiliyeti ve kahramanlığı sayesinde kısa sürede yükselerek Arrân ve Azerbaycan valiliğini elde etti. İldeniz, hizmetinde görev yapan sayıları elli bini bulan Türkmen süvarisi ile hem bölgenin en güçlü emîri olmuş; hem de Sultan Mes'ûd tarafından, ölen kardeşi Sultan I. Tuğrul'un dul hanımı

¹⁷⁰ Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 599; Aliyarlı, **a.g.e.**, s. 220-221; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 48.

¹⁷¹ Cûzcânî, (**a.g.e.**, s. 78) diğer kaynaklardan farklı olarak İldeniz'in Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in memlûkü olduğunu kaydetmiştir. Krş. Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 75; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 72; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 160; Kadı Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 124; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufasssal-ı İnan**, s. 372; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 169; Alyârî, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁷² Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 75; Kadı Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 124; Alyârî, **a.g.e.**, s. 12.

¹⁷³ Saray mutfağından ve hükümdarın sofrasının hazırlanmasından sorumlu görevlidir. Çalışmamızın saray teşkilâtı bölümünde ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bkz. Aydın Taneri, "Hânsâlâr", **DİA**, C. XVI, s. 47-48.

¹⁷⁴ Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 600; Alyârî, **a.g.e.**, s. 12-13.

Mümine Hatun ile evlendirilerek Selçuklular ile akrabalık bağı tesis etmiş, böylece Azerbaycan, Hemedan, İsfahan, Rey gibi şehirlerde nüfuzunu arttırmıştı.¹⁷⁵

Arslanşah görünüşte sultan olsa da aslında Atabeg İldeniz devleti yönetiyor, bütün Azerbaycan ve Irak'a hükmediyor, kararları veriyor, orduyu kendi arzu ettiği şekilde tanzim, sevk ve idare ediyor, hazineyi dilediği gibi tasarruf ediyor, üveyoğlu Arslanşah'ı da devlet işlerinde hep geri planda tutuyordu.¹⁷⁶

Bündârî, Arslanşah'ın İldeniz'in tahakkümü altında olduğunu, onun verdikleriyle yetindiğini ve annesiyle İldeniz'in yapmış oldukları evlilikten doğan kardeşleriyle birlikte İldeniz'in sofrasından yemek yediklerini belirtmiştir.¹⁷⁷ Sultan Arslanşah bu durumdan zaman zaman rahatsız olsa da annesi Mümine Hatun: "Bu adama karşı bir şey söyleme! Bu adam hayatına tehlikeye atmış ağır dövümlere katılmıştır. O varlığını esirgememiş seni sultanlık tahtına çıkarana dek çoğu gulâm ve silâhdaşlarını ölüme göndermiştir. Nihayet seni sultan yapmayı başarmıştır. Selçuklu meliklerinin birçoğu yaşça senden büyük oldukları halde hapislerde kötü bir ortamda yaşıyorlar. Sen saltanat tahtında olduğun için onlar harekete muktedir olamıyorlar. Hâlbuki Atabeg İldeniz ve iki oğlu sana hizmet ediyor, düşmanlarıyla senin yolunda mücadele ediyorlar. Sen ise rahat ve sakin olarak vaktini geçiriyorsun. Onun yaptığı işlere karışma ondan sana bir zarar gelmesinden korkma, o senin memlûğundur" diyerek oğlunu uyarırdı.¹⁷⁸

¹⁷⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 312; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 72; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 129; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 100; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 557; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 189; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufassal-ı İran**, s. 372; Bosworth, **a.g.m.**, **CHI**, C. V, s. 169-170; Alyârî, **a.g.e.**, s. 13; Deguignes, **a.g.e.**, C. V, s. 1363; C.E. Bosworth, **İslam Devletleri Tarihi**, (çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli), Oğuz Yay., İstanbul, 1980, s. 156; Gürün, **a.g.e.**, C. I, s. 330; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 200; a.mlf., "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 81; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 52; Necef, **a.g.e.**, s. 547; Gök, **a.g.e.**, s. 143-144; Mirza Bala, "İldeniz", **İA**, C. V/II, s. 961.

¹⁷⁶ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 117; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 234, 312; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 100; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 119; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 113, 165; Kayhan, **a.g.e.**, s. 268-269; Azerbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 305-306; Necef, **a.g.e.**, s. 547-548; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 52, 57, 70.

¹⁷⁷ **Zübdetü'n-Nusra**, s. 264; Kayhan, **a.g.e.**, s. 268-269.

¹⁷⁸ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 117; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 119-120; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 251; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 89; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 71; Erkoç, **a.g.e.**, s. 19; Öngül, **a.g.e.**, s. 335.

Atabeg İldeniz Sultan Arslanşah'ın özel hayatını dahi kontrol ederdi. Arslanşah bir gece sarhoş olduğu sırada hazinesinde ne varsa çevresindekilere bağışlamıştı. İldeniz bunu duyunca verilenlerin hepsini geri aldı ve Sultan'a: "parayı ihtiyaç dışı şeylere sarf edersen aynı şekilde gereksiz yere toplamak zorunda kalır ve böylece halka zulmetmiş olursun" demişti.¹⁷⁹

Selçuklu ülkesini en iyi biçimde yönetmeye çalışan Atabeg İldeniz, Hıristiyan halka da oldukça iyi davranırdı. Müverrih Vardan, İldeniz'den saygıyla bahsederek onun Hıristiyanları sevdiğini, memleketlerini imâr ettiğini, bu sebeple halkın hürmet ve minnetini kazandığını belirtmiştir.¹⁸⁰ Atabeg İldeniz adalete de büyük önem verir, halkın arasında oturur ve onların şikâyetlerini dinleyerek âdil kararlar vermeye çalışırdı.¹⁸¹

Uzun yıllar Atabeg İldeniz'in sözünden çıkmayan Sultan Arslanşah, son Gürcü seferi sırasında rahatsızlanmıştı. Hastalığı biraz geçince annesiyle birlikte Nahçıvan'a gelerek bir süre burada devlet meseleleriyle ilgilendi ve sefere katılan komutanlarla görüştü. Sultan Arslanşah'ın annesi de bu sırada hastalanmıştı. Kendisi Nahçıvan'da kaldı. Sultan ise Hemedan'a doğru yola çıktı. Arslanşah Tebriz civarlarına geldiğinde annesi Mümine Hatun'un vefat haberi geldi ancak Hemedan'a varıncaya kadar Sultan Arslanşah'a bildirilmedi. Hemedan'a vardıktan sonra durumu öğrenen sultan çok üzülenek mateme girdi.¹⁸²

Zahîrüddîn-i Nîşâburî, Mümine Hatun'un vefatının Selçuklular açısından hiç iyi olmadığını ülkenin iyi yönetiminin ve hânedanın sürekliliğinin onun varlığına bağlı olduğunu vurgulamıştır.¹⁸³ Ravendî ise Mümine Hatun hakkında: "Devletin nizâmı ile memleketin düzgünlüğü sanki o hatunun sayesindeydi çünkü o dindar ve

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 312; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 119; Münecimbaş, **a.g.e.**, C. I, s. 189; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 87-88; Kayhan, **a.g.e.**, s. 269.

¹⁸⁰ Vardan, **a.g.e.**, s. 201; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 32.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 312.

¹⁸² Zahîrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 118; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 285; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 174-175; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 99.

¹⁸³ Zahîrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 118; Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s. 270-271.

iyi işli idi. Tanrı'dan korkardı. Âlimlere iyilik etmek, zahidlere sadaka ve câize göndermek âdeti idi” diyerek övgüyle söz etmiştir.¹⁸⁴

Sultan Arslanşah annesinin vefatından yaklaşık bir ay sonra da üvey babası İldeniz'in 571'de (1175) ölüm haberini aldı. Atabeg İldeniz'in ölüm tarihi ve yeri hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr,¹⁸⁵ Ebü'l-Fidâ,¹⁸⁶ İbn Kesîr,¹⁸⁷ Hamdullah el-Müstevfi,¹⁸⁸ 568 (1172-1173) yılında Hemedan'da; Mîrhând¹⁸⁹ 569 (1173-1174) yılında; Hüseyîn¹⁹⁰ ve Ahmed b. Mahmûd¹⁹¹ 570 (1174-1175) yılında Nahcivan'da; İbn Hallikân¹⁹² 570 yılı Rebiülâhir'inin son on günü içinde (17-27 Eylül 1174) Nahcivan'da; Râvendî,¹⁹³ Bündârî¹⁹⁴ ve Reşîdü'd-Dîn¹⁹⁵ 571 (1175)'de Nahcivan'da Atabeg'in vefat ettiğini kaydeder. Atabeg İldeniz öncülüğündeki müttefik kuvvetler 571 Muharrem ayında (1175 Temmuz-Ağustos) Gürcüler üzerine ilerlediği kaynaklarda geçtiğine göre 571 (1175) öncesi verilen tarihler erken olmaktadır.¹⁹⁶ Mümine Hatun'un da Atabeg İldeniz'in de naaşları Hemedan'da yaptırmış oldukları medreselere nakledilmiştir.¹⁹⁷

Atabeg İldeniz öldükten sonra bunu haber alan oğlu Cihân Pehlivân Nahcivan'a gelerek babasının hazine ve ordusuna sahip çıktı ve kendisini atabeg ilan etti. Sultan Arslanşah ise bu durumu öğrenince etrafındaki öteki emîrlerin de teşvikiyle Azerbaycan'a gitmeyi ve Cihân Pehlivân ile mücadele etmeyi düşündü. Bu

¹⁸⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 285.

¹⁸⁵ **el-Kâmil**, C. XI, s. 312.

¹⁸⁶ **Târîhu Ebi'l-Fidâ**, C. II, s. 72.

¹⁸⁷ **el-Bidâye ve'n-nihâye**, C. XII, s. 129.

¹⁸⁸ **Târîh-i Güzide**, s. 462.

¹⁸⁹ **Ravzatü's-safâ'**, C. IV, s. 602.

¹⁹⁰ **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiye**, s. 117-118.

¹⁹¹ **Selçuk-Nâme**, C. II, s. 120.

¹⁹² **Vefeyâtü'l-a'yân**, C. V, s. 208.

¹⁹³ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 286.

¹⁹⁴ **Zübdetü'n-Nusra**, s. 268.

¹⁹⁵ **Câmiu't-tevârih**, s. 175.

¹⁹⁶ Atabeg İldeniz'in ölüm tarihi için ayrıca krş. Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 252; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 98-99; İsmail Aka, “Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler II Irak Selçukluları”, **Türk Kültürü**, C. XXVII, sy. 312 (1989), s. 233-234; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 81; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 71-72; Ymanç, “Arslan-Şah”, **İA**, C. I, s. 614; Bala, “İldeniz”, **İA**, C. V/II, s. 964.

¹⁹⁷ Zahîrüdîdîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 118; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 175; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 342; Kayhan, **a.g.e.**, s. 270; Öngül, **a.g.e.**, s. 336; Bezer, “İldeniz, Şemseddin”, **DİA**, C. XXII, s. 82.

amaçla kısa sürede büyük bir ordu topladı. Ayrıca Irak emîrleri Azerbaycan'ın Cihân Pehlivân'ın elinden alınmasından sonra Bağdat'a yürümesi yönünde Sultan Arslanşah'ı destekledi. Emîrler, Musul hâkimi Kutbüddin Mevdûd b. İmâdeddin Zengî'nin sultana yardım edebileceğini, böylelikle Bağdat'ın kolaylıkla fethedilip hutbelerde Arslanşah'ın isminin zikredilebileceğini söyledi. Sultan Arslanşah Azerbaycan'a doğru harekete geçtiyse de Zencan'da hastalandı. Hastalığının şiddeti artınca da Cihân Pehlivân'ın atabegliğini kabul ederek devlet yönetimini ona bıraktı ve Hemedan'a dinlenmek üzere geri döndü.¹⁹⁸

F. Sultan Arslanşah'ın Vefâtı, Şahsiyeti ve Evlilikleri

Sultan Arslanşah, Atabeg Cihân Pehlivân ile mücadele etmek üzere harekete geçeceği sırada Zencan'da şiddetli bir hastalığa tutuldu. Hastalığı o kadar arttı ki hareket etmeye dahi tâkati kalmadı. Giderek zayıflamaya başlayan Sultan, kendisini Hemedan'a götürmelerini istedi. Yola çıktıktan sonra hastalığı ağırlaşınca Hemedan Reisi Fahrüddîn Alâüddeve'nin konağında kısa süre konakladıktan sonra vefat etti. Hemedan'da babası Sultan I. Tuğrul'un yaptırdığı ve gömüldüğü medresede onun yanına defnedildi.¹⁹⁹

Sultan Arslanşah'ın ölüm tarihi ile ilgili kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Râvendî,²⁰⁰ Hamdullah el-Müstevfî,²⁰¹ Mîrhând,²⁰² Hândmîr²⁰³ 571 yılı Cemâziyelâhir ortası (Aralık 1175-Ocak 1176); Reşîdüddin²⁰⁴ 571 yılı Receb ayı ortasında (Ocak-Şubat 1176); Şebânkârei²⁰⁵ 571 yılı Cemâziyelevvel ayında (Kasım-

¹⁹⁸ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 118; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 120; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 326; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 200; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 282; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 56; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 406; a.mlf., "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 546.

¹⁹⁹ Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 118; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 118; İbn Hallikân, **a.g.e.**, C. V, s. 209; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 19; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 121; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 252; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1160-1161; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 165; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 327; Aka, a.g.m., **Türk Kültürü**, C. XXVII, s. 234; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 283; Kafesoğlu-Yıldız-Merçil, **a.g.e.**, s. 115; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 74; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 615.

²⁰⁰ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 286.

²⁰¹ **Târîh-i Güzide**, s. 462-463.

²⁰² **Ravzatü's-safâ**, C. IV, s. 342.

²⁰³ **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 530.

²⁰⁴ **Câmiu't-tevârîh**, s. 175.

²⁰⁵ **Mecma'u'l-Ensâb**, s. 120.

Aralık 1175); Kadı Ahmed-i Gaffârî²⁰⁶ 11 Cemâziyelevvel 571 (27 Kasım 1175); Sıbt İbnü'l-Cevzî²⁰⁷ 571 (1175-1176) yılında; Hüseyinî²⁰⁸ 572 yılı (1176-1177); İbn Haldûn²⁰⁹ ve İbnü'l-İmâd²¹⁰ 573 yılı (1177-1178) olarak çeşitli tarihleri kaydetmişlerdir. Kaynakların genelinde ayrıca Sultan Arslanşah'ın Atabeg İldeniz'in vefatından yaklaşık iki ay sonra vefat ettiği de belirtildiği için Arslanşah'ın vefatının 571 yılı ortalarında (Aralık 1175-Ocak-Şubat 1176) gerçekleştiği söylenebilir.

Bazı kaynaklarda Sultan Arslanşah'ın vefatından Atabeg Cihân Pehlivân'ın sorumlu olduğunu rivayet edilir. Buna göre Sultan Arslanşah, Atabeg tarafından zehirlenmiştir. Şöyle ki Arslanşah'tan sonra tahta geçen olan Sultan II. Tuğrul zamanında sultan ile emîrleri arasında anlaşmazlıklar çıkmış ve emîrlere Hemedan yakınlarındaki Alâüddeve Kalesi'ne hapsedilmişlerdi. Bir gün Sultan kaleyi gezdiği sırada tutuklulardan Taştdâr Kutluğ²¹¹ Sultan II. Tuğrul'a: “Atabeg Cihân Pehlivân'ın vaktiyle kendisine Sultan Arslanşah'ı öldürmesi için on bin dinar verdiğini ve kendisinin de zehirli şerbeti hamama götürerek babasına verdiğini” söylemiştir.²¹²

Sultan Arslanşah, orta boylu, kırmızı tenli, güzel bir çehreye sahip, uzun sakallı, ince saçlı ve uzun kâküllü, geniş omuzlu, yapılı bir hükümdardı. Kaynaklarda sakin, kibar hatta mahcup tabiatlı bir hükümdar olarak vasıflandırılırdı. Olaylar karşısında soğukkanlı davranır, geç öfkelenir ve çabuk affederdi. Devlet işleriyle uğraşmaktan ziyade göz alıcı bir şekilde giyinmeyi, eğlence ve ihtişamı severdi. Onun zamanında görkemli saltanat kabulleri, av merasimleri, şair ve çalgıcılarla

²⁰⁶ *Târîh-i Cihânârâ*, s. 112.

²⁰⁷ *Mir'âtü'z-zamân*, C. VIII/1-2, s. 329-330.

²⁰⁸ *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 118.

²⁰⁹ *Kitâbü'l-İber*, C. V, s. 101.

²¹⁰ *Şezerâtü'z-zeheb*, C. VI, s. 405.

²¹¹ Taştdâr, Selçuklular'da saray teşkilâtında yer alan ve hükümdarların ellerini yıkayıp abdest almaları için önlerine leğen-ibrik getirip hizmet eden saray görevlisiydi. Bkz. Erdoğan Merçil, “Taştdâr”, *DİA*, C. XI, s. 161-162; a.mlf., “Selçuklular'da Taştdârlık Müessesesi”, *Selçuklular, Makaleler*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2011, s. 207-213.

²¹² Bu husus hakkında tezimizin “Selçuklu Emîrleri ile Yaşanan Çekişmeler ve Sultan II. Tuğrul'un Sert Müdahaleleri Sonucunda Emîrlerin Atabeg Kızılıarslan Etrafında Toplanmaları” başlıklı bölümünde bilgi verilmiştir.

süslenmiş eğlence meclisleri sıklıkla gerçekleştirilirdi. Ayrıca son derece cömertti. Kapısından kimse eli boş dönmezdi.²¹³

Sultan Arslanşah adalete büyük önem vererek suç işleyenlere karşı da oldukça merhametli ve affediciydi. Birisi bir suç işlediğinde Kur'an'dan ayetleri örnek göstererek o kişiyi bağışlamayı tercih ederdi. Kimseye kin gütmeyiz, yanında düşmanı olsa dahi kimse hakkında kötü konuşulmasına izin vermezdi. Hadislere oldukça önem verir ve hayatını hadislerin yolunda ilerletmeye çalışırdı.²¹⁴

Sultan Arslanşah zamanında kıymetli elbiseler, renkli giyecekler giyerdi. Onun zamanında ağır altın işlemeli süslü kumaşlar oldukça kıymet kazanmıştı. Zevk sahibi olup daha önce hiçbir sultanın giymediği güzellikte süslü ve çeşitli elbiseleri bulunmaktaydı.²¹⁵

Avlanmaktan da çok hoşlanan Sultan Arslanşah'ın yanında köpekleri, av hayvanları, yırtıcı hayvanları bulunur ve vaktinin büyük bir kısmını bunlarla geçirirdi. Hatta Sultan'ın her birinin boynunda altın tasmalar ve üstlerinde değerli kumaşlar bulunan dört yüz parsı olduğu rivayet edilirdi.²¹⁶

Sultan Arslanşah'ın aile yaşamına baktığımızda ise tahta oturduktan kısa süre sonra evvelce Sultan Muhammed'in zevcesi iken bu hükümdarın vefatıyla dul kalan Kirmaniyye Hatun lakablı Kirman Selçuklu Meliki Tuğrul Şah'ın kızı ile evlendiğini görürüz. (Zilkâde 555/Kasım-Aralık 1160). Sultan Arslanşah'ın ilk evliliğini bu hatunla yaptığı anlaşılıyor.²¹⁷ Sultan Arslanşah'ın bir diğer evliliğinin ise vefatından iki hafta önce Hemedan Reisi Fahrüddîn Alâüddeve'nin kızkardeşi bir başka

²¹³ Zahirüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 106, 119; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 268-269; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 157-158, 175; Yezdî, **a.g.e.**, s. 144; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 119; Müneccimbaşî, **a.g.e.**, C. I, s. 194; Kadî Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 112; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 283; Kayhan, **a.g.e.**, s. 272; Öngül, **a.g.e.**, s. 338; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 615; Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", **DİA**, C. III, s. 406.

²¹⁴ Yezdî, **a.g.e.**, s. 144.

²¹⁵ Zahirüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 106; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 269; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 158.

²¹⁶ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 134.

²¹⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 273; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 162; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 461; Merçil, **Kirmân Selçukluları**, s. 72; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 160.

rivayete göre ise kızı Sitti (Seyyide) Fatıma ile gerçekleştirdiğini görürüz.²¹⁸ Sultan Arslanşah'ın çocuğu ise doğumu ve çocukluğu hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulamadığımız son Irak Selçuklu Sultanı olacak oğlu II. Tuğrul'dur (571-590/1176-1194).

²¹⁸ Būndarī, (a.g.e., s. 268) Yezdī, (a.g.e., s. 156) Şebânkâreî (a.g.e., s. 120) ve Yazıcızâde (a.g.e., s. 136) Sultan'ın Hemedan Reisi'nin kızkardeşi ile izdivaç yaptığını kaydeder. Râvendî, (a.g.e., C. II, s. 286) Reşîdüddin, (a.g.e., s. 175) Hamdullah el-Müstevfî, (Târîh-i Güzîde, s. 462) Mîrhând (a.g.e., C. IV, s. 602) ise Hemedan Reisi'nin kızı ile izdivaç yaptığını kaydederler. Krş. Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 160.

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN II. TUĞRUL DÖNEMİ (571-590/1176-1194)

A. II. Tuğrul'un Melikliği ve Tahta Çıkışı

Doğumu ve çocukluğu hakkında bilgi bulunmayan II. Tuğrul, babası Sultan Arslanşah vefat ettiğinde henüz yedi yaşındaydı ve Nahcıvan'da Atabeg Cihân Pehlivân'ın yanında bulunmaktaydı. Zira Cihân Pehlivân'ın atabegliği daha Sultan Arslanşah zamanında kabul edilmişti. Sultan Arslanşah'ın vefat haberini alan Cihân Pehlivân, Melik II. Tuğrul'u süratle Hemedan'a getirerek Irak Selçuklu tahtına oturttu.¹

Atabeg Cihân Pehlivân, II. Tuğrul'u tahta çıkardıktan sonra komşu ülkelere ve vasal devletlere haber göndererek II. Tuğrul adına hutbe okutmalarını istedi. Musul Atabegliği, Fars Atabegliği, Ahlatşahlar, Saltuklular, Hûzistan hâkimleri ve Bâvendîler, Atabeg'in bu isteğini kabul ederek II. Tuğrul adına sikke bastırıp, hutbe okutarak Irak Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini tanıdılar.²

¹ Râvendî (a.g.e., C. II, s. 306, n. 5), Hamdullah el-Müstevfi, (*Târîh-i Güzide*, s. 463) Mîrhând (a.g.e., C. IV, s. 342, 607) ve Hândmîr (*Habîbü's-siyer*, C. II, s. 557) II. Tuğrul'un 564 (1169) yılında doğduğunu ve 571 (1176) yılında yedi yaşındayken tahta çıktığını belirtirler. Diğer kaynaklarda da çok küçük yaşta tahta çıktığı yazmaktadır. Krş., Zahîrüddîn-i Nîşâburî, a.g.e., s. 120-121; Kummî, a.g.e., s. 216; Hüseyî, a.g.e., s. 119; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. XI, s. 357; Bündârî, a.g.e., s. 268; Reşîdüddîn, a.g.e., s. 176; Sibt İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. VIII/1-2, s. 330; Vardan, a.g.e., s. 209; Aksarâyî, a.g.e., s. 123; Şebânkâreî, a.g.e., s. 120-121; Ahmed b. Mahmûd, a.g.e., C. II, s. 121-123; Hüseyin Emin, a.g.e., s. 114; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 217; a.mlf., "Tuğrul II", *İA*, C. XII/2, s. 19; Bünyadov, a.g.e., s. 74; Erkoç, a.g.e., s. 22-23; Sümer, "Pehlivân", *İA*, C. IX, s. 546; a.mlf., "Pehlivân", *DİA*, C. XXXIV, s. 222.

² Râvendî, a.g.e., C. II, s. 309; Hüseyî, a.g.e., s. 120; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, C. II, s. 557; Ahmed b. Mahmûd, a.g.e., C. II, s. 123; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 218; a.mlf., "Tuğrul II", *İA*, C. XII/2, s. 19; Alptekin, a.g.m., *DGBİT.*, C. VII, s. 328; Kafesoğlu-Yıldız-Merçil, a.g.e., s. 116; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 51; a.mlf., *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 66.

B. İç Olaylar, Melik Muhammed'in İsyan Teşebbüsü

II. Tuğrul tahta çıktığında sultanlığına karşı ilk itiraz Sultan Arslanşah döneminde de isyan teşebbüsünde bulunmuş olan Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed'den geldi. Melik Muhammed, Arslanşah vefat ettiği sırada Hûzistan'da bulunuyordu. Melik Muhammed'in önce Abbâsî Halifeliği ile sorunlar yaşadığı görülmektedir. Buna göre Melik Muhammed 572 (1176-1177) yılında Türkmen kuvvetlerinden aldığı destekle Bendenîcîn³ şehrine girerek yöreyi yağma ve tahrip etmiş, her türlü tecavüzde bulunmuştur. Bu haber Bağdat'a ulaşınca vezîr Adududdîn askerlerini hazırlamaya, ordusunun ihtiyaçlarını temin etmeye başladı ve aldığı yardımcı kuvvetlerle birlikte Melik Muhammed'in üzerine yürüdü. Melik Muhammed, onların geldiğini anlayınca bulunduğu yeri terk ederek kaçtı. Kısa süre sonra iki taraf tekrar karşı karşıya geldiyse de ciddî bir mücadele olmadan dağılarak kendi bölgelerine çekildiler.⁴

Melik Muhammed, Arslanşah'ın ölüm haberini aldıktan sonra ise sultanlık hakkının kendisinde olduğunu düşünerek Hûzistan hâkimi olan Şerefeddin Emîran b. Şümle'ye: "Askerlerini topla Irak'a gidelim, saltanatı ele geçirelim" dedi. Şerefeddin Emîran, Melik Muhammed'in bu teklifine sıcak bakmayarak geçmişte babası ile Atabeg İldeniz arasında yaşananları hatırlattı. Aynı hadiselerin tekrar yaşanmasından endişe ederek Cihân Pehlivân'ın Azerbaycan, Irak ve Arrân bölgesinden çok sayıda askerinin olduğunu, kendisinin onunla savaşacak gücünün olmadığını söyledi. Ancak, Melik Muhammed kendisinin desteği olmadan İsfahan'a gider ve orada Sultan Arslanşah'ın askerlerinden savaşmaya uygun kimseleri toplayabilirse peşinden gelerek yardım edebileceğini söyledi.

Melik Muhammed bu sözler üzerine İsfahan'a gitti. Orada bulunan ve Atabeg Cihân Pehlivân'dan hoşlanmayan bazı emîrlar ve Hemedan'dan gelen Kafşud b. Kaymaz başta olmak üzere yaklaşık bin kadar kişi Melik Muhammed'in yanında toplandı. Bu haber kısa sürede Atabeg Cihân Pehlivân'a ulaştı. Atabeg süratle

³ Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhëtü'l-kulûb**, s. 39; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 161.

⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 352.

hazırlanarak yakın adamları ve gulâmlarıyla birlikte beş gün içinde İsfahan'a geldi ve Melik Muhammed'e yardım edenleri öldürdü. Atabeg'in gelişini öğrenen Melik Muhammed ise onunla karşılaşmamak için süratle Hûzistan'a kaçtı.⁵

Şerefeddin Emîran, Atabeg Cihân Pehlivân'dan korkarak Melik Muhammed'in Hûzistan'a girmesini önledi. Bu esnada Atabeg Cihân Pehlivân ile Şerefeddin Emîran arasında dostluk ilişkilerinin tesis edildiği bu ilişkileri geliştirmek amacıyla Atabeg Cihân Pehlivân'ın Hûzistan emîrine bir ahitnâme gönderdiği görülmektedir. Bu ahitnâmede Cihân Pehlivân, Şerefeddin Emîran ve kardeşlerine karşı iyi duygular beslediğini, onların dostlarını dost, düşmanlarını düşman tanıyacağını Hûzistan ve Luristan'da sahip oldukları topraklar üzerindeki haklarını koruyacağını ifade etmişti.⁶

Melik Muhammed, Hûzistan'a giremeyince Vâsıt'a gitti. Vâsıt Meliki onun şehre girmesine izin verdi. Bunu haber alan Cihân Pehlivân, Vâsıt'ın karşısına doğu tarafında karargâhını kurdu. Cihân Pehlivân'dan çekinen Vâsıt Meliki, Melik Muhammed'e: "Misafirlik üç gündür bizde misafirlere karşı yapılması lazım gelen vazifeleri yaptık. Bundan sonra başımıza gelecekten korkarız. Nereden geldiyseniz oraya gidin. Bizi korkudan kurtarın" dedi ve Melik Muhammed'i bölgesinden uzaklaştırdı.⁷

Melik Muhammed bunun üzerine Vâsıt'tan ayrıldı. Süratle ilerleyerek Bağdat'a yaklaştı. Halife'den Bağdat'a girmek için izin istedi. Halife ise Melik Muhammed'i Bağdat'a almadığı gibi üzerine askerî kuvvetlerini gönderdi. Melik Muhammed çareyi Fars Atabegi Zengî'nin yanına gitmekte gördü. Bu gelişmelerden haberdar olan Atabeg Cihân Pehlivân, Atabeg Zengî'ye haber göndererek Melik

⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 306; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 119; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 176-177; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 463; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 532; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 121-122; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 165-166; Sümer, **Oğuzlar**, s. 273; a.mlf., "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 546; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 217; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 201; a.mlf., "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 90; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 284; Kayhan, **a.g.e.**, s. 277-278; Necef, **a.g.e.**, s. 271; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 75-76; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 339.

⁶ Ahitnâme hakkında bilgi için bkz. Sümer, **Oğuzlar**, s. 273; Şükürov, "Huzistan Avşar Emiri Şumle", **TD.**, s. 13.

⁷ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 119; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 122; Erkoç, **a.g.e.**, s. 24.

Muhammed'i derhal kendisine teslim etmesini yoksa şiddetle üzerine yürüyeceğini ve Fars bölgesini tahrip edeceğini bildirdi. Hatta çok geçmeden bu tehdidini yerine getirmiş, Fars ve civarını yağmalamıştı. Râvendî, Cihân Pehlivân'ın gerçekleştirdiği bu yağmadan kütüphanelerin, medreselerin dahi kurtulamadığını belirtmiştir.⁸

Atabeg Zengî bunun üzerine çaresiz kalarak Melik Muhammed'i Sultan II. Tuğrul ve Cihân Pehlivân'ın huzuruna gönderdi. Melik Muhammed'i sonunda ele geçirmiş olan Cihân Pehlivân onu Ser-cihân⁹ Kalesi'nde hapsedti. Melik Muhammed de kısa süre sonra bu kalede vefat etti.¹⁰

C. Cihân Pehlivân'ın Atabegliği Döneminde Diğer Devletler ile İlişkiler

1. Abbâsî Halifeliği ile İlişkiler

Sultan II. Tuğrul ve Atabeg Cihân Pehlivân döneminde Abbâsî Hilâfeti ile ilk ilişkiler Atabeg Cihân Pehlivân'ın 573 (1177) yılında Abbâsî Halifesi Müstazî-Biemrillâh'a müracaat ederek II. Tuğrul'un adının Bağdat'ta hutbelerde okutulmasını istemesiyle başladı. Halife, Atabeg Cihân Pehlivân'ın kontrolündeki II. Tuğrul'un komşu devletler üzerindeki hâkimiyetini göz önünde tutarak onun adını hutbede zikrettiği gibi ayrıca Sultan II. Tuğrul'a "Rûknü'd-devle ve'd-dîn kasîmu emîri'l-mü'minîn" lakabını da verdi.¹¹

⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 310-311.

⁹ Deylem dağlarında Kazvin, Zencân ve Ebher ovasına hâkim müstahkem bir kaledir. Bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. III, s. 234; Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhetu'l-kulûb**, s. 64; Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 285.

¹⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 119-120; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 122-123; Luther, **a.g.e.**, s. 208-209; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 328, Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 26; a.mlf., **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 201; "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 90-91; Necef, **a.g.e.**, s. 554-555; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 76; Erkoç, **a.g.e.**, s. 24-25; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 339; Sümer, "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 546.

¹¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 357; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 268; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 82; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 463; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 342, 602-603; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 218; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 19; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 329; Kafesoğlu-Yıldız-Merçil, **a.g.e.**, s. 116; Necef, **a.g.e.**, s. 272; Erkoç, **a.g.e.**, s. 23; Ali Aktan, "Müstazî-Biemrillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 129; Faruk Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 342.

Sıbt İbnü'l-Cevzî bu hususta Cihân Pehlivân'ın elçilerinin Abbâsî Halifesi Müstazî-Biemrillâh tarafından sert bir şekilde kovulduğunu kaydederse de diğer kaynaklarda teyit edilmediği için buna şüphe ile yaklaşmak gerekir.¹²

Atabeg Cihân Pehlivân devleti idare ettiği süre boyunca Abbâsî Halifeliği ile dostane ilişkiler kurmaya büyük özen gösterdi. Halife Müstazî-Biemrillâh'a sık sık elçiler gidip geldi hatta bu iyi ilişkilerin neticesinde Halife'den de hil'atlar ve hediyeler gelirdi. Halife'nin yanında Sultan II. Tuğrul her zaman hürmetle anılırdı.¹³

Abbâsî Halifeliği çevre memleketlerdeki emîrleri kısırtarak huzursuzluk yaratıyor böylelikle kendi yörelerinin emniyetini sağlamlaştırıyordu ancak Cihân Pehlivân'ın istikrarlı idaresi sayesinde Irak Selçuklularına karşı bu gibi girişimlerde bulunamıyorlardı.¹⁴ Râvendî, Atabeg Cihân Pehlivân'ın: "Halifelerin dünya sultanlarını himayelerinde bulduran ve işlerin en güzeli, hareketlerin en büyüğü olan hutbe ve imamlık (hilâfet) ile meşgul olmaları, hükümdarlığı ve cihân hâkimiyetini sultanlara bırakmaları lazımdır" diyerek halifelik hakkındaki düşüncelerini de belirtmiştir.¹⁵

575 (1180) yılında Halife Müstazî-Biemrillâh vefat etti ve Nâsır-Lîdinillâh (575-622/1180-1225) halife oldu.¹⁶ Daha sonra yeni halifeye biat almak üzere her tarafa elçiler gönderildi. Şeyhü'ş-şüyûh Sadreddin'de Atabeg Cihân Pehlivân'a elçi olarak gönderildi. Cihân Pehlivân önce halifelerin siyasî güç sahibi olmalarına karşı

¹² **Mir'âtü'z-zamân**, C. VIII/1-2, s. 330; Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 342.

¹³ **Mîrhând**, **a.g.e.**, C. IV, s. 603; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 123; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 218; Erkoç, **a.g.e.**, s. 25; Necef, **a.g.e.**, s. 556; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 79-80.

¹⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 309; Kayhan, "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", **Türkler**, C. IV, s. 675

¹⁵ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 309; Erkoç, **a.g.e.**, s. 26-27.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. XVII-XVIII, s. 253-255; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. XI, s. 366-367; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 425; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 365-366; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'**, C. XXI, s. 72; Süyûtî, **a.g.e.**, s. 448; İbnü't-Tiktaka, **a.g.e.**, s. 321-322; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 123; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 166, 321; Hartmann, **a.g.e.**, s. 69-70; a.mlf., "Nâsır-Lidînillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 399; Aktan, "Müstazî-Biemrillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 129.

çıkarak Nâsır-Lîdinillâh'ın biat etme isteğini reddetti.¹⁷ Daha sonra Sadreddin tekrar Cihân Pehlivân'a müracaat ederek sert sözler söyledi. Hatta askerlerine hitaben onun huzurunda: “O, Emîrû'l-mü'minîne biat etmedikçe siz de ona itaat etmek zorunda değilsiniz, hatta onu emîrlikten azletmeniz ve onunla savaşmanız gerekir” dedi. Bunun üzerine Cihân Pehlivân geri adım atarak Nâsır-Lidînillâh'a biat etti ve onun adına hutbe okuttu.¹⁸

Nâsır-Lidînillâh'ın başa geçmesiyle birlikte Abbâsî Halifeliği'nde gözle görülür bir yeniden canlanma başladı. Ancak yeni halifenin uzun vadede politikası Irak'ın doğusundaki hânedanları zayıflatmak, Selçuklular'ın İran'daki inhitatını hızlandırmak, İslâmiyeti halifenin manevî önderliğinde birleştirmek olacaktı.¹⁹ Nitekim Nâsır-Lidînillâh Irak Selçuklularının çöküşünü hızlandırmak için siyasî faaliyetlerde bulunacak ve hem Atabeg Kızıllar'ı hem de düşmanları olan Hârizmşah Tekiş'i (568-596/1172-1200) Sultan II. Tuğrul'a karşı mücadelelerinde destekleyecekti.²⁰

2. Fars Atabegliği (Salgurlular) ile İlişkiler

Fars Atabegliği (Salgurlular) İran'ın Fars bölgesinde Oğuzlar'ın uçoklar koluna mensup Salgur ya da Salur kabilesi tarafından kurulan Türk-İslâm hânedanıydı. Selçuklular'ın Fars Meliki Melikşah b. Mahmûd'un bölgede yaşayan Salgurlular'ın reisi olan atabegi Muzafferüddin Sungur b. Mevdûd'un kardeşini suçsuz yere öldürmesi üzerine Atabeg Sungur isyan etmiş, Melikşah'ı yenilgiye

¹⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 309; Osman Turan, **Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, 16. bsk., Ötüken Yay., İstanbul, 2008, s. 198; Hartmann, **a.g.e.**, s. 72-73; Kayhan, “Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri”, **Türkler**, C. IV, s. 675; Bezer, “İldenizliler”, **DİA**, C. XXII, s. 82.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 367; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 285; Merçil, “İldenizliler”, **DGBİT.**, C. VIII, s. 91; Kayhan, **a.g.e.**, s. 287; Necef, **a.g.e.**, s. 556; Erkoç, **a.g.e.**, s. 26; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 340-341.

¹⁹ Hartmann, **a.g.e.**, s. 72-73; F. Taeschner, “Nâsır”, **İA**, C. IX, s. 92.

²⁰ Bu husus çalışmamızın “Sultan II. Tuğrul'un Son Yıllarında Harizmşâhlarla Yaşanan Mücadeleler ve Sultan II. Tuğrul'un Ölümü” adlı bölümünde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

uğratmış, Şîraz'ı ele geçirerek Salgurlular veya Fars Atabegleri adıyla bilinen hânedanının temellerini atmıştı (543/1148).²¹

Sungur'un ölümünden sonra (556/1161) yerine kardeşi Atabeg Zengî geçti. Atabeg Zengî başlangıçta Melik Mahmûd ve Emîr İnanç isyanlarında Irak Selçuklularının aleyhinde faaliyet göstermişse de kısa süre sonra yaptıklarından pişman olarak Sultan Arslanşah'a ve Atabeg İldeniz'e tâbi oldu.

Sultan II. Tuğrul tahta geçtikten sonra Atabeg Cihân Pehlivân komşu devletlere mektuplar yazarak onlardan Sultan II. Tuğrul adına hutbe okutmalarını istemişti. Atabeg Zengî, bu isteği kabul etmiş ve hutbeyi Sultan II. Tuğrul adına okutarak ona tâbi olmuştu. Atabeg Zengî döneminde ayrıca Sultan II. Tuğrul'un saltanatına karşı çıkan Melik Muhammed'in isyan teşebbüsü yaşanmış bir süre Melik Muhammed, Atabeg Zengî'nin yanında kalmışsa da Cihân Pehlivân'dan çekinen Atabeg Zengî, Melik Muhammed'i Cihân Pehlivân'ın huzuruna göndermişti. Atabeg Zengî'nin 574 (1178-1179) yılındaki ölümünün ardından yerine oğlu Atabeg Tekle geçti. Atabeg Cihân Pehlivân bu dönemde belki de babası zamanında isyan eden emîrlerin genellikle Fars beylerinden olması sebebiyle Fars Atabegliği'nin Irak Selçuklu Devleti'ne bağlılıklarının tam olmadığını düşünerek atabegliğe karşı sert bir tavır takındı.²²

Atabeg Tekle'nin saltanatının ilk yıllarında Şîraz'da olmamasından istifade eden Cihân Pehlivân 575 (1179) yılında Fars bölgesine bir akın düzenleyerek Şîraz şehrini ve civarını yağmalayarak pek çok kimseyi öldürdü. Atabeg'in bu akınları bir süre daha devam etti.²³ Bu sıralarda Fars Atabegliği'nde bir iç mesele yaşandı. Tekle'nin atabegliğine amcasının oğlu Tuğrul karşı çıkarak taht mücadelesine girişti. Tuğrul mücadelede başarılı olabilmek için Atabeg Cihân Pehlivân'dan yardım istedi ve ondan almış olduğu destekle iki üç defa Atabeg Tekle ile karşı karşıya geldiyse de

²¹ Hamdullah el-Müstevfi, *Târîh-i Güzide*, s. 503; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 34-35; a.mlf., "Salgurlular", *DGBİT.*, C. VIII, s. 28-29; "Salgurlular", *DİA*, C. XXXVI, s. 29.

²² Kayhan, *a.g.e.*, s. 288; Öngül, *a.g.e.*, C. I, s. 340.

²³ Râvendî, *a.g.e.*, C. II, s. 310; Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 177; Kummî, *a.g.e.*, s. 213; Merçil, *Fars Atabegleri*, s. 57; a.mlf., "Salgurlular", *DGBİT.*, C. VIII, s. 33; Kafesoğlu-Yıldız-Merçil, *a.g.e.*, s. 153.

muvaffak olamadı. Bu taht mücadelesi sırasında Fars bölgesi tahrip edildi ve büyük zarara uğradı.²⁴

3. Hârizmşahlarla İlişkiler

Atabeg Cihân Pehlivân'ın Sultan II. Tuğrul adına devleti idare ettiği yaklaşık on yıllık dönemde Hârizmşahlar'ın başında da Hârizmşah Alâeddin Tekiş bulunmaktaydı. Atabeg Cihân Pehlivân, Hârizmşah Tekiş ile dostluk ilişkilerini geliştirmeye özen göstermişti. İki taraf arasında düzenli olarak elçiler gidip gelmiş, mektuplar yazılmıştı. Birbirlerinin faaliyetlerinden devamlı haberdar olmuşlardı.²⁵

Hârizmşah Tekiş'in İnşâ Dîvânı'nın başında bulunan Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî'nin Hârizmşahlar'a ait fermanlar, menşûrlar, anlaşmalar, mektuplar gibi belgeleri içeren eserinde Hârizmşah Tekiş tarafından Atabeg Cihân Pehlivân'a yazılmış dört mektup yer almaktadır. Mektupların hepsi de dostluk çerçevesince yazılmış olup Hârizmşah ve Atabeg'in barış münasebetlerini geliştirmek arzusunda olduklarını gösterir.

577 yılı Muharrem'inde (Mayıs 1181) yazılmış ilk mektupta iki devlet arasında karşılıklı elçilik yaratmak arzusunun önemi ve Hârizmşah birliklerinin Horasan civarına gelmesinin nedenlerinden bahsedilmiş; 577 yılı Rebûlâhir'inde (Ağustos 1181) Hârizmşah elçisi Emîr Reşîdüddîn'in getirmiş olduğu mektupta Hârizmşah Tekiş'in iki taraf arasında gelip giden elçilerin seyrekleşmesinden dolayı üzüntü duyduğu, hiç olmazsa bir defa dost meclisinde karşılıklı görüşme arzusu vurgulanmıştır. Üçüncü mektupta Hârizmşah, iki devlet arasında tesis edilmiş iyi ilişkiler için Atabeg'e minnettarlığını sunup teşekkür etmiş 578 Receb'inde (Ekim-

²⁴ Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 58; Erkoç, **a.g.e.**, s. 30.

²⁵ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 121; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 123; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Tarihi**, s. 109; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 314; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 78; Erkoç, **a.g.e.**, s. 27; Köymen, "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 19; Sümer, "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 547.

Kasım 1182) gönderdiği mektupta Atabeg'den gönderdiği hediyelerin kabulünü ve elçilerin daha sık gelip gitmesini istemiştir.²⁶

4. Eyyûbîlerle İlişkiler

Sultan II. Tuğrul'un saltanatının ilk yıllarında Irak Selçukluları ile nüfuz mücadelesine giren devletlerden biri de Eyyûbîler olmuştu. Eyyûbîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Selâhaddîn-i Eyyûbî (567-589/1171-1193), Fatımîler, Haçlılar ve Bizanslılarla kısa başarılı mücadelelerde bulunmuş, Mısır ve çevresine hâkim olmuş, ülkesinin sınırlarını giderek genişletmişti.²⁷ Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin bu derece güçlenmesi de Abbâsî Halifeliği ve Hârizmşahlarla iyi ilişkiler kurmuş olan Atabeg Cihân Pehlivân'ın dış siyasetinde en çetin sorunlardan birini oluşturacaktı.

Selâhaddîn-i Eyyûbî, Irak Selçuklu Devleti'ne tâbi olan Musul Atabegliği toprakları üzerinde hâkimiyet kurmak istiyordu. Bu durum Irak Selçukluları ile Eyyûbîleri karşı karşıya getirdi. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Musul'u kuşatmak üzere harekete geçmesi üzerine endişeye kapılan Musul Atabegi Zengîler'den İzzeddin Mesud, Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye bir elçi heyeti göndererek anlaşma yolları aradıysa da muvaffak olamadı. Ardından Atabeg Cihân Pehlivân'dan, Kızıllar'dan ve Ahlatşah II. Sökmen'den yardım talebinde bulundu (578/1182).²⁸

²⁶ Bağdâdî, **a.g.e.**, s. 165-182; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, s. 109-110; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 78, 79.

²⁷ Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin siyasî faaliyetleri hakkında bkz. İmâdüddin el-İsfahânî, **a.g.e.**, C. V; Bahâeddin İbn Şeddâd, **en-Nevâdirü's-sultâniyye**, (nşr., Cemâledin eş-Şeyyâl, Kahire, 1384/1964; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C. II-IV; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, C. I-V; H. A. R. Gibb, **The Life of the Saladin: From the Works of 'Imâd ad-Dîn and Bahâ'ad-Dîn**, London, 1973; Ramazan Şeşen, **Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbî**, İstanbul, Yeditepe Yay., 2013; M. Sobernheim, "Salâh ad-Din Eyyûbî", **İA**, C. X, s. 103-110; D. S. Richards, "Salâh al-Dîn", **El²(İng.)**, C. VIII, s. 910-914; Ramazan Şeşen, "Selâhaddîn-i Eyyûbî", **DİA**, C. XXXVI, s. 337-340.

²⁸ Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 75; a.mlf., "Pehlivân", **DİA**, C. XXXIV, s. 222; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 329; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 81; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 341; Gök, **a.g.e.**, s. 251-252; Köymen, "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 19; R. Stephen Humphreys, "Masûd b. Mawdûd b. Zangî", **El²(İng.)**, C. VI, s. 781; Abdülkerim Özeydin, "Mes'ûd b. Mevdûd", **DİA**, C. XXIX, s. 348.

Atabeg Cihân Pehlivân, Musul Atabegliği'nin bu isteğine kayıtsız kalmamakla birlikte elçilerini Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yanına göndermek dışında ciddî bir yardımda da bulunmadı. İzzeddin Mes'ûd, Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'tan da yardım istedi. Halife de Atabeg Cihân Pehlivân'ın yaptığı gibi iki hükümdar arasında arabuluculuk yapmaya çalıştı. Nitekim Selâhaddîn-i Eyyûbî, İzzeddin Mes'ûd ve nâibi Mücâhidüddin Kaymaz'ın Musul şehrini oldukça başarılı bir şekilde savunmaları üzerine kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı.²⁹

İbnü'l-İbrî; Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Musul halkından yaptığı masrafları altın vererek tazmin etmelerini yahut Halep şehrini kendisine vermelerini istediğini, Musul halkının da “Bizim altınımız yoktur, Halep'e gelince onun başka bir emîri vardır ki o da İmâdeddin'dir. Bize ait olmayan bir memleketi biz nasıl verebiliriz” dediğini rivayet etmiştir.³⁰

Musul'dan ayrılan Selâhaddîn-i Eyyûbî batı yönündeki Sincar'a yürüdü. Buradaki kaleleri ele geçirmeyi başardı ancak şehre giremedi. Kaledekilerin Ramazan ayı nedeniyle dikkatlerinin azaldığı sırada âni bir saldırıya geçti. Kale halkının emân dilemesiyle Sincar'ı, hemen akabinde de İzzeddin Mes'ûd'un kardeşi II. İmâdeddin Zengî'nin yönetiminde bulunan Halep'i ele geçirdi. Böylelikle Selâhaddîn-i Eyyûbî, Musul'u elde etmede kendisine güç sağlayacak önemli stratejik mevkiileri kontrolüne almış oldu.³¹

Hâkimiyet sahasını daha fazla geliştirmek isteyen Selâhaddîn-i Eyyûbî, ertesi yıl (579/1183) yeniden Erbil ve el-Cezîre'ye yürüdü. Buradaki emîrlere mektup göndererek onlardan bundan sonra ya kendisine ya da Musul Atabegliği'ne tâbi olma

²⁹ İsfahânî, **a.g.e.**, C. V, s. 61-63; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 386-387; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 429; Köymen, “II. Tuğrul ve Zamanı”, s. 218; Ramazan Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul, Çağ Yay., 1987, s. 78; a.mlf., **Kudüs Fatihî Selâhaddîn**, s. 76; Hannes Möhring, **Salaheddin Eyyubi (1138-1193)**, (çev. Ayşe Dağlı), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008, s. 57; Erkoç, **a.g.e.**, s. 28.

³⁰ **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 429.

³¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 387; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 429; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 75-76; Lane Poole, **Selahaddin**, (çev. Nice Damar), İstanbul, Avesta Yay., 2012, s. 163; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 78; Bezer, **Begteginliler**, s. 73; Gök, **a.g.e.**, s. 252; Möhring, **a.g.e.**, s. 57-59; Humphreys, “Masûd b. Mawdûd b. Zangî”, **El²(İng.)**, C. VI, s. 781; Metin Tuncel, Abdülkerim Özaydın, “Cizre”, **DİA**, C. VIII, s. 37-39.

konusunda karar vermelerini istedi. Musul Atabegliği'ne dolayısıyla Irak Selçuklu Devleti'ne bağlı olan Erbil hâkimi Zeyneddin Yûsuf ve Cezîre-i İbn Ömer³² Emîri İzzeddin Sencer Şah, Atabeg Cihân Pehlivân'ın yardım etmesine rağmen Musul Atabegliği'ne isyan durumunda olduklarından Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin teklifini kabul ederek onun metbûluğuna girdiler.³³

Bu gelişmelerden sonra İzzeddin Mes'ûd, Musul başkadısını görüşmeler yapmak üzere Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yanına gönderdiyse de görüşmelerden bir sonuç elde edilemedi. İzzeddin Mes'ûd ve nâibi Mücâhidüddin Kaymaz, muhalifleri tarafından bu kayıpların sorumlusu olarak görülüyordu. İzzeddin Mes'ûd'a bu yolla yapılan telkinler sonucunda Mücâhidüddin Kaymaz, 579 (1183-1184) yılında hapsedilmişti. Ancak İzzeddin Mes'ûd, Atabeg Cihân Pehlivân'ın da gayretleriyle Mücâhidüddin Kaymaz'ı hapsedtiğine pişman olarak onu on aylık bir hapis hayatından sonra serbest bıraktı. Mücâhidüddin Kaymaz serbest kaldıktan sonra ilk iş olarak İzzeddin Mes'ûd'un isteğiyle Erbil hâkimi Zeyneddin Yûsuf'u yeniden itaat altına almak üzere harekete geçti. Bu amaçla Atabeg Cihân Pehlivân ile Kızılarşlan'dan yardım istemek üzere yola çıktı. İlk olarak Kızılarşlan'ın yanına gitti. Kızılarşlan onu Cihân Pehlivân'ın yanına göndermeyerek ne lazımsa gerekeni yapacağını söyledi ve bu yardım isteğine üç bin kişilik bir destekle hemen icabet etti (580 Muharrem/Nisan-Mayıs 1184). Musul Atabegliği ordusu ile birleşen Kızılarşlan'ın ordusu Erbil'e gelerek bölgede büyük tahribat yaptı. Köyleri yakıp yıktı, yağmalarda bulundu. Mücâhidüddin Kaymaz yaşananlar üzerine onları terk ederek Musul'a geri döndü. Azerbaycan askerleri bu yaptıklarından dolayı bölge halkından büyük tepki topladı. Erbil hâkimi Zeyneddin Yûsuf ise köylerde yağmayla meşgul oldukları sırada Kızılarşlan'ın kuvvetlerine hücum ederek onları yenilgiye

³² Başlangıçta Cezîre adıyla anılan daha sonra Cezîre-i İbn Ömer adını alan şehir için bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. II, s. 138; Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhetu'l-kulûb**, s. 103, 193; M. Hartmann, "Cezîre-i İbn Ömer", **İA**, C. III, s. 152-154; N. Elissèeff, "İbn Umar Djazirat", **El² (İng.)**, C. III, s. 960-961; Tuncel-Özaydın, "Cizre", **DİA**, C. VIII, s. 37-39.

³³ İsfahânî, **a.g.e.**, C. V, s. 67-68; İbnü'l-Esir, **Târîhu'l Atâbekiyye**, s. 183-184; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 218-219; Bezer, **Begteginliler**, s. 76; a.mlf., "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 82; Möhring, **a.g.e.**, s. 59; Şeşen, **Kudüs Fatihî Selâhaddîn**, s. 84.

uğrattı. Böylece Musul Atabegliği'nin Erbil'i yeniden itaat altına alma teşebbüsü başarısızlığa uğramış oldu.³⁴

581 (1185) yılında Selâhaddîn-i Eyyûbî yeniden doğu seferine çıktı ve Musul önlerine gelip şehri ikinci defa kuşattı. Bu kuşatma çok uzun sürdü. Şehri muhasara etmeye başladığında Atabeg İzzeddin Mes'ûd annesini, hanımını ve Zengî ailesine mensup bazı kadınları Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin huzuruna göndererek kan dökülmemesini ve kendisinin Musul üzerindeki hâkimiyetini tanınmasını istedi. Fakat Selâhaddîn-i Eyyûbî onların bu ricalarını kabul etmedi.³⁵

Musul halkı şehirlerini yine başarıyla savundu. Hatta Selâhaddîn-i Eyyûbî ve beraberindekiler Dicle Nehri'nin mecrasını değiştirip şehri susuz bırakarak teslim almak üzere çalışmalar dahi yaptılar.³⁶ Ancak iş oraya varamadan Ahlatşah II. Sökmen'in ölüm haberi geldi ve bu durum Musul kuşatmasının seyrini değiştirdi.

Ahlatşah II. Sökmen'in ölümüyle çevre hükümdarlarının ve ülke içindeki emîrlerin Ahlat hâkimiyetini elde etme faaliyetleri hız kazandı. Ahlat'taki bazı emîrlerin yanı sıra Atabeg Cihân Pehlivân da Ahlat topraklarını ele geçirmek üzere harekete geçti ve ordugâhını kurdu. Selâhaddîn-i Eyyûbî de kendisini destekleyen emîrler tarafından Ahlat'a davet edilmişti. Musul kuşatmasını yürüttüğü için kararsızlık yaşayan Selâhaddîn-i Eyyûbî, vezîrleri ve emîrleriyle bu konuyu istişare etti. Kimi emîrleri Musul kuşatmasına devam edilmesinden yana tavır alırken Musul Atabegi'nin ailesine eziyet edilmesinden rahatsızlık duyan kimi emîrleri ise Ahlat'a gidilmesinden yana tavır aldılar. Bunun üzerine Selâhaddîn-i Eyyûbî, Musul'u daha sonra da alabileceğini düşünerek kuşatmayı yarıda bıraktı. Ahlatşah II. Sökmen'in oğlu olmadığı için Ahlatşahlar'ın kuvvetli emîri Seyfeddin Bektemür Ahlat'taki duruma razı olmuştu. Esasında Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi şehirlerine davet eden

³⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 399; Bezer, **Begteginliler**, s. 75-77; a.mlf., "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 82; Hüseyin Ali al-Dakûkî, **a.g.e.**, s. 135; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 218-219; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 82, 93; a.mlf., **Kudüs Fatihî Selâhaddîn**, s. 85; Gök, **a.g.e.**, s. 274-276; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 81-82.

³⁵ İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 435; a.mlf., **Târîhu muhtasari'd-düvel**, Beyrut, 1890, s. 220; Bezer, **Begteginliler**, s. 78; Şeşen, **Kudüs Fatihî Selâhaddîn**, s. 87.

³⁶ Sibt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 388; İbnü'l-İbrî, **Târîhu muhtasari'd-düvel**, s. 220; Möhring, **a.g.e.**, s. 60.

mektupları yazan Ahlat emîrleri ve Bektemür'ün asıl amacı Selâhaddîn-i Eyyûbî'yi ve Atabeg Cihân Pehlivân'ı birbirine düşürerek Ahlat'ın kendilerinde kalmasını sağlamaktı. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin kararsızlığından yararlanan Cihân Pehlivân daha atak davrandı ve aynı zamanda ölen Ahlatşah II. Sökmen'in hanımı da olan kızının gayretiyle Ahlatşahlar'a Selçuklu hâkimiyetini kabul ettirmeyi ve Seyfeddin Bektemür'ün kendisine tâbi olarak Ahlat'a hâkim olmasını sağladı.³⁷

Atabeg Cihân Pehlivân ayrıca Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye bir adamını göndererek: "Bu topraklar benim kızımındır. Kızım şimdi kalededir. Aramızda sevgi ve dostluğun devam etmesi iki tarafın yararınadır" dedi. Bunun üzerine Selâhaddîn-i Eyyûbî, Ahlat'tan ayrıldı, Atabeg Cihân Pehlivân da Bektemür'ün kendisine verdiği değerli hediyeler ve paralarla ülkesine geri döndü.³⁸

Selâhaddîn-i Eyyûbî 581 (1185-1186) yılı içinde yeniden Musul'u almak üzere yeniden harekete geçti. Bu defa çevredeki beldeleri yavaş yavaş elde ederek İzzeddin Mes'ûd'u zor durumda bırakmayı tercih etti. Musul Atabegi'nin Halife'ye ve Atabeg Cihân Pehlivân'a gönderdiği elçilerin elleri boş dönmesi üzerine iki taraf arasında müzâkereler yapıldı. Sonunda Selâhaddîn-i Eyyûbî ile Musul Atabegi İzzeddin Mes'ûd arasında barış yapıldı. Buna göre Zap Irmağı'nın doğusundaki Musul'a bağlı topraklar Eyyûbîler'e verilecek, hutbe ve sikkelerde Eyyûbî hükümdarlarının adı zikredilecekti. Böylece Selçuklular'ın sâdik tâbilerinden olan Musul Atabegliği tamamen Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin hükmü altına girdi. Selçuklu Sultanları'nın Musul bölgesinde eskiden beri okunmakta olan hutbesi de kesilmiş oldu.³⁹

³⁷ İsfahânî, **a.g.e.**, C. V, s. 62-64; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 406; Sibt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 383-384; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi.**, C. II, s. 436; a.mlf., **Târîhu muhtasari'd-düvel**, s. 220; Vardan, **a.g.e.**, s. 211; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 147-148; Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri**, s. 100; Hüseyin Ali al-Dakûkî, **a.g.e.**, s. 137; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 219-220; Deguignes, **a.g.e.**, C. V, s. 1364; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 83; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 330; Bezer, **Begteginliler**, s. 79; Kayhan, **a.g.e.**, s. 283; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 82; Erkoç, **a.g.e.**, s. 29-30; Gök, **a.g.e.**, s. 280; Sümer, "Ahlatşahlar", **DİA**, C. II, s. 27.

³⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 384.

³⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 408-409; Süryânî Mihael, **a.g.e.**, C. II, s. 267, 271; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 195; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 147; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 83; a.mlf., "Selâhaddin-i Eyyûbî", **DİA**, C. XXXVI, s. 338; Bezer, **Begteginliler**, s. 78;

Selâhaddîn-i Eyyûbî, Musul’u aldıktan sonra Kazvin civarındaki Bâtînî kalelerini ele geçirmek üzere Irak Selçuklu topraklarından geçmek için Atabeg Cihân Pehlivân’dan izin istediye de kendisine bu izin verilmedi ve gerekli tedbirler alındı. Bunun üzerine Selâhaddîn-i Eyyûbî geri dönmek zorunda kaldı.⁴⁰

5. Gürcü Krallığı ile İlişkiler

Sultan II. Tuğrul ve Atabeg Cihân Pehlivân dönemlerinde Gürcülerle ilişkilere baktığımızda yine iki taraf arasında savaşların yaşandığını görürüz. Sultan Arslanşah’ın ölümünü Sultan II. Tuğrul’un yaşının küçüklüğünü ve Atabeg Cihân Pehlivân’ın Hemedan’da bulunmasını fırsat bilen Gürcüler, Azerbaycan taraflarına yürümek üzere hazırlıklara başladılar. Bu sırada Melik Muhammed’in isyan teşebbüsü de ortaya çıkınca Atabeg Cihân Pehlivân derhal Azerbaycan ve Arrân üzerinden Gürcüler’e doğru harekete geçti. Yaklaşık iki ay kadar mücadele ettikten sonra Gürcüler, Atabeg Cihân Pehlivân’ın istediği şartları kabul ederek Selçuklular ile barış yapmak zorunda kaldılar.⁴¹

D. Bâtînîler ile İlişkiler

Cihân Pehlivân’ın Sultan II. Tuğrul’un atabegliğini yaptığı dönemde Bâtînîler ile ciddî bir mücadele yaşanmadı. Ancak Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin Bâtînî kalelerini alma isteği Eyyûbîler’i ve Irak Selçuklu kuvvetlerini karşı karşıya getirdi.

Şöyle ki Musul’da hâkimiyetini kuvvetlendiren Selâhaddîn-i Eyyûbî; Kazvin, Bistâm ve Dâmegân yörelerindeki Bâtînîler’i ortadan kaldıracaklarını söyleyerek ordusuyla birlikte ülkesinden geçmek için Atabeg Cihân Pehlivân’dan müsaade istedi. Atabeg, bunun Irak Selçuklu topraklarına saldırmak için bir bahane

Bayat, a.g.m., **Türkler**, C. IV, s. 819-821; Erkoç, **a.g.e.**, s. 30; Sümer, “Pehlivân”, **İA**, C. IX, s. 547; a.mlf., “Pehlivân”, **DİA**, C. XXXIV, s. 222.

⁴⁰ Bu husus çalışmamızın “Bâtînîler ile İlişkiler” bölümünde anlatılmıştır.

⁴¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 306; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 120-121; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 177; Cûzcânî, **a.g.e.**, s. 79; Hamdullah el-Müstevfi, **Târih-i Güzide**, s. 463; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 342; Kayhan, **a.g.e.**, s. 288; Azərbycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 314; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 340; Sümer, “Tuğrul II”, **DİA**, s. 342.

olduğunu düşünerek Selâhaddîn-i Eyyûbî'ye karşı ülkesini müdafaa etmek için hazırlıklara girişti. Ancak çok geçmeden hastalandı. ⁴²

Sultan II. Tuğrul döneminde Bâtınîler ile yaşanan bir diğer hadise de Atabeg Cihân Pehlivân'ın vefatından kısa süre sonra Sultan II. Tuğrul'un ülkeyi tek başına yönetmeye çalıştığı dönemde gerçekleşmiştir. Şöyle ki 583 (1187) yılında Sultan II. Tuğrul, Bâvendîler'e misafir olduğu bir sırada dönüşte Dâmegân ve Girdkûh çevresinde bulunan Bâtınîler'e hücum ederek yağmalarda bulunmuş bu sayede askerlerinin eline çok sayıda ganimet geçmiştir. ⁴³

E. Atabeg Cihân Pehlivân'ın Sultan II. Tuğrul Üzerindeki Etkisi, Siyasî Kişiliği ve Ölümü

Sultan Arslanşah vefat ettiği zaman oğlu II. Tuğrul çok küçük yaşta olduğundan halkın nezdinde itibarı bulunmamaktaydı. Atabeg Cihân Pehlivân, II. Tuğrul adına ülkedeki önemli önemsiz bütün işlerin kontrolünü eline aldı. Sağlam kaide ve kanunların uygulanmasını sağladı. Atabeg Cihân Pehlivân'ın askerler ve çevre bölgelerde bulunan emîrlar üzerinde büyük etkisi bulunmaktaydı. Hepsî Cihân Pehlivân'a saygı duymakla beraber aynı zamanda ondan korkarlardı. Emirlerine itaat gösterir hükümlerine tâbi olurlardı. ⁴⁴

Komşu devletler ve Abbâsî Halifeliği ile ilişkilere baktığımızda da Cihân Pehlivân'ın otoritesinin hepsi üzerinde etkili olduğunu ve dengeli bir siyaset takip etmeye çalıştığını, bu yüzden de dış siyasette herhangi bir ciddî müdahaleye maruz kalmadığını görürüz.

⁴² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 312; Erkoç, **a.g.e.**, s. 31; Sümer, "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 547; a.mlf., "Pehlivân", **DİA**, C. XXXIV, s. 222; "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 342; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 83.

⁴³ Reşîdüddin, (**a.g.e.**, s. 183) Sultan II. Tuğrul'un Dâmegân yakınlarında bulunan Dâye köyüne saldırdığını belirtir. Krş. Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 123; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 126; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 221; Sümer, "Kızıl-Arslan", **İA**, C. VI, s. 788.

⁴⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 309; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 120; Sibt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 391; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 20; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 123; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, s. 108; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 218; K. V. Zetterstéen, "Pahlawân", **El²(İng.)**, C. VIII, s. 239.

Babası İldeniz'den güçlü bir malî devlet ve sadık kullar devralan Cihân Pehlivân itaatine girmeyen emîrleri, ordu komutanlarını ve memurları görevden alır, yerlerine kendisine bağlı olan güvendiği kulları yerleştirirdi. En önemli devlet vazifelerine “Pehlivâniyye” de denilen yetmiş yakın şahsî gulâmını tayin etmiş, hepsine geniş imtiyazlar ve iktâlar vermiş ve onların yardımıyla güçlü bir devlet otoritesi tesis etmişti.⁴⁵

Atabeg Cihân Pehlivân, adaletli, güzel ahlâklı, akıllı, yumuşak huylu, hükümdarlarda bulunması gereken güzel idare kabiliyetine sahip bir insandı. İdaresi altındaki şehirlerde halk, emniyet, barış ve güven içinde yaşıyordu.⁴⁶

Atabeg Cihân Pehlivân ayrıca ailesine son derece bağlıydı. Atabeg'in dört oğlu ve birkaç kızı vardı. O çocuklarının hepsini önemli konumlara getirtmişti. Kızlarını komşu hâkimler ve emîrlere ile evlendirerek siyasî bağlar kurmaya özen göstermişti. Ahlatşâh II. Sökmen ile evlendirdiği kızının yanı sıra kızlarından Melike Celâliyye Hatun da kendisine iktâ olarak verilmiş olan Nahçıvan'daki sarayında yaşıyordu.⁴⁷

Atabeg Cihân Pehlivân hayattayken oğullarına ülke idaresinde önemli görevler verdi. Oğullarına parlak bir gelecek hazırlamak onun temel gayesiydi. Azerbaycan'da ordunun başında bulunan kardeşi Kızılarşan'ın çocuğu olmadığından, Türk kızı Kuteybe Hatun'dan olan oğlu Ebû Bekir'i Kızılarşan'ın himâyesine bırakarak onu Azerbaycan ve Arrân'a vali olarak tayin etti. Rey hâkimi Emîr İnanç'ın kızı İnanç Hatun'dan olan oğulları Kutluğ İnanç Mahmûd ile Emîr-i Emîrân Ömer'e; Rey, İsfahan ve Irak'ın geri kalan kısımlarını, cariyesi Zâhîde Hatun'dan doğmuş olan oğlu Özbek'e de Hemedan'ı bıraktı ve ölümüne yakın onlardan Sultan II. Tuğrul'a karşı herhangi bir isyan teşebbüsünde bulunmamalarını

⁴⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 310; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, s. 109; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 314; Necef, **a.g.e.**, s. 273; Sümer, “Pehlivân”, **DİA**, C. XXXIV, s. 222.

⁴⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 309; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. XI, s. 415; Merçil, “İldenizliler”, **DGBİT.**, C. VIII, s. 92.

⁴⁷ Nesevî, **a.g.e.**, s. 101; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 201.

daima Sultan'ın hizmetinde kalarak amcaları Kızıllarlan'a karşı da itaatkâr davranmalarını istedi.⁴⁸

Cihân Pehlivân, Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Bâtînî kalelerini alma isteği üzerine harekete geçtiği sırada onun asıl maksadının ülkesini ele geçirmek olduğunu düşünerek savaş hazırlıklarına girişti. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin bu teşebbüsünden dolayı büyük bir üzüntüye kapılarak 582 (1186) yılının başlarında Rey'de hastalandı. Tabiblerin tüm müdahalelerine rağmen yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak Taberek Kalesi'nde vefat etti. Naaşı Hemedan'a götürüldü ve babasının gömülü olduğu medresede defnedildi.⁴⁹ Cihân Pehlivân geride sayılmayacak kadar çok mal mülk bırakmıştı. Bunlar arasında sayıları beş bini bulan köleler, yaklaşık otuz bin civarında atlar ve yine çok sayıda çiftlik hayvanları da bulunmaktaydı.⁵⁰

Kaynaklar Cihân Pehlivân'ın ölümüyle Irak Selçuklu ülkesine felâketin geldiğini, artık refah ve asayiş olmadığı için âlimlerin de Irak Selçuklularını kurtarmakta başarılı olamadığını ve giderek karışıklıkların baş gösterdiğini yazarlar.⁵¹ Hatta Atabeg Cihân Pehlivân'ın vefâtının hemen akabinde İsfahan'da Şâfiîler ve Henefiler; Rey'de Şiîler ve Sünnîler arasında sorunlar yaşanmaya başladı. Yakıp yıkımlar, yağmacılık gibi onaylanmayacak işler meydana geldi, kanlar döküldü.⁵² Sultan II. Tuğrul ise Atabeg'in kendisi adına Irak Selçuklu ülkesini

⁴⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 311; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 121; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 533, 558; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 124; Brosset, **a.g.e.**, s. 386; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 204; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 166; Bosworth, **a.g.m.**, **CHI**, C. V, s. 180; a.mlf., "İldeñizids, Eldigüzids", **El²(İng.)**, C. III, s. 1111; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 220; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 20; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 314-315; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 200-201; Erkoç, **a.g.e.**, s. 31-32.

⁴⁹ Atabeg Cihan Pehlivân'ın ölümünü; Râvendî, (**a.g.e.**, C. II, s. 312) İbn Hallikân (**a.g.e.**, C. V, s. 208) ve Hândmîr (**Habîbü's-siyer**, C. II, s. 533, 558) 581 yılı sonları (1186) olarak verir. Diğer kaynakların genelinde 582 yılı başları (1186) olarak geçmektedir. Krş. İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 152; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 415; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 268; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C. III, s. 268; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 439; a.mlf., **Târîhu muhtasari'd-düvel**, s. 220; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 94; İbnü'l-Fuâtî, **a.g.e.**, C. V, s. 289; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 101; Kadı Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 125; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufasssal-ı İnan**, s. 376; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 166; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1161; Sümer, "Pehlivân", **İA**, C. IX, s. 547; a.mlf., "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 342.

⁵⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 391.

⁵¹ Cerbâzekânî, **a.g.e.**, s. 5-6; A. C. S. Peacock, "Seljuq Legitimacy in Islamic History", **The Seljuqs: politics, society and culture**, (Ed. Christian Lange, Songül Mecit), Edinburgh, 2012, s. 81.

⁵² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 415; Zetterstéén, "Pahlawân", **El²(İng.)**, C. VIII, s. 239.

yönettiği yaklaşık on yıllık süre boyunca devlet meselelerinden uzak eğlence ve keyif dolu rahat bir hayat sürdü.⁵³

F. Atabeg Kızıarslan'ın Faaliyetleri ve Otoritesini Kabul Ettirmesi

Atabeg Cihân Pehlivân'ın ölümü önemli siyasî hadiselerin başlangıcı oldu. Devletin yönetim kadrosunda ve Atabeg'in ailesinde büyük şaşkınlığa ve rahatsızlığa yol açtı. Zira atabeglik makamını ele geçirmek için Cihân Pehlivân'dan sonra namzedler ortaya çıktı. Bunların en büyüğü ordunun idaresini elinde tutan ve Irak emîrleri tarafından da desteklenen Cihân Pehlivân'ın kardeşi Kızıarslan'dı. Ancak Cihân Pehlivân'ın Rey Emîri İnanç Hatun'dan olan oğulları Kutluğ İnanç Mahmûd ve Emîr-i Emîran Ömer'in de bu makamda gözü bulunmaktaydı. Dolayısıyla İnanç Hatun da oğullarının Irak Selçuklu Devleti'nin idaresini ele geçirmesi için siyasî mücadelelere verecekti. Evvelce tahtı ele geçirmek için melikler arasında yaşanan mücadeleler şimdi atabeglik makamını elde etmek üzere cereyan etmeye başladı. Bu amaçla Atabeg'in ölümü birkaç ay gizlenerek yerine kimin geçeceği meselesi halledilmeye çalışıldı.⁵⁴

Atabeg Cihân Pehlivân'ın şahsî gulâmları Kızıarslan'ın destekçisiydi. Bu durum Kızıarslan'ın konumunu sağlamlaştırıyordu. Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul ise atabeglerin tahakkümünden bıktığı için Kızıarslan'ın atabegi olmasını istemiyordu. Kızıarslan yerine kendi oğullarını iktidara getirmek isteyen İnanç Hatun ve ümerânın bir kısmı sultanı haklı bulup Kızıarslan'ın Azerbaycan ve Arrân bölgesinde oturmasını yine eskisi gibi emîr-i silâh olarak kalmasını uygun görüyordu. İnanç Hatun, Vezîr Hâce Azîzeddin ve bazı emîrlere Sultan II. Tuğrul'un tarafını tutarlarken Kazvin hâkimi Nureddîn Kara, emîr-i bâr Hafız Nureddîn Kur'an Han gibi bazı ileri gelenler de Kızıarslan'ı desteklemekte ve mektuplar yollayarak Hemedan'a davet etmekteydiler. Öte yandan kendisi yerine hapiste bulunan amcası

⁵³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 309; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 123; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 78.

⁵⁴ Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 330; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 315; Erkoç, **a.g.e.**, s. 34; Necef, **a.g.e.**, s. 272; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 87.

Melik Muhammed ya da Melik Sencer b. Süleyman Şah'ın sultan olarak ilan edilme ihtimali II. Tuğrul'u rahatsız ediyordu. Nihayet çevresindeki emîrlerin de baskısıyla gönülsüz olsa da Kızılarslan'ı Atabeg'i olarak ilan etmek üzere Azerbaycan'dan Hemedan'a davet etmeyi uygun gördü.⁵⁵

Sultan II. Tuğrul, bu amaçla emîr-i bârın oğlu Şerefeddin Alp Argun'u kıymetli elbiseler, at, eyer takımları gibi gönül alacak hediyelerle Azerbaycan'a yolladı ve Kızılarslan'a atabegi olacağına dair söz verdi.⁵⁶ Bunun üzerine Kızılarslan, Azerbaycan ve Arrân askerlerinden oluşan ordusu ile Sultan II. Tuğrul'un yanına gitmek üzere yola çıktı. Hemedan'a yaklaştığı sırada Sultan II. Tuğrul bütün askere, Kızılarslan'ın bir günlük yoldan karşılanmasını ve ona çok saygı gösterilmesini emretti. Sultan'dan aldıkları emir üzerine komutanlar ve devlet adamları vaktiyle Atabeg Cihân Pehlivân'ı nasıl karşıladılarsa, Kızılarslan'ı da aynı hürmetle karşılamak üzere hazırlıklara başladılar.

Kızılarslan şehre gireceği sırada, Sultan'ın kendisi de Hemedan'dan dışarı çıktı. Kızılarslan atından inip yeri öptü. Sultan da onu atı üzerinden kucaklayarak gönlünü hoş etti. Sonra Kızılarslan ve askerleri tekrar atlarına bindiler ve sarayına gidinceye kadar Sultan II. Tuğrul'u takip ettiler. Ertesi gün Kızılarslan, Sultan'a ve devlet içinde taraftar bulmak amacıyla Hemedan'daki emîrlere türlü türlü hediyeler verdi. Bir aya yakın, bu usul ve hediye takdimi devam etti. Bütün bu hediyelerin kıymeti yüz elli bin dinar belki de daha fazla idi. Ayrıca para olarak da yüz bin altın verdi ve emîrlerin her birine hil'atlar giydirdi.⁵⁷

Ancak bütün bunlar yaşanırken tatsız bir hadise vukû bulmuş, Atabeg Kızılarslan, Hemedan'a geldiğinde bir suikast teşebbüsü ile karşı karşıya kalmıştı.

⁵⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 312-313; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 182-183; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1, s. 400-401; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 20; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 346; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Tarihi**, s. 110-111; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 220; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 20; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 330; Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 315; Erkoç, **a.g.e.**, s. 35; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 89; Sümer, "Kızıl-Arslan", **İA**, C. VI, s. 787.

⁵⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 313.

⁵⁷ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 122; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 124-125; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 287; Erkoç, **a.g.e.**, s. 35-36; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 343; Faruk Sümer, "Kızıl-Arslan", **İA**, C. VI, s. 787; a.mlf., "Kızılarslan", **DİA**, C. XXV, s. 544; "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 342.

Şöyle ki hediyeler vermek üzere Sultan II. Tuğrul'un huzurundayken Sultan II. Tuğrul'un hâciblerinden Karagöz es-Sultanî vasıtasıyla planlanan suikastı Sultan bir göz işareti ile önlemişti. Bu hadise Kızılların'ın endişeye düşmesine ve gizlice kendisini koruma hazırlıklarına girişip Sultan II. Tuğrul ile arasının içten içe bozulmasına yol açtı. Görünüşte II. Tuğrul'a hürmette kusur etmedi fakat onun her hareketini de dikkatlice takip etti.⁵⁸

Atabeg Kızılların'ın tahakkümüne giren Sultan II. Tuğrul devlet yönetiminde giderek aciz kaldı ve Atabeg'in bütün askerî gücü kendi tarafına çekerek kuvvetlenmesinden büyük rahatsızlık duydu. Hatta dönemin ünlü şâirlerinden Cemâleddîn-i Hucendî, Sultan II. Tuğrul'un ümitsizliğini gidermeye çalıştı ve yazmış olduğu bir rubâisini kısa bir mektupla Sultan II. Tuğrul'a gönderdi.⁵⁹

Ey hükümdar, felek senin devletinden istiğnâ gösteriyor,
Zaman tabi'âtının isteğini kabul etmiyor.
Çıkılması güç bir altı kapıya girmişsin, fakat sonunda,
Sen kazanacaksın, çünkü rakibin fenâ oynuyor.

Cemâleddîn-i Hucendî mektubunda da şöyle yazmıştı: Düşmanın şâhlık hevesindedir ve mecâzi şâhlığın oyun sarayında ümid meydanında birkaç gün çevgânını oynasın. Nihâyet kaza çevgânının darbesine tahammül edemeyecek, bir darbeye bahttan tahtaya düşecektir. Birkaç gün daha sevdâ kazanını kaynatsın, nihâyet kaza fenâ sofrasında kafatasını çanak yapıp haşarâta ziyafet verdi mi ondan ne ad ne sân kalır. Âlemlerin efendisi gönüllerini sakın tutsunlar. Çünkü ben şimdiden düşmanlarını darağacında ve baş aşağı gelmiş görüyorum.⁶⁰

⁵⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 313-314; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 94; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 57; Kayhan, **a.g.e.**, s. 293; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 89; Necef, **a.g.e.**, s. 273; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 83; Sümer, "Kızıl-Arslan", **İA**, C. VI, s. 787; a.mlf., "Kızılların", **DİA**, C. XXV, s. 544.

⁵⁹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 314; Erkoç, **a.g.e.**, s. 36.

⁶⁰ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 314; Erkoç, **a.g.e.**, s. 36-37.

G. Kızılarslan'ın Atabegliği'ni Engellemek İçin Yapılan Faaliyetler

Kızılarslan'ın Sultan Tuğrul'un atabegi olduğu sıralarda İnanç Hatun ise Atabeg'e karşı bir muhalefet cephesi oluşturuyordu. Vefâtından evvel kocası Cihân Pehlivân'ın oğullarına amcaları Kızılarslan'a itaatte kusur işlememelerini tavsiye etmesine rağmen; Cihân Pehlivân'ın Kuteybe Hatun'dan olan oğlu Ebû Bekir'in, Atabeg Kızılarslan'ın yanında itibarının fazla olması ve Atabeg'in ona kendi oğullarından daha fazla değer vermesi İnanç Hatun'u rahatsız ediyordu. İnanç Hatun, Atabeg Cihân Pehlivân'ın Hemedan'da bulunan önemli emîrlerinden Cemâleddin Ay-aba ve Seyfeddin Rus'a mektuplar yazarak onları kendi tarafına çekmek için büyük paralar sarfediyordu. İnanç Hatun bu emîrlerden oğullarını ata bindirip bütün hazırlıklarını görerek kendi yanına getirmelerini ve Cihân Pehlivân'ın askerleri ile birleşerek Kızılarslan'ı atabeglik makamından ayırmalarını istedi. Cemâleddin Ay-aba ile Seyfeddin Rus, İnanç Hatun'un mektubunu alır almaz İnanç Hatun'un oğulları Kutluğ İnanç Mahmûd ve Emîr-i Emîran Ömer ile birlikte Hemedan'dan süratle yola çıkarak İnanç Hatun ile buluşmak üzere Rey'e geldiler. Kısa sürede İnanç Hatun'un babası Emîr İnanç ve Cihân Pehlivân'a bağlı gulâmlar ve emîrler de kendilerine katılınca sayıları çoğaldı. Atabeg Kızılarslan bunların toplandığını haber alınca Sultan II. Tuğrul'u da yanına alarak emîrlerin peşinden Rey şehrine geldi (583/1187).⁶¹

Cemâleddin Ay-aba ile Seyfeddin Rus başlarında Sultan II. Tuğrul olmadan Atabeg'e karşı koyamayacaklarını anlayınca Bistâm ve Dâmegân tarafına çekildiler.⁶² İnanç Hatun ise oğulları ile Rey'de kalarak Atabeg Kızılarslan'ı karşıladı ve Atabeg de onlara karşı iyi bir tutum sergiledi. Bu esnada Cemâleddin Ay-aba ile Seyfeddin Rus, Sultan II. Tuğrul ile gizlice temasa geçti. Sultan II. Tuğrul, ayağının

⁶¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 122; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 125; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 94-95; Kayhan, **a.g.e.**, s. 294; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 161; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 90; Erkoç, **a.g.e.**, s. 357; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 343; Sümer, "Kızıl-Arslan", **İA**, C. VI, s. 787; a.mlf., "Kızılarslan", **DİA**, C. XXV, s. 544.

⁶² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 314; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 122; İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 152; Kummî, **a.g.e.**, s. 263.

sürekli ağrması sonucunda yatağa düşmüştü. Tabiblerin tedaviye başladığı sırada kendisini gözetleyenleri gafil avlayarak Kızılarşlan'ın yanından kaçmayı başaran Sultan, Cemâleddin Ay-aba ve Seyfeddin Rus'un yanına gitti. Atabeg Kızılarşlan yaşanan gelişmeler üzerine Rey'deki işleri yoluna koyup Hemedan'a geri döndü. Bu hadise ile birlikte Sultan II. Tuğrul ile Atabeg Kızılarşlan arasında hâkimiyet mücadelesi de başlamış oldu.⁶³

Sultan II. Tuğrul daha sonra beraberindeki emîrlerle birlikte Bâvendîler'den Hüsâmüddeve Erdeşîr'e konuk oldu ancak ondan beklediği ilgiyi göremedi. Hüsâmüddeve Erdeşîr ikiyüzlü davranıyor, Sultan'ın durumu hakkında Atabeg Kızılarşlan'a bilgi veriyor; "Tuğrul'u yakalayacağım" diyerek aynı zamanda Kızılarşlan'ı da kandırıyordu. Sultan II. Tuğrul, Bâvendîler'den istediği desteği bulamayacağını anlayınca yanlarından ayrıldı.⁶⁴

Sultan II. Tuğrul'a bu sırada Zencan, Ebher, Merâga hâkimleri gibi yeni kuvvetler destek vermeye başladı. Kutluğ İnanç Mahmûd ve Emîr-i Emîran Ömer de amcalarından kaçarak Sultan II. Tuğrul'un kuvvetleriyle birleştiler. Sultan'ın kuvvetlerinin birdenbire bu derece artması Atabeg Kızılarşlan'ı endişelendirerek bütün ağırlık ve hazinelerini Hemedan'da bırakıp daha güvenli gördüğü Azerbaycan'a çekilmesine sebep oldu. Hemedan'a gelen Sultan II. Tuğrul da böylece 583 yılı Ramazan ayında (Kasım 1187) yeniden tahta oturdu ve Irak Selçuklu Devletini teşkilâtlandırmaya başladı.⁶⁵

⁶³ Râvendî **a.g.e.**, C. II, s. 315; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 123; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 268; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 182-183; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 126; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 142; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 221; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 331; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 82; Sümer, "Kızıl-Arşlan", **İA**, C. VI, s. 787-788.

⁶⁴ Râvendî **a.g.e.**, C. II, s. 315; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 187; İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 152-153; Kummî, **a.g.e.**, s. 263; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 221; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 20; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 343; Erdoğan Merçil, "Bâvendîler", **DİA**, C. V, s. 215.

⁶⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 316-317) Hemedan Reisi Seyyid Fahrüddîn Alâüddeve'nin bir gece evinin damında büyük bir ateş yaktığını Atabeg Kızılarşlan'ın bunun Sultan'ın Hemedan'a gelmesi üzerine yakıldığını zannederek sessizce Azerbaycan tarafına doğru uzaklaştığını yazar. Krş. Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 123; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 184; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 221; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 20.

H. Sultan II. Tuğrul ile Atabeg Kızılarslan Arasındaki Hâkimiyet Mücadelesi

1. Dâý Merg (Dây Merc) Savaşı

Atabeg Kızılarslan, Azerbaycan tarafına çekildikten sonra Halife Nâsır-Lidînillâh'a elçi ve mektup gönderdi. Bu mektubunda; babası ve ağabeyi gibi kendisinin de hilâfetin sâdik bir bendesi olduğunu, daima Halife'nin kararlarına itimat ettiğini belirtti. Ayrıca Halife'nin âkilâne fikirlerinden böyle bir zamanda istifâde edilmesi gerekse de artık bunun için geç kalındığını, askerlerinin de vefasız davranıp Sultan II. Tuğrul'un safına geçtiklerini, eğer bu meselenin önüne kısa zamanda geçilmezse ileride devlet adamlarının âciz kalacağını ifade etti. Bununla beraber Halife'nin Bağdat'tan, kendisinin de Azerbaycan'dan asker toplayıp beraber yürümleri durumunda başarılı olacaklarını bu suretle Irak mülkünün tamamen Halifelîğin eline geçeceğini, Bağdat ve çevresinde olduğu gibi oralarda da nüfuz ve hükmünün icra edileceğini bildirdi.⁶⁶

Sultan II. Tuğrul da Bağdat'a elçiler gönderdi. Bağdat'a geldiği zaman kalacağı eski Selçuklu sultanlarının sarayının tamirinin yapılmasını, şayet saray onarılmazsa orayı işgal edeceğini bildirdi. Halife Nâsır-Lidînillâh'ın buna cevabı oldukça sert oldu. Kızılarslan'ın elçisini hürmetle karşılarken Sultan Tuğrul'un elçisini cevap vermeden geri gönderdi. Sarayı da geride hiçbir iz kalmayacak şekilde yerle bir etti.⁶⁷

Abbâsî Halifeleri öteden beri Selçuklular'ın hâkimiyetine son vermek için her türlü güçsüz durumdan istifâde etmeye çalışıyorlardı. Kızılarslan'ın yardım isteğini memnuniyetle karşılayan Halife Nâsır-Lidînillâh da çok geçmeden hazineden

⁶⁶ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 124; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 442; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 126-127; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 195-196; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 91; Sümer, "Kızıl-Arslan", **İA**, C. VI, s. 788.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 442; İbnü'l-Fuvatî, **a.g.e.**, C. V, s. 290; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, 101; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 195-196; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 180; Hartmann, **a.g.e.**, s. 73; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1161; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Tarihi**, s. 111; İmâdüddin Halîl et-Tâlib, "Irak, Tarih", **DİA**, C. XIX, s. 91.

yaklaşık 600 bin dinar çıkardı ve Kızılarslan'a destek olmak üzere vezîri Celâleddin İbn Yûnus komutasında on beş bin kişilik bir ordu hazırlattı. Ayrıca Kızılarslan'a hil'at gönderdi. Halife'nin kuvvetleri, 583 (1187-1188) yılında Bağdat'tan çıkarak Kızılarslan'ın kuvvetleri ile buluşmak üzere Hemedan'a ilerledi.⁶⁸

Buna göre Kızılarslan'ın kuvvetleri doğudan, Halife'nin kuvvetleri ise Batı'dan hücum edecekti. Ancak Kızılarslan iki taraf arasındaki karşılaşmaya zamanında gelmedi. Vezîr Celâleddin İbn Yûnus bu gecikmeyi fazla önemsemedi. Kızılarslan'ın kuvvetlerinin kendilerine katılmasına gerek olmadığını, yalnız giderek de Hemedan'ı alabileceklerini söyleyerek ordularını bekletmeden yola çıkardı.⁶⁹ Hemedan yakınında Dâ-y-Merg (Dây-Merc) mevkiinde Halifelik kuvvetleri ile Sultan II. Tuğrul'un kuvvetleri karşı karşıya geldi.

Sultan II. Tuğrul'un yanında Irak emîrleri, Kutluğ İnanç Mahmûd ve Emîr-i Emîran Ömer; Vezîr Celâleddin İbn Yûnus'un sol kanadında Emîr Mahmûd b. Perçem'in öncülüğünde Yıva Türkmenleri⁷⁰ ile Kürt askerleri bulunmakta idi. 8 Rebiülevvel 584 (7 Mayıs 1188) tarihinde gerçekleşen şiddetli savaşta Selçuklu kuvvetleri Vezîr Celâleddin İbn Yûnus komutasındaki Abbâsî kuvvetlerini mağlup etti.⁷¹

⁶⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 319; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 124; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. XII, s. 32; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 184-85; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 100-101; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 127; Hartmann, **a.g.e.**, s. 73; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1161-1162; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 82; a.mlf., "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 95; Kafesoğlu-Yıldız-Merçil, **a.g.e.**, s. 116; Sümer, "Kızılarslan", **DİA**, C. XXV, s. 544; a.mlf. "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 342-343.

⁶⁹ Râvendî (**a.g.e.**, C. II, s. 319), Sultan Tuğrul'un Kızılarslan gelmeden önce harekete geçerek Halife kuvvetlerinin üzerine yürüdüğünü yazmıştır. Krş. Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 124; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 127; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 222; Kafesoğlu, **Harezmsahlık Tarihi**, s. 111-112; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 331; Necef, **a.g.e.**, s. 273; Erkoç, **a.g.e.**, s. 40.

⁷⁰ Râvendî, (**a.g.e.**, C. II, s. 319) Yıvaların asıl maksadının ganimet elde etmek olduğunu, savaş meydanından ganimet elde ettikten sonra da kendi başlarını alıp gittiklerini kaydeder. Hüseyinî (**a.g.e.**, s. 124) de Arslanşah zamanındaki Perçem'in vefâtıyla yerine oğlu Mahmûd'un geçtiğini belirtmiştir. Ayrıca bkz. Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 127; Sümer, **Oğuzlar**, s. 349-350; a.mlf., "Yıva Boyuna Dâir", **TM.**, s. 156.

⁷¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 319; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 124; Kummî, **a.g.e.**, s. 267; İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. XII, s. 32; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 100-101; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 196; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufassal-ı İnanç**, s. 376; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 222; Necef, **a.g.e.**, s. 273; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 344.

Sultan II. Tuğrul, esir aldığı Vezîr Celâleddin İbn Yûnus'a, Halife'ye hürmeten saygı gösterdi. Vezîr ile bizzat konuşup ondan artık yenilgiyi kabullenerek askerleriyle beraber Bağdat'a gitmesini istedi. Böylece Halife'nin ordusu dağılmış bir halde Bağdat'a geri döndü.⁷²

Sultan II. Tuğrul'un Celâleddin İbn Yûnus'u esir olarak Hemedan'a getirdiğinde şu rubâîyi söylediği rivayet edilir.

Felek elinin çıkardığı bu fitnede,
Canım bir kıla bağlanmış gibi olmuştu.
İkbâl elimi tuttu, yoksa felek,
Hiçbir sebep olamadan kanımı dökecekti.⁷³

Atabeg Kızılarıslan ise Hemedan üzerine yürümeye çalıştıysa da Sultan II. Tuğrul'un ordusu karşısında kesin bir sonuç alamayacağını anlayarak Halife'den yeniden yardım temin edebilmek için Hûzistan'daki Esedâbâd tarafına çekildi.⁷⁴ Sultan'ın bu zaferi, etrafında Hûzistan hâkimi Şümle oğlu Garsüddin ve Merâğa hâkimi Alâeddin gibi komutanların toplanmasına sebep oldu. Hatta Sultan II. Tuğrul, Hemedan'da Merâğa hâkimi Alâeddin'e büyük hürmet gösterdi ve oğlu Berkyaruk'u atabegi olarak yetiştirmesi için Merâğa hâkimi Alâeddin'e teslim etti.⁷⁵

⁷² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 124; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 444; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'**, C. XXI, s. 267; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 101; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 558; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 127-128; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 196.

⁷³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 320; Kummî, **a.g.e.**, s. 267; Erkoç, **a.g.e.**, s. 41; Osman G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. I, sy. 2 (2014), s. 53.

⁷⁴ Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 558; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 222-223; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 82; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 288; Sümer, "Kızılarıslan", **DİA**, C. XXV, s. 544.

⁷⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 320-321; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 101; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 331; Erkoç, **a.g.e.**, s. 41; Özyayın, "Ahmedîliler", **DİA**, C. II, s. 169; Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 343.

2. Selçuklu Emîrleri Arasında Yaşanan Çekişmeler ve Sultan II. Tuğrul'un Sert Müdahaleleri Sonucunda Emîrlerin Atabeg Kızılırsan Etrafında Toplanmaları

Dây-Merg (Dây Merc) Savaşı yaşanmadan önce Sultan II. Tuğrul, Atabeg Kızılırsan'ın Azerbaycan'a çekilmesinin ardından kış mevsimini (583/1187-1188) Hemedan'da geçirmişti. Ancak çok geçmeden bazı emîrleri arasında çekişmeler yaşanmaya başladı. Cemâleddin Ay-aba ile Seyfeddin Rus'un aşırı nüfuz kazanmaları diğer komutanlar arasında huzursuzluk yarattığı gibi bu iki emîr arasında anlaşmazlıklar da yaşanmaya başladı. Cemâleddin Ay-aba, Seyfeddin Rus'u ortadan kaldırmak istedi ve bu niyetini Sultan'a da anlattıktan sonra, Seyfeddin Rus'u tutuklayarak mallarını yağma ettirdi. Emîr Rus tutuklandıktan sonra Alâüddevle Kalesi'nde hapsedildi ve muhtemelen orada vefat etti.⁷⁶

Yağma sırasında Hemedan'ın bir mahallesi de çok zarar gördü. Bu yağmalanan mahallede edipler, âlimler ve şairlerle sohbetlere katılan Necmeddîn-i Dûbeytî adlı bir kişi bulunmaktaydı. Bu kişiye Dûbeytî denmesinin sebebi ikişer beyitten oluşan divanlar yazmasıydı. Yağma sırasında Necmeddîn-i Dûbeytî'nin evi de tahrip edildi. Geride hiçbir malı kalmadı. Bir ömür boyu topladığı her şey götürülünce yoksulluk içine düştü. Râvendî, durumu öğrenince Necmeddîn-i Dûbeytî ile görüşüp Sultan hakkındaki düşüncelerini sordu. Necmeddîn-i Dûbeytî de: "Sultan'ın itaatsiz kulları yüzünden bu durumun yaşandığını, Sultan hakkında herhangi bir kötü düşüncesinin olmadığını, eğer bu durum Sultan'ın isteğiyle gerçekleşmişse de onun iradesini canından bile üstün tutacağını" söyledi. Râvendî, kısa süre sonra bu yaşananları Sultan'a arz edince de Sultan II. Tuğrul, Dûbeytî'nin mallarından bulunanların kendisine geri verilmesini kaybolanlara karşılık da hazineden iki misli ödeme yapılarak zararının telafî edilmesini istedi.⁷⁷

⁷⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 317-318; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 116-117; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 221-222; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 21; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 82; Kayhan, **a.g.e.**, s. 296; Necef, **a.g.e.**, s. 273.

⁷⁷ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 318.

Emîr Cemâleddin Ay-aba ile Seyfeddin Rus arasında bu nüfuz mücadelesi yaşanırken Atabeg Cihân Pehlivân'ın oğullarından Ebû Bekir, İsfahan'da bulunuyordu. Ebû Bekir ve askerleri ağır vergiler yüzünden zulme uğrayan İsfahanlılar tarafından şehirden kovuldular. Sultan II. Tuğrul, İsfahanlılara yardım için bir miktar kuvvet gönderdiyse de şehirden kovulanlar, Sultan'ın askerlerine pusu kurdular ve kaçmalarına fırsat vermeden hepsini öldürdüler. Bu öldürülen değerli Selçuklu askerleri için Hemedan'da matem tutuldu ve moraller bozuldu. Yaşanan üzücü hadiseler Sultan II. Tuğrul'un otoritesi için bir kudretsizlik ve başarısızlık örneği idi. Çevresindeki emîrler bu nedenle yavaş yavaş Sultan'dan ümitlerini kesmeye başladılar. Cihân Pehlivân'ın oğlu Ebû Bekir ve beraberindekiler de Kızılarslan'ın yanına Azerbaycan'a gittiler.⁷⁸

Bu hadiselerin akabinde gerçekleşen Dâ-y-Merg (Dây Merc) Savaşı'ndaki başarısıyla, Sultan II. Tuğrul'un yeniden emîrleri üzerindeki otoritesi arttı ve etrafında güçlü komutanlar toplandı. Ancak çok geçmeden Atabeg Kızılarslan'ı destekleyen devlet adamlarının Sultan II. Tuğrul'a karşı bir suikast girişimleri oldu. Buna bağlı olarak da Sultan'a muhalefet eden çok sayıda emîr öldürüldü.

Şöyle ki, Sultan II. Tuğrul, Şeyhülislâm Zahîreddin Belhî'ye karşı büyük sevgi ve saygı duyuyor, onunla devlet ve din işleri hakkında fikir alışverişi yapıyor, sözlerinden dışarı çıkmamaya gayret gösteriyordu. Zahîreddin Belhî, etrafındaki muhaliflerin, devlete karşı düşmanlıkta bulunabileceklerini böyle kişilerin görevleri ve servetleri ellerinden alınarak yerlerine sâdik olan emîrlerin getirilmesini ve devletin sağlam temellere dayanması için idarî işlerde düzenlemeler yapılmasını Sultan'a tavsiye ediyordu. Bu görüşmelerin etkisiyle âkıbetleri hakkında endişeye kapılan Hemedan'daki ileri gelen emîrler 584 (1188-1189) yılında Rey'de bulunan Kutluğ İnanç Mahmûd'a kısa mektuplar göndererek: "Sultan geceleri Zahîreddin Belhî'nin evine gidiyor ve onunla meşverette bulunuyor. Artık bizim ona hiç bir

⁷⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 318; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 222; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 21; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 288; Sümer, "Kızıl-Arslan", **İA**, C. VI, s. 788.

güvenimiz kalmadı. Hemedan Reisi Fahrüddîn Alâüddevle ile anlaşarak, onun yardımlarıyla Sultan'ı yakalamak için bize söz vermelisin” diyorlardı.⁷⁹

Kutluğ İnanç Mahmûd ile ittifak yapmak isteyen ümerâ, mektupları asaların ortasında saklayarak serheng (çavuş) vasıtasıyla Rey'e yolluyorlardı Nihayet bir gün bu serheng yakalandı ve durum derhal Sultan II. Tuğrul'a bildirildi. Sultan, haberi aldığı gün herhangi bir girişimde bulunmadı. Ertesi sabah bütün devlet erkânı adet olduğu üzere, Sultan'ın huzuruna geldiler ve görevliler de dîvâna oturdular. Sultan önce Fahrüddîn Alâüddevle ile görüştü. Sonra başta Vezîri Hâce Azîzeddin olmak üzere, vezîrinin oğulları, Emîr Muvaffak, Münşî Zâhir, Hücet-nüvis Şihâb, Taştdâr Kutluğ ve salonda bulunan diğer görevlileri birer birer yanına çağırarak Kutluğ İnanç Mahmûd'a göndermiş oldukları mektupları önlerine attı. Emîrler derhal emân diledilerse de Sultan II. Tuğrul hepsinin yakalanmasını ve Alâüddevle Kalesi'nde hapsedilmesini emretti. Ayrıca bütün servetleri, malları, köle ve cariyeleri Sultan'ın sarayına nakledildi.⁸⁰

Yakalanan emîrler Zahîreddin Belhî'ye müracaat etmenin bir yolunu bularak ondan: “Biz de hırka giyelim, atının yanında diğer müritler gibi yürüyelim” diyerek Sultan'ın kendilerini serbest bırakması için şefaateçi olmasını istediler.⁸¹ Ayrıca bu emîrler para, mal ne lazımsa hayatlarının bağışlanması için ödemeyi teklif ettiler. Sultan sonunda lütuf ve ihsanda karar kılarak birkaç gün içinde mahpusları salıvermeyi uygun gördü. Ancak bir gün kaleyi gezerken tutuklu bulunanlardan Taştdâr Kutluğ, Sultan'a manasız sözler söylemeye başladı ve “Atabeg Cihân Pehlivân'ın teşviki ile Hemedan Reisi Fahrüddîn Alâüddevle, babanın (Sultan Arslanşah) hanımı olan kız kardeşinin öcünü almak için, bana on bin dinar verdi, ben de zehirli şerbeti götürüp babana verdim. Senin de başına aynı şey gelecekti” diyerek babası Sultan Arslanşah'ı kendisinin zehirlediğini açıkladı. Bunun üzerine Sultan II. Tuğrul, son derece hiddetlendi ve vezîri dâhil tutukluların hepsinin derhal

⁷⁹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 322; Yezdî, **a.g.e.**, s. 158; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 343-344.

⁸⁰ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 322-323; Yezdî, **a.g.e.**, s. 158; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 343-344; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 117; Köymen, “II. Tuğrul ve Zamani”, s. 224; a.mlf., “Tuğrul II”, **İA**, C. XII/2, s. 21-22; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 289; Kayhan, **a.g.e.**, s. 301; Erkoç, **a.g.e.**, s. 42-43.

⁸¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 324; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 344.

öldürülmelerini emretti. Sultan'ın emriyle 7 Zilhicce 584'te (26 Ocak 1189) tutukluların hepsi öldürüldü.⁸² Hemedan Reisi Fahrüddîn Alâüddeve'ye ise önceden emân verilmişse de Sultan II. Tuğrul, Taştdâr Kutluğ'un sözleri üzerine Fahrüddîn Alâüddeve'yi yanına çağırıldı. Alâüddeve kendisini hasta gibi gösterdi ancak Sultan tabibleri de yanına alarak gelmesini istedi. Fahrüddîn Alâüddeve geldiğinde de yay kirişi ile boğularak öldürüldü ve naaşı Hemedan'da Seyyidlerin türbesine defnedildi.⁸³

Sultan II. Tuğrul, vezîrinin ve Hemedan reisinin yanı sıra kendisine tahakküm etmeye başlayan Kızılarşan'ın emîrlere Kaymaz, Bedreddin Karagöz ve Emîr Cemâleddin Ay-aba ile ona bağlı komutanları da öldürttü.⁸⁴ Sultan deneyimsiz olduğu için kendisini kışkırtan emîrlere uymuş ve şüphe üzerine komutanlarını ve devlet adamlarını itham etmişti. Bu devlet adamlarının katledilmeleri de Sultan'ın davranışlarından endişe duyan kumandanların Kızılarşan'ın etrafında toplanmasına, Kızılarşan'ın yeniden güçlenmesiyle Sultan II. Tuğrul'un mevkîsinin sarsılmasına yol açtı.⁸⁵ Çok geçmeden Kutluğ İnanç Mahmûd ve birçok kumandan Sultan'ın yanından ayrıldılar. Dâ-y-Merg (Dây Merc) Savaşı'ndaki başarılarından etkilenerek II. Tuğrul'un yanına katılan Merâga hâkimi Alâeddin de ülkesine geri döndü.⁸⁶

⁸² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 322-324; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 268; Yezdî, **a.g.e.**, s. 159; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 343-345; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 147-148; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 117; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 289; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 74; Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Rüşvet", **Selçuklular, Makaleler**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2011, s. 176-177.

⁸³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 325; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 345.

⁸⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 321; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 268; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 185; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 223; Bünyadov, (**a.g.e.**, s. 90-91) Sultan Tuğrul'un Emîr Ay-aba'yı, Kızılarşan üzerine ordu gönderme emrini yerine getirmekten çekindiği için öldürttüğünü yazmıştır.

⁸⁵ Bûndârî, **a.g.e.**, s. 268; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 331; Necef, **a.g.e.**, s. 273.

⁸⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 321-322; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 223; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 331; Kayhan, **a.g.e.**, s. 300; Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 343.

3. Sultan II. Tuğrul'un İktidardan Uzaklaştırılması

Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidinillâh Dâ-y-Merg'te (Dây Merc) alınan yenilginin ardından büyük utanç duyarak askerlerini yeniden toplamış, ordusunun eksikliklerini ikmal etmişti. Emîr Mücâhide'd-Din Hâlisü'l-Hâs kumandasındaki Bağdat ordusu kısa süre içinde hazırlıklarını tamamlayarak 584 yılı sonlarında (1189 yılı başları) Hemedan'a doğru yola çıktı. Halifelik kuvvetleri Hemedan'a yaklaştığında ise kalabalık orduyu gören Sultan II. Tuğrul bu büyüklükteki bir kuvvete karşı koyamayacağını anlamıştı.⁸⁷

Bu sırada Kutluğ İnanç Mahmûd Sultan II. Tuğrul'un yanından ayrılarak Rey'den İsfahan'a geldi ve İsfahan'da Sultan II. Tuğrul adına şahne⁸⁸ olarak görev yapan Emîr Özdemir ile savaştı. Emîr Özdemir'in oğlu Sultan'dan yardım isteyen mektuplar yazdıysa da Sultan II. Tuğrul olumsuz kış şartları yüzünden yardım gönderemedi. Kutluğ İnanç Mahmûd, Emîr Özdemir'i öldürttü (Safer 585/Mart-Nisan 1189). Bunu duyan II. Tuğrul İsfahan'a geldi. Kutluğ İnanç Mahmûd da Sultan'ın yaklaşmakta olduğunu haber alınca Atabeg Kızıarslan'ın yanına gitti.⁸⁹

Halife Nâsır-Lidinillâh'ın askerleri Sultan II. Tuğrul'un İsfahan'a gidişinden yararlanarak herhangi bir engel olmadan kolaylıkla Hemedan'a girdiler. Dâ-y-Merg (Dây Merc) yenilgisi sonrası Esedâbâd tarafına çekilmiş olan Atabeg Kızıarslan da Hemedan'a gelerek bu kuvvetlerle ittifak yaptı. Halifelik kuvvetleri Kızıarslan'a saygı ve ikramı eksik etmediler ayrıca Kızıarslan'a gösterişli hil'âtlar giydirerek onu Emîr Mücâhide'd-Din Hâlisü'l-Hâs'ın çadırında ağırladılar.⁹⁰ Kızıarslan'a Nâsır-Lidinillâh'ın kendisini Irak Selçukluları'na nâib ve serasker yaptığını belirten menşûr

⁸⁷ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 125; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 128; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 167; Kayhan, **a.g.e.**, s. 299-300; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 316; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 92-93; Sümer, "Kızıl-Arslan", **İA**, C. VI, s. 788.

⁸⁸ Bir şehir ya da bölgenin emniyet ve asayişinden sorumlu askerî vali. Bkz. G. M. Kurpalidis, **Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, (çev. İlyas Kamalov), İstanbul, Ötüken Yay., 2007; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 118, 200; a.mlf., "Şahne", **DİA**, C. XXXVIII, s. 292-293; A. K. S. Lambton, "Shihna", **EI² (İng.)**, C. IX, s. 437-438.

⁸⁹ Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 467; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 558-559; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 224; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 289; Erkoç, **a.g.e.**, s. 43; Necef, **a.g.e.**, s. 274; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 346; Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 342.

⁹⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 125.

ve fermanlar verilerek ayrıca Halife Nâsır-Lidinillâh tarafından “Melik Nâsır Emîri’l-mü’minîn” lakap ve unvanı tevcih edildi. Halife, Sultan II. Tuğrul’un peşini bırakmamasını da Kızılarslan’dan istedi.⁹¹

Öte yandan Sultan II. Tuğrul ise İsfahan’dan Azerbaycan’a oradan da bu bölgeye çok yakın olan ve eskiden beri Selçuklu hâkimiyetindeyken artık Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin hâkimiyet sahasına girmiş olan Şehrizor taraflarına; burayı Selâhaddîn-i Eyyûbî adına idare eden Türkmen Emîri İzzeddin Hasan b. Kıpçak’ın yanına çekildi. Hatta Sultan II. Tuğrul, İzzeddin Hasan b. Kıpçak ile dostluk bağı geliştirerek onun kız kardeşi ile evlendi.⁹²

Sultan II. Tuğrul, kaldığı süre boyunca Türkmen Emîri İzzeddin Hasan b. Kıpçak’tan askerî destek de aldı. Böylece Türkmenler’den müteşekkil ve sayıları elli bine varan bir orduya sahip oldu. Ordusuyla yakın çevrede olan ve Uşnu, Urmiye, Hoy, Selmâs gibi kasabaları yağmaladı.⁹³ Hatta Sultan II. Tuğrul’un kuvvetleri Urmiye kasabasına vardığında kasabadakiler kapıyı kapamış bunun üzerine Sultan’ın askerleri Emîr Kıpçak’ın yardımıyla kasabaya girerek Urmiye’yi tamamen yağmalayarak harap etmişti.⁹⁴

Çok geçmeden Hemedan’da bulunan Atabeg Kızılarslan ile Bağdat ordusu arasında ihtilaf yaşandı ve Halife Nâsır-Lidinillâh’ın kuvvetleri memleketlerine geri döndü. Atabeg Kızılarslan da Sultan II. Tuğrul’u yakalamak için hazırlıklara başladı.⁹⁵

⁹¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 125; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 128; Kafesoğlu, **Harezmsâhlar Tarihi**, s. 117; Köymen, “II. Tuğrul ve Zamanı”, s. 223; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 93; Erkoç, **a.g.e.**, s. 44-45; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 345; Sümer, “Kızıl-Arslan”, **İA**, C. VI, s. 788.

⁹² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 126; İbnü’l-Esîr, **Târîhu’l Atâbekiyye**, s. 43; Bündârî, **a.g.e.**, s. 268; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 179; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 129; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 114; Sümer, **Oğuzlar**, s. 152; a.mlf., “Tuğrul II”, **DİA**, C. XLI, s. 343; Ayan, “Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, s. 160.

⁹³ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 125; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 128; Köymen, “II. Tuğrul ve Zamanı”, s. 226; Sümer, “Tuğrul II”, **DİA**, C. XLI, s. 343.

⁹⁴ Bündârî, **a.g.e.**, s. 268-269; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 179.

⁹⁵ Köymen, “II. Tuğrul ve Zamanı”, s. 223.

Kızıarslan öncelikle öteden beri yeğeni Kutluğ İnanç Mahmûd ile aralarında süregelen husumete son vererek ve Rey'den Hemedan'a gelen Kutluğ İnanç Mahmûd'un annesi İnanç Hatun ile evlendi.⁹⁶ Böylece Irak emîrlерinin büyük bir kısmını kendi tarafına çeken Atabeg Kızıarslan, Sultan II. Tuğrul'u yakalamak üzere harekete geçti.

Kızıarslan'ın ordusunda öncü olarak yeğeni Ebû Bekir bulunuyordu. Irak beylerinden Emîr-i bâr Nûreddin Kara ve Rey Emîri Sirâceddin Kaymaz da bu orduda idiler.⁹⁷ Atabeg Kızıarslan'ın kuvvetleri, Sultan II. Tuğrul ve Türkmen askerleri daha saflarını bile tertip edemedi hücüm ederek hepsini dağıttılar. Türkmenler'in çoğunu öldürdüler, mallarını yağmalayarak ne buldularsa aldılar.⁹⁸ İzzeddin Hasan b. Kıpçak ile Sultan II. Tuğrul aldıkları ağır yenilgi üzerine İzzeddin Hasan b. Kıpçak'ın kalesi Kerhânî'ye⁹⁹ kapandılar.¹⁰⁰

Sultan II. Tuğrul, Atabeg Kızıarslan'ın faaliyetlerine karşı kendisine yardım edecek yeni müttefikler aramaya başladı. Bu amaçla Hârizmşah Tekiş'ten yardım ve destek istedi.¹⁰¹ Sultan II. Tuğrul'un yardım için başvurduğu çevre hükümdarlardan birisi de Selâhaddîn-i Eyyûbî oldu. Sultan II. Tuğrul, asıl maksadının bizzat Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin nezdine gelmek olduğunu bu amaçla onun emîrlерinden İzzeddin Hasan b. Kıpçak'ın yanına geldiğini ve burada Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin yardımını beklediğini ifade etti. Sultan'ın bu yardım çağrısını alan Selâhaddîn-i

⁹⁶ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 125; Cerbâzekânî, **a.g.e.**, s. 426; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 466; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 604; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 128; Münecceimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 196; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 332; Kürkcüoğlu, **a.g.e.**, s. 57; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 316; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 161; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 83.

⁹⁷ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 126; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 129; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 94.

⁹⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 332; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 126; Köymen, "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 22.

⁹⁹ Kerhânî adıyla da bilinen müstahkem kale Dakukâ ile Erbil arasında yüksek bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Bkz. Ali bin Nâsır el-Hüseyinî, **Zübdetü't tevârih, Ahbâru'l-umerâ ve'l mulûk-i Selçûkiyye**, (nşr. Muhammed Nureddin), Beyrut, 1405/1985, s. 297, n. 1; Yâkût, **a.g.e.**, C. IV, s. 510.

¹⁰⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 126; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 467; Kadı Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 125; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 168; Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 343.

¹⁰¹ Aksarayî, **a.g.e.**, s. 20; Cerbâzekânî, **a.g.e.**, s. 423; Kayhan, **a.g.e.**, s. 304; Köymen, "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 22.

Eyyûbî, II. Tuğrul ile Kızılarşlan'ın arasını düzeltmek için elçilerini gönderdiyse de muvaffak olamadı.¹⁰²

Sultan II. Tuğrul son çare olarak Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidinillâh'a başvurdu. Halife'den Dâ-y-Merg (Dây Merc) Savaşı'ndan dolayı kendisini affetmesini istedi. Halife'ye, Atabeg Kızılarşlan ile mücadelesinde çaresiz kaldığı için halifelik kuvvetleri ile savaştığını bundan sonra Halife ne emrederse onun yapacağını ve kendisine itaatinin tam olduğunu içeren bir mektup gönderdi. Hatta Sultan II. Tuğrul, itaatine ve bağlılığına inanması için oğlu Alparslan'ı da Halife Nâsır-Lidinillâh'a rehin olarak gönderdi.¹⁰³

Melik Alparslan 7 Muharrem 586 (14 Şubat 1190) tarihinde Bağdat'a geldi. Elinde kılıcı ve üzerinde elbise yerine giydiği kefeni olduğu halde Bağdat şehir kapısında eğilip eşiği öptü. Orada bulunan Bağdat halkının gözleri doldu. Halifelik görevlileri tarafından oldukça iyi karşılandı. Kendisine hil'at giydirildi ve Bağdat'ta rehin olarak kalabilmesi için de bir ikametgâh tahsis edildi. Halife, Sultan II. Tuğrul'a haber gönderip işler yoluna girinceye kadar bulunduğu yerde kalmasını bildirdi. Ancak diğer taraftan Atabeg Kızılarşlan'ı da desteklemeye devam etti.¹⁰⁴ Kızılarşlan'ın yeniden asker toplayıp kendisini yakalamak üzere Azerbaycan'a doğru hareket ettiğini duyan Sultan II. Tuğrul, İzzeddin Hasan b. Kıpçak'ın yanında daha fazla kalamayacağını anlayarak Hemedan'a doğru yola çıktı. Ancak Kızılarşlan'ın askerleri Sultan II. Tuğrul'un şehre girmesine izin vermediler. Sultan da atalarına ait bir türbede siyasî işlerden uzaklaşarak inzivaya çekildi.¹⁰⁵

¹⁰² Bündârî, **a.g.e.**, s. 269; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 181; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 225; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII/22; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 332; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 96; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 290; Kayhan, **a.g.e.**, s. 304; Necef, **a.g.e.**, s. 274; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 94; Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 343.

¹⁰³ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 126; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 400; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 129; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 168; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 181; Erkoç, **a.g.e.**, s. 47; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 226; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII, s. 22-23.

¹⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, (**a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 400-401) Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidinillâh'ın Melik Alparslan'a bizzat kendisinin altından bir kolye verdiğini ve hil'at giydirdiğini yazar. Krş. Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 126; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 129.

¹⁰⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 331-332; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 83.

Atabeg Kızıarslan Hemedan'a geldikten sonra Sultan II. Tuğrul ile bir anlaşma yapıldı. Sultan akrabalık ilişkilerinin de etkisiyle Kızıarslan ile aralarındaki düşmanlığın giderek dostluk ilişkilerine dönüşeceğine inandı ve türbeden çıktı. Ancak Atabeg Kızıarslan ve ona bağlı emîrlere kendilerine teslim olan Sultan II. Tuğrul'a anlaşmalarında söz verdikleri gibi davranmadılar. Kızıarslan'ın askerleri Sultan'ın çetresinin etrafında bir halka oluşturarak onu yakaladılar. Kızıarslan'ın emîrlerinden Fahreddin Kutluğ Karakızı, Sultan II. Tuğrul'un çetresine bir kılıç darbesi vurdu. Sultan esir alınarak oğlu Melikşah ile birlikte Ramazan 586 (Kasım 1190) yılında bir kalede¹⁰⁶ hapsedildi.¹⁰⁷

4. Atabeg Kızıarslan'ın Ölümü ve Sultan II. Tuğrul'un Hâkimiyet Mücadelesinde Galip Gelmesi

Sultan II. Tuğrul'un hapse atılmasıyla Atabeg Kızıarslan önce Sencer b. Süleyman Şah'ı Irak Selçuklu tahtına çıkardı. Râvendî'ye göre büyük ihtimalle Sultan II. Tuğrul, mahpus bulunduğu sırada bu husus ile ilgili olarak aşağıdaki dizeleri yazmıştı:

Bu meşakkatleri ben rüyada görmüştüm:
Bir doğan kuşu elimden uçup gitmişti.
Sencer'in eline varmak için uçuyordun;
Fakat konmağa lâayık bir yer göremiyordun.
Daha sonra elimin üstüne konuverdi.

¹⁰⁶ Sultan II. Tuğrul'un hapsedildiği kaleyle ilgili olarak; Râvendî, (a.g.e., C. II, s. 332) İbn İsfendiyâr, (a.g.e., C. I-II, s. 153) Yezdî (a.g.e., s. 165) ve Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî (a.g.e., s. 90) Dizmâr kalesi; Hüseyinî, (a.g.e., s. 126) Tebriz yakınlarında bir kale olduğunu; İbnü'l-Esîr (a.g.e., C. XII, s. 73) ve Bûndârî (a.g.e., s. 269) isim belirtmeden kalelerden biri olduğunu; Reşîdüddin, (a.g.e., s. 188) Hamdullah el-Müstevfî, (Târih-i Güzîde, s. 467) Kadî Ahmed-i Gaffârî (a.g.e., s. 125) ve Müneccimbaşî (a.g.e., C. I, s. 197) Aras Nehri yakınında Kehrân kalesinde sultanın hapsedildiğini kaydetmiştir. Krş. Alptekin, a.g.m., DGBİT., C. VII, s. 333; Kayhan, a.g.e., s. 306; Necef, a.g.e., s. 274; Bünyadov, a.g.e., s. 94; Köymen, "Tuğrul II", İA, C. XII/2, s. 23.

¹⁰⁷ Râvendî, a.g.e., C. II, s. 332; Hüseyinî, a.g.e., s. 126; İbn İsfendiyâr, a.g.e., C. I-II, s. 153; Sibt İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. VIII/1-2, s. 406; Reşîdüddin, a.g.e., s. 188; Hamdullah el-Müstevfî, Târih-i Güzîde, s. 467; Mîrhând, a.g.e., C. IV, s. 343-347; Ahmed b. Mahmûd, a.g.e., C. II, s. 129-130; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 227; Aliyarlı, a.g.e., s. 223; Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri, s. 108-109.

Gagası ile parmağımın ucunu yaralıyordu.
Şimdi o rüyanın tabir edilmiş olduğunu gördüm.
Aynı büyük doğanın, (bana) av olduğunu gördüm.¹⁰⁸

Bu yaşananların hemen akabinde Sultan II. Tuğrul'un tahttan indirilmesinden dolayı büyük memnuniyet duyan Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidinillâh, Atabeg Kızılarslan'a tahta oturması yönündeki tavsiyelerde bulundu ve destek verdi. Atabeg Kızılarslan da Halife'nin de desteğiyle Melik Sencer b. Süleyman Şah'ı hapsederek Hemedan'da kendisini sultan ilan etti ve tahta oturdu.¹⁰⁹

Kızılarslan, Irak Selçukluları tahtına geçtikten sonra hükümdarlık alâmetlerini yerine getirmeye başladı. Abbâsî Halifesi'nin ardından kendi ismini hutbede okuttu, kapısında günde beş nevbet çaldırdı.¹¹⁰ Kızılarslan sultanlığını ilan ettikten sonra Hemedan'a yerleşti. Azerbaycan, Arrân, İsfahan, Rey gibi Sultan II. Tuğrul'un bütün memleketlerinde ve komşu vasal devletler üzerinde otoritesini tesis etti daha sonra da günlerini giderek zevk, sefa, eğlence meclislerinde geçirmeye başladı.¹¹¹

Kızılarslan, kendi sultanlığını ilan etmesinin üzerinden henüz bir sene geçmişken 587 yılı Şâban ayında (Eylül 1191) bir gece adamları da gittikten sonra uyumak üzere yatağına girdiği sırada bunu fırsat bilen düşmanlarının gizlice odasına girmesi sonucunda esrarengiz bir şekilde öldürüldü. Atabeg Kızılarslan'ın kim ya da kimler tarafından öldürüldüğü tespit edilememiştir.¹¹² Bununla beraber İnanç

¹⁰⁸ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 339-340; Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", s. 54.

¹⁰⁹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 333; Yezdî, **a.g.e.**, s. 162-163; İbnü'l-Fuvatî, **a.g.e.**, C. V, s. 290; Makrîzî, **a.g.e.**, CI/1-2, s. 40; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 101; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 346; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 130; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 149-150; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufassal-ı İnan**, s. 376; Bosworth, **a.g.m.**, **CHI**, C. V, s. 180-181; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Tarihi**, s. 118; Hartmann, **a.g.e.**, s. 74; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1162; Aka, **a.g.m.**, **Türk Kültürü**, C. XXVII, s. 235; Köymen, "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 23; Sümer, "Kızılarslan", **DİA**, C. XXV, s. 544.

¹¹⁰ Cerbâzekânî, **a.g.e.**, s. 426; Kummî, **a.g.e.**, s. 264; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 73; Bündârî, **a.g.e.**, s. 269; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 179; Yezdî, **a.g.e.**, s. 163; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 20; İbnü'l-Fuvatî, **a.g.e.**, C. V, s. 290; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 130; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Tarihi**, s. 118; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 66.

¹¹¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 127; Bündârî, **a.g.e.**, s. 269; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 188-189; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 130; İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, C. VI, s. 476.

¹¹² İbnü'l-Esîr (**a.g.e.**, C. XII, s. 73) ve İbn Haldûn (**Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 101) Kızılarslan'ın ölümüyle ilgili olarak hâcibinden şüphelenildiğini ve adamları tarafından yakalandığını ancak kim

Hatun'un öncülük yaptığı bir muhalefet grubunun ölümünde rol oynadığına dair rivayetler bulunmaktadır.

Buna göre Atabeg Kızıarslan, Sultan II. Tuğrul'un hapsedilmesinden sonra devlet işlerini boşlayarak rehavete kapılmıştı. Kendi oğullarından birini tahta çıkarmak isteyen ve bunun için daha önce emîrlerle işbirliği yapmış olan İnanç Hatun'a güvenmiyor, onunla ilgilenmiyordu. Atabeg Kızıarslan'ın bu umursamaz hareketlerine daha fazla tahammül edemeyen İnanç Hatun, Irak emîrleriyle birlikte Kızıarslan aleyhine bir ittifak oluşturdu. Onlar Sultan II. Tuğrul'a karşı yaptıkları haksızlıklar yüzünden Kızıarslan'ın kendilerinden er ya da geç intikam alacağını düşündüler. Atabeg Kızıarslan'dan önce davranarak onu öldürmeyi planladılar. İnanç Hatun öncülüğündeki emîrler, Kızıarslan'ın kölelerinden bazılarıyla anlaşılabilir ve Atabeg Kızıarslan'ı bir gece sarhoş vaziyette yattığı sırada öldürttüler.¹¹³ Bu durumdan haberi olmayan diğer saray hizmetlileri ertesi gün Atabeg Kızıarslan'ın atını hazırladılar. Aradan epey bir zaman geçtiği halde gelmediğini görünce odasına girdiler ve Kızıarslan'ı yatağında ölü olarak buldular.¹¹⁴ Atabeg Kızıarslan'ın bir kaç bâtinî tarafından öldürüldüğü de rivayet edilmektedir.¹¹⁵

Kimi kaynaklara göre Atabeg Kızıarslan oldukça cömert, yumuşak huyluydu, insanları mümkün oldukça az cezalandırır, adaleti sever ve her şeyden üstün tutardı.¹¹⁶ Kimi kaynaklara göre ise, devletin vergilerine, şahısların iktâ gelirlerine, orduya ait zahire depolarına el koyduğu için herkes Selçuklu idaresine

tarafından öldürüldüğünün belli olmadığını yazar. Ayrıca bkz. Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C. IV, s. 284; İbn Hallikân, **a.g.e.**, C. V, s. 209; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 179, 189; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 107; Zehebi, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'**, C. XXI, s. 198; Yezdî, **a.g.e.**, s. 163-164; İbnü'l-Fuâtî, **a.g.e.**, C. V, s. 290; Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 173-174; İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, C. VI, s. 476; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 196; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 252-253; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 181; Kafesoğlu, **Harezmsahlara Tarihi**, s. 118; Aka, a.g.m., **Türk Kültürü**, C. XXVII, s. 235.

¹¹³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 332; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 127; İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 153-154; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 406; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 558; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 130; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 169; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 333; Kürkcüoğlu, **a.g.e.**, s. 57-58; Kayhan, **a.g.e.**, s. 304-306; Ayan, "İrak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 161; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 96-97; Erkoç, **a.g.e.**, s. 50; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 83.

¹¹⁴ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 127.

¹¹⁵ Cerbâzekânî, **a.g.e.**, s. 426; Kadı Beyzâvî, **Nizâmü't-tevârih**, (nşr. Behmen Mirza Kerimi), Tahran, 1313, s. 81; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 20; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzîde**, s. 467-468; Brosset, **a.g.e.**, s. 386.

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 73; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 101.

özlem duyarak ve Sultan II. Tuğrul'un yolunu gözler olmuştu. Din adamları, zâhidler ve her kesimden halk zaviyelerde ve mescitlerde Sultan II. Tuğrul için dualarda ve niyazlarda bulunurdu.¹¹⁷

Atabeg Kızıarslan'ın öldürülmesinden sonra Irak Selçuklu ülkesi Atabeg Cihân Pehlivân'ın oğulları arasında ikiye bölündü. Cihân Pehlivân'ın oğullarından Atabeg Ebû Bekir daha amcası Kızıarslan öldürüldüğü gece onun yüzük ve işaretlerini yanına alarak Azerbaycan taraflarına gitti ve Nahcivan'a ulaştı. Nahcivan'da Alınca Kalesi'nde Atabeg Cihân Pehlivân'ın cariyesi ve diğer oğlu Özbek'in annesi Zâhide Hatun bulunuyordu. Ebû Bekir, Zâhide Hatun'un elinde büyümüşü. Zâhide Hatun onu terbiye ederek kendi öz oğlu gibi bakmıştı. Ebû Bekir'in Nahcivan'a geldiğini öğrenince onu şehre aldı. Alınca Kalesi'nin ve Nahcivan'ın diğer önemli emîrlerini huzuruna çağırarak onlardan Ebû Bekir'e itaat etmelerini istedi. Zâhide Hatun, Ebû Bekir'e askerî destek de sağladı. Ebû Bekir bu destekle kısa zamanda Gence, Arrân ve Azerbaycan emîrlerini de itaati altına aldı.¹¹⁸ Kutluğ İnanç Mahmûd ise kardeşi Emîr-i Emîrân Ömer ve anneleri İnanç Hatun ile birlikte Rey şehrinde kalarak Irâk-ı Acem'i yönetmeye başladı.¹¹⁹

Sultan II. Tuğrul, oğluyla birlikte yaklaşık iki sene kurtarılmaktan ümidi kesmiş halde mahpus olarak kaldı ve 588 (1192) yılında¹²⁰ kumandanlarının yardımıyla kurtarıldı. Şöyle ki Sultan'ın hapsedilmiş olduğu kalenin civarları Türkmenler'den Mahmud b. Anasioğlu'na iktâ olarak verilmişti. Bu emîr Cihân Pehlivân'ın gulâmlarındandı. Cihân Pehlivân ile oldukça iyi ilişkiler kurmuş olan emîr, Sultan II. Tuğrul'un durumuna çok üzülmüyor ve onu hapisten kurtarmak için çareler düşünüyordu. Sonunda kalenin kumandanı Hüsâmeddin Dizmârî¹²¹ ile sultanı

¹¹⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 327; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Tarihi**, s. 118; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 225.

¹¹⁸ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 127; İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 154; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 179; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 130-131; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 97-98.

¹¹⁹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 332, 336; Bündârî, **a.g.e.**, s. 269; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 150; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Tarihi**, s. 118.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. XII, s. 86; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 112; Hamdullah el-Müstevfi, **Târih-i Güzide**, s. 468; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 197.

¹²¹ Râvendî, (**a.g.e.**, C. II, s. 287) Reşidüddin, (**a.g.e.**, s. 189) Yezdî (**a.g.e.**, s. 165), Mîrhând, (**a.g.e.**, C. IV, s. 342, 607) Mahmud b. Anasioğlu'nun anlaştığı kişinin Hüsâmeddin Dizmârî olduğunu yazar; Bündârî (**a.g.e.**, s. 269) ve Cûzcânî (**a.g.e.**, s. 75) isim vermeden bir grup emîrin Sultan II. Tuğrul'a

kurtarmak üzere anlaştı. Buna göre Sultan II. Tuğrul hapisten kurtulup yeniden tahta oturunca Emîr Mahmud b. Anasioğlu'nu emîr-i bâr; Emîr Dizmârî'yi ise emîr-i hâcip ünvanlarıyla onurlandıracaktı.¹²² Sultan II. Tuğrul'u hapisten kurtarmak için vezîri Kemâlüddin Ebû Amr el-Ebherî'nin de emîrlerle işbirliği olmuştu.¹²³ Nihayet emîrler elbirliği ile Sultan II. Tuğrul'u kaleden çıkarmakta muvaffak oldular.

Sultan II. Tuğrul hapisten çıkınca önce Tebriz'e gitti. Burada Tebriz halkı onu şehre sokmadı. Atabeg Ebû Bekir ve kuvvetleri muhasara altında kalan ahalinin yardımına gelerek Sultan II. Tuğrul'un kuvvetleriyle karşı karşıya geldiler. Bunun üzerine Sultan II. Tuğrul Tebriz'den uzaklaştı. Kendisine müttefikler bulmak amacıyla Zencan şehrine geldi. Buranın hâkimleri olan Türkmen Kafşutoğulları, Sultan II. Tuğrul'a oldukça saygı ve hürmet göstererek, askerî desteklerini verdiler. Bunun üzerine Sultan'ın ve Türkmenler'in kuvvetleri hep birlikte Zencan'dan Hemedan'a doğru yola çıktılar. Hemedan'a giderlerken Kazvin'e uğradılar ve Kazvin hâkimi Nûreddin Kara da askerleriyle birlikte Sultan II. Tuğrul'a katıldı.¹²⁴

Sultan II. Tuğrul'un faaliyetlerini ve Hemedan'a doğru ilerleyişini haber alan Kutluğ İnanç Mahmûd, yaklaşık on iki bin kadar askeri ile Kazvin şehri dışında 15 Cemâziyelâhir 588 (28 Haziran 1192)¹²⁵ tarihinde Sultan II. Tuğrul'un kuvvetleri ile karşılaştı. Sultan ve müttefiklerinin yaklaşık üç bin civarında askeri bulunmaktaydı. Asker sayısının azlığına rağmen Sultan'ın kuvvetleri oldukça başarılı bir şekilde mücadele etti ve Kutluğ İnanç Mahmûd yenilerek Rey taraflarına kaçmak zorunda kaldı.¹²⁶

yardım ettiğini; Hüseyinî, (a.g.e., s. 127), Ahmed b. Mahmûd (a.g.e., C. II, s. 131), isim belirtmeden Mahmud b. Anasioğlu'nun kalenin valisi ile anlaştığını yazarlar. Krş. Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 227-228; a.mlf., "Tuğrul II", İA, C. XII/2, s. 23; Sümer, Oğuzlar, s. 154.

¹²² Hüseyinî, a.g.e., s. 127; Ahmed b. Mahmûd, a.g.e., C. II, s. 131; Bünyadov, a.g.e., s. 98.

¹²³ Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, a.g.e., s. 90; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 228.

¹²⁴ Hüseyinî, a.g.e., s. 128; Mîrhând, a.g.e., C. IV, s. 347-349; Ahmed b. Mahmûd, a.g.e., C. II, s. 131; Necef, a.g.e., s. 275; Bünyadov, a.g.e., s. 99; Erkoç, a.g.e., s. 53; Sümer, "Tuğrul II", DİA, C. XLI, s. 343.

¹²⁵ Râvendî, a.g.e., C. II, s. 334; Hamdullah el-Müstevfî, Târîh-i Güzîde, s. 468; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 228; a.mlf., "Tuğrul II", İA, C. XII/2, s. 23.

¹²⁶ Râvendî, a.g.e., C. II, s. 334; İbnü'l-Esir, a.g.e., C. XII, s. 86; Hüseyinî, a.g.e., s. 128; Şebânkâreî, a.g.e., s. 121; İbn Haldûn, Kitâbü'l-İber, C. V, s. 101; Mîrhând, a.g.e., C. IV, s. 348-349; Ahmed b. Mahmûd, a.g.e., C. II, s. 131-132; Hüseyin Emin, a.g.e., s. 114; Bosworth, a.g.m., CHI, C. V, s. 181; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 228; a.mlf., "Tuğrul II", İA, C. XII/2, s. 23; Alptekin, a.g.m.,

Sultan II. Tuğrul savaş sırasında bizzat merkezde bulunan Kutluğ İnanç Mahmûd'un üzerine hücum etmiş onu hezimete uğratarak olduğu yerden geriye sürmüştü. Kutluğ İnanç Mahmûd'un yenildiğini gören ona bağlı birlikler de darmadağınık halde kaçmak zorunda kalmışlardı.¹²⁷ Kutluğ İnanç Mahmûd bu hadiselerden sonra yardım istemek üzere Hârizmşâhlar ile görüştü ve ardından annesiyle birlikte Ser-cihân Kalesi'ne çekildi.¹²⁸

Sultan II. Tuğrul bu mücadelen sayısız mal ve ganimet elde etti, hazinesini zenginleştirdi. En önemlisi de Kutluğ İnanç Mahmûd'un askerlerinin çoğu saf değiştirerek Sultan II. Tuğrul'un otoritesini kabul etmiş oldu. Bu zaferden sonra Sultan II. Tuğrul Hemedan'da yeniden tahtını sahiplendi (588/1192).¹²⁹ Nitekim Râvendî'nin aktardıklarına göre Sultan II. Tuğrul Kazvin'de yapılan savaştan Hemedan'a geldiği vakit etrafında güvenilir emîrlerin kalmamasından dolayı yaşadıklarının etkisiyle şu rubâîyi söylemişti:

Kimsenin bana yardım ettiğini sanma,
Kılıç zafer kazandı; talih uyanmıştı.
Etrafımdaki kullardan yalnız
Mahmud Anasîoğlu ile Dizmârî vefâ gösterdi.¹³⁰

DGBİT., C. VII, s. 333-334; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 97; Rençber, **a.g.m.**, C. I, s. 256.

¹²⁷ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 128.

¹²⁸ Bu husus ileride tezimizin "Harizmşâhlarla Mücadeleler ve Sultan II. Tuğrul'un Ölümü" adlı bölümünde anlatılacaktır.

¹²⁹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 334-335; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 128; Bündârî, **a.g.e.**, s. 269; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 179; Cûzcânî (**a.g.e.**, s. 75) hapisten çıkan Sultan II. Tuğrul'un ceddinin ve babasının kullarının yardımıyla Hemedan'da hükümdarlık alâmetlerinden çetirini açıp sultan olduğunu yazmıştır. Ayrıca bkz. Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 114; René Grousset, **Stepler İmparatorluğu, Attilâ, Cengiz Han, Timur**, (çev. Halil İnalcık), Ankara, TTK., 2011, s. 173.

¹³⁰ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 339.

I. Sultan II. Tuğrul'un İkinci Saltanat Döneminde İktidarını Sağlamlaştırmak İçin Gerçekleştirdiği İç Mücadeleler

Sultan II. Tuğrul'un uzun süre hapis kaldıktan sonra tekrar tahta çıkmasıyla çevre şehirlerde dağılmış halde bulunan komutanlar Sultan'ın emrine girmeye başladılar. Böylece komutanların ve askerlerin sayısı giderek arttı. Sultan ilk iş olarak hapsedildiği zaman çetrine bir kılıç darbesi ile vurmuş olan Atabeg Kızıllarlan'ın emîrlerinden Fahreddin Kutluğ Karakızı'yi ele geçirerek öldürttü. Ardından devlet işlerini düzene koymak için vezîrlük makamına Hâce Muîneddin Kâşî'yi getirdi.¹³¹ Emîr-i bâr Şerefeddin Alp Argun'un oğlu da Kum şehrinden gelerek sultana bağlılığını arzetti. Ancak Sultan II. Tuğrul arkasından iş çeviren emîrlerden olduğu için onu da öldürterek servetini yağmalattı.¹³² Sultan II. Tuğrul ayrıca İsfahan'daki otoriteyi de tesis ederek İsfahan'ı Emîr İzzeddin Ferec Hâdim'e iktâ yaptı.¹³³

Sultan II. Tuğrul'un tahta çıktığı sırada İnanç Hatun, Atabeg Cihân Pehlivân'ın hazinelerinin büyük bir kısmıyla Ser-cihân Kalesi'nde bulunmaktaydı. İnanç Hatun, Sultan'a: "Ben öteden beri sana mailim. Uzaktan ve yakından sana düşmanlık edenlere ben de düşmanım. Şimdi Allah sana babanın ve ecdâdının mülk ve saltanatını ihsan etti. Ben de senin hizmetçin ve cariyelerinden biriyim. Birçok hazineye ve paraya sahibim. Eğer beni eş olarak kabul edersen ben de Hemedan'a gider elimde bulunan hazine ve malları birer birer senin tasarrufuna bırakırım" şeklinde bir mektup yazdı.¹³⁴

Sultan II. Tuğrul, İnanç Hatun'un mektubu kendisine ulaştığı zaman bu teklifi kabul ederek emîrlerinden İzzeddin Ferec Hâdim'i İnanç Hatun'a elçi olarak

¹³¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 335; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, **a.g.e.**, s. 92; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 346; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 533; Erkoç, **a.g.e.**, s. 54-55.

¹³² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 335; Cerbâzekânî, **a.g.e.**, s. 427; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 228; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C. XII/2, s. 23; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 292; Kayhan, **a.g.e.**, s. 311-312.

¹³³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 133.

¹³⁴ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 129; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 132; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 97; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 292; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 162; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 350; Erkoç, **a.g.e.**, s. 55-56.

gönderdi. İzzeddin Ferec Hâdim bir süre çeyiz hazırlıklarıyla meşgul olan İnanç Hatun'un yanında kaldı. Hazırlıklar bitince de İnanç Hatun'u Hemedan'a getirdi. Sultan bütün emîrlerin ve askerlerin İnanç Hatun'u karşılaması emrini verdi. İnanç Hatun'un Hemedan'a geldiğinin ertesi günü de kadı, ümerâ, komutanlar ve ileri gelenlerin huzurunda Sultan II Tuğrul ile İnanç Hatun evlendi (Ramazan 588/Eylül 1192).¹³⁵

Kısa süre sonra İnanç Hatun öldü. Kaynaklarda ve araştırmalarda İnanç Hatun'un ölümüyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Şöyle ki Sultan II. Tuğrul'un sarayında oturan İnanç Hatun kendi oğullarını Irak Selçuklu tahtında görmek için her fırsattan yararlanmış Sultan'ı zehirlemek üzere harekete geçmişti. Atabeg Kızılarşan'ın başına gelenleri aynı şekilde kendisinin de yaşayacağını haber alan Sultan II. Tuğrul da hazırladığı zehiri İnanç Hatun'un kendisine içirmişti.¹³⁶

Râvendî ise İnanç Hatun'un yine aynı sebeplerden Sultan'ın emri ile yay kirişi ile boğdurulduğunu¹³⁷ belirtmiştir. Bir başka rivayete göre İnanç Hatun oğullarının geleceği için Hârizmşah Tekiş'e Sultan II. Tuğrul ile muhabereye girişmesi yönünde teşviklerde bulunmuş bu davranışları da öldürülmesini hızlandırmıştı.¹³⁸ İnanç Hatun'un eceliyle öldüğü de rivayet edilir.¹³⁹ Annesinin ölüm haberini alan Kutluğ İnanç Mahmûd ise annesini Sultan II. Tuğrul'un öldürdüğünü düşünerek onun kendisini de öldüreceğinden korktu ve Hemedan'ı terk ederek Hârizmşah Tekiş'ten yardım istemeyi uygun gördü.¹⁴⁰

Kutluğ İnanç Mahmûd ve kardeşi Emîr-i Emîran Ömer bir müddet Hârizmşah Tekiş'in yanında durduktan sonra Tebriz'e diğer kardeşleri Ebû Bekir üzerine

¹³⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 337; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 129; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 132; Erkoç, **a.g.e.**, s. 56; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 162.

¹³⁶ Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 468; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 605; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 535; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 205; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1162-1163; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 318; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 100.

¹³⁷ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 337.

¹³⁸ İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 156-157; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 229.

¹³⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 129; Münecçimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 198.

¹⁴⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 129; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 266; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 535; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 132.

gittiler. Tebriz halkından destek görmelerine rağmen Atabeg Ebû Bekir onları yenmekte muvaffak oldu. Askerlerinin çoğunu esir aldı. Bu aldıkları ağır yenilgi üzerine ise Kutluğ İnanç Irak; Emîr-i Emîrân Ömer de Şirvânşâhlar'ın¹⁴¹ yanına gitti. Emîr-i Emîran Ömer'e Şirvanşah Ahsitân b. Menûçihir (557-592/1161-1196) tarafından oldukça hürmet ve ikramda bulunuldu. Şirvanşâh kendisine atlar, silahlar, mallar bağışladı. Emîr-i Emîran Ömer'i kızı ile evlendirdi. O dönemde Gürcüler'in başında Kraliçe Tamara (580-609/1184-1213) bulunmaktaydı. Şirvânşâh ona tâbiydi. Emîr Emîrân Ömer'i yardım alması için Gürcü Kraliçesi'ne gönderdi. Tamara onların her ne ihtiyacı varsa karşıladı. Ziyafetler tertipledi, şenlikler düzenledi.¹⁴²

Emîr-i Emîrân Ömer, Gürcü Kraliçesi'ne: "Düşmana yenildikten sonra kaçıp kardeşim Ebû Bekir'in yanına geldik. Bize saygı göstermedi, düşmandan sakınıp, himâye etmedi. Akrabalık hakkımızı gözetmedi. Bizimle düşmana gidecek yerde, düşmanla birlik oldu. İşte bu hale geldik, ülkemizden ayrılarak gurbette kaldık. Size yardım etmeniz için geldik. Düşmana kılıç vuracağız, eğer bulunduğu memleketten sürüp çıkarırsak, ülkemizden istediklerinizi de size vereceğiz" diyerek Kraliçe'den kardeşi Ebû Bekir ile mücadele etmek üzere yardım istedi. Tamara bunun üzerine Şirvânşâh'a mektup göndererek süratle hazırlanmasını hep birlikte Ebû Bekir üzerine yürüyeceklerini bildirdi.¹⁴³

Beylekân yakınlarında iki ordu birbiriyle karşılaştı. Atabeg Ebû Bekir'in kuvvetleri Gürcü ve Müslüman ittifakı karşısında başarılı olamadı. Ebû Bekir bir yolunu bulup kaçarak Gence'ye ulaştı. Emîr Emîrân Ömer de Gürcü askerleriyle birlikte Gence'ye gelerek şehrin kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak Gürcüler'den yana rahatsızlık duyan Gence emîrleri kâfirlerin memleketlerini istilâ etmelerinden korktuklarını söyleyerek şehri teslim etmedi. Ancak Emîr Emîrân Ömer Gürcülerle anlaşıp onları uzaklaştırma şartıyla şehir ahalisinin bir kısmıyla anlaşmış ve

¹⁴¹ Doğu Kafkaslar'da ve kısmen bugünkü Azerbaycan'da 183-1017 /799-1607 yılları arasında hüküm süren Müslüman hânedanıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. V. Minorsky, **A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Cenuries**, Cambridge, 1958; Sara Aşurbeyli, **Şirvânşâhlar Dövleti**, Bakü, 2006; a.mlf., "Şirvanşahlar", **DİA**, C. XXXIX, s. 211-213; W. Barthold, "Şirvân", **İA**, C. XI, s. 571-572; W. Barthold-C. E. Bosworth, "Shîrwân Shâh", **El² (İng.)**, C. IX, s. 488-489.

¹⁴² Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 133; Brosset, **a.g.e.**, s. 386-387; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 177.

¹⁴³ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 130-131; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 133.

Gence'ye girdi. Azerbaycan atabegi olarak Gence'de saltanat tahtına oturdu. Gürcüler'in Gence önlerinden çekilmesinden yaklaşık yirmi gün sonra da öldü. Bunu haber alan Ebû Bekir yeniden Gence'ye gelerek işleri yoluna koyduktan sonra Tebriz'e geri döndü.¹⁴⁴ Bu hadiseler yaşanırken Kutluğ İnanç Mahmûd da Sultan II. Tuğrul'a karşı mücadelesinde müttefik arama çalışmalarını hızlandırarak faaliyetlerini sürdürdü.

İ. Sultan II. Tuğrul'un Son Yıllarında Harizmşâhlarla Yaşanan Mücadeleler ve Sultan II. Tuğrul'un Ölümü

Kutluğ İnanç Mahmûd, Sultan II. Tuğrul karşısında uğradığı yenilgiden sonra annesiyle birlikte Rey şehrine çekilmiş ve Hârizmşah Tekiş'e haber göndererek yardım istemişti. Atabeg Kızırların'ın da ölümüyle meydana gelen karışıklıktan istifade ederek sınırlarını genişletmek isteyen Hârizmşah Tekiş, karşısına çıkan bu fırsatı değerlendirerek Hârizm'den harekete geçti. Hârizm ordusunun başında bizzat Tekiş'in bulunduğunu öğrenen Kutluğ İnanç ile annesi bu kuvvetli hükümdarın kendilerine bir zarar vermesinden korkarak ondan yardım istediklerine pişman oldular ve Ser-cihân kalesine çekildiler. Hârizmşah Tekiş, Rey şehrini ve civarındaki müstahkem Taberek Kalesi'ni iki günde ele geçirerek ordusu için büyük ganimet elde etti ve 589 (1193) yılı yazını Rey'de geçirdi.¹⁴⁵ Hatta bu seferde Kâtip Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, Hârizmşah Tekiş'in hizmetinde bulunuyordu. Kafile Cüveyn'e varınca Cüveynî'nin büyük dedesi Bahâeddin Muhammed b. Ali Hârizmşah Tekiş'in huzuruna çıkınca Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî ile Cüveynî'nin büyük dedesi arasında edebî konularda tartışma yaşanmıştı.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 132; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 134; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 83.

¹⁴⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Cerbâzekânî, **a.g.e.**, s. 427; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 96; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 266; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 121; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 102; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 535; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 198; Abbas İkbâl, **Târîh-i Mufassal-ı İnanç**, s. 377; Ghulam Rabbani Aziz, **a.g.e.**, s. 22-23; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1163; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, s. 118-119; a.mlf., "Tekiş", **İA**, C. XII/I, s. 137; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 83.

¹⁴⁶ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 266; Ghulam Rabbani Aziz, **a.g.e.**, s. 229-230; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, s. 118-119; Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", **DİA**, C. XL, s. 365.

Kutluğ İnanç Mahmûd ile Hârizmşah Tekiş'in arasının bozulduğunu öğrenen Sultan II. Tuğrul bunu değerlendirerek Hârizmşah Tekiş ile dostluk münasebetleri geliştirmeye çalıştı. Sultan II. Tuğrul, kızını Hârizmşah Tekiş'in oğlu Yûnus ile evlendirme kararı aldı. Tekiş'e değerli hediyeler gönderdi. İki taraf arasında Rey'i Tekiş'e bırakma şartıyla anlaşma sağlandı. Hârizm'de işlerin karışması ve kardeşi Sultanaşah'ın isyanı üzerine Hârizmşah Tekiş, Emîr Tamgaç'ı bir miktar asker ile Rey'de bırakarak ülkesine geri döndü.¹⁴⁷ Ancak çok geçmeden Sultan II. Tuğrul, Tekiş ile yaptığı anlaşmayı bozarak Taberek Kalesi'ne saldırdı ve Hârizm askerlerinin elinden kaleyi geri aldı. Sultan II. Tuğrul ile Hârizmşah Tekiş arasındaki mücadelenin yeniden başlaması hususunda Reşîdüddîn, Hârizmşah Tekiş'in sulhu bozulduğunu söylese de diğer kaynaklarda bilhassa Cüveynî'de Hârizmşah Tekiş'in anlaşmayı ihlâl eden Sultan II. Tuğrul'dan intikam almak ve orada hüküm süren karışıklığı yatıştırmak üzere 590 yılı başlarında (1194) Rey'e doğru hareket ettiği yazmaktadır.¹⁴⁸

Sultan II. Tuğrul Taberek Kalesi önlerine geldiğinde Hârizmliler'in kendisinden emân dilemesi üzerine onları kaleden indirdi, şehirden çıkmalarına izin verdi. Ancak daha sonra arkalarından askerlerini göndererek mallarını yağma ettirdi, bir kısmını da öldürttü.¹⁴⁹ Hatta ele geçirilen esirlerden Emîr Tamgaç'ın öldürülmesi ve ölüsünün kendisine yollanması Hârizmşah Tekiş'i oldukça öfkeli yaptı.¹⁵⁰ Sultan II. Tuğrul, Taberek Kalesi'nin yıkılmasını da emretti.¹⁵¹ Sultan II. Tuğrul'un kuvvetleri daha sonra Hemedan'a geldi. Bu sırada Cürçân, Bistâm ve Dâmegân çevresinde bulunan Hârizmliler'den bir topluluk hücum ettiyse de Sultan'ın kuvvetleri tarafından geri püskürtüldü.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 96; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 267; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 121; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XIII, s. 80; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 102; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 538; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 198; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 369; Bosworth, **a.g.m.**, **CHI**, C. V, s. 181; Ghulam Rabbani Aziz, **a.g.e.**, s. 22-23; Kafesoğlu, **Harezmsahlara Tarihi**, s. 119; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 97.

¹⁴⁸ **Câmiu't-tevârih**, s. 191-192; **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 268; krş. Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 133; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 97; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 121; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 538.

¹⁴⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 133.

¹⁵⁰ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 538; Kafesoğlu, **Harezmsahlara Tarihi**, s. 124.

¹⁵¹ Reşîdüddîn, **a.g.e.**, s. 191; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 345, 372, 487; Abbas Pervîz, **a.g.e.**, s. 164.

Daha önce Hârizmşah Tekiş'e karşı düşüncesizce davranan Kutluğ İnanç Mahmûd, annesinin ölümünden sonra Atabeg Ebû Bekir ile mücadeleye girişmiş, başarısız olmuş yeniden Hârizmşah Tekiş ile temaslarda bulunmuştu. Hârizmşah Tekiş, Kutluğ İnanç Mahmûd'a destek göndererek onu maiyetindeki askerlere öncü olarak atadı ayrıca Kutluğ İnanç Mahmûd'dan süratle Sultan II. Tuğrul'un üzerine yürümesini istedi. Kutluğ İnanç Mahmûd, Hârizmliler'den aldığı yaklaşık yedi bin atlı ile 590 yılı Muharrem ayında (Aralık-Ocak 1194) Rey civarında Huvâr-ı Rey¹⁵² kasabasının yakınlarında Sultan II. Tuğrul'un kuvvetleri ile karşı karşıya geldi. Sultan II. Tuğrul, yardımına gelen vezîri Hâce Muîneddin Kâşî'nin desteğiyle Kutluğ İnanç Mahmûd'u ve Hârizmlileri yenmeyi başardı. Kutluğ İnanç Mahmûd da aldığı bu yenilgi üzerine Cürcân taraflarına çekildi.¹⁵³ Sultan II. Tuğrul'un bu başarısıyla kendisine olan güveni arttı. Hârizmli emirlerden Mayacık, Savtaş, Muhammed Han gibi yaklaşık yirmi beş kişiyi de esir aldı.¹⁵⁴ Hârizmli bir şair tarafından Sultan için şöyle bir rubâî yazıldı:

Ey sen ki kıymetli adamlarının yanında Hârizmli alçaktır,
Ve senin keskin kılıcın Hârizmlileri parçalar.
Kölelerin hücumundan zelil olmuş Hârizmli bir daha,
Hâr şehrini rüyada görmeye dayanamaz.¹⁵⁵

Hârizmşah Tekiş gibi güçlü bir düşmandan kurtulduğunu düşünen Sultan II. Tuğrul bu savaşın ardından Rey'e geçti. Ancak rehavete kapılıp devlet işlerini boşlayarak günlerini eğlence meclislerinde geçirmeye başladı. İhtiyatlı davranmak isteyen ümerânın da yaptığı uyarıları dikkate almadı.¹⁵⁶ Bu dönemde vezîri Hâce Muîneddin Kâşî'yi kendisine ihanet ettiği şüphesiyle azlederek yerine Fahrüddîn b.

¹⁵² Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzheti'l-kulûb**, s. 173; Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 449.

¹⁵³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 191-192; Kafesoğlu, **Harezmsahlara Tarihi**, s. 124; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 83; Kayhan, **a.g.e.**, s. 316; Erkoç, **a.g.e.**, s. 59.

¹⁵⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 230; Abbas Perviz, **a.g.e.**, s. 164.

¹⁵⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 349.

¹⁵⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 340; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 469.

Safiyüddîn el-Verâmî'yi vezîrliğe tayin etti.¹⁵⁷ Çok geçmeden Hârizmşah tehlikesi yeniden baş gösterdi ve Sultan II. Tuğrul'u gâfil yakaladı.

Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh da yaşanan gelişmeleri bir fırsat olarak görerek Selçuklular yerine Hârizmşahlar'a destek vermeyi uygun gördü. Hârizmşah Tekiş'e, Sultan II. Tuğrul'u şikâyet eden ve halifelığe tâbi topraklara sokulmasından rahatsızlık duyduğunu bildiren bir mektup yazdı. Mektup ile beraber Sultan II. Tuğrul'a ait arazileri iktâ olarak Hârizmşahlara vereceğine dair bir menşûr da gönderdi.¹⁵⁸ Kutluğ İnanç Mahmûd ise kendisine katılmış olan Irak emîrlerini de alarak Simnân'a¹⁵⁹ geldi ve burada bulunan Hârizmşah askerlerinin arasına katıldı. Harizmşah Tekiş gelince de Irak ümerâsıyla beraber bağlılığını sundu ve kabahatleri için özür diledi. Hârizmşah Tekiş, Kutluğ İnanç Mahmûd'u kucaklayıp affederek onu maiyetindeki askerlere öncü olarak atadı. Kutluğ İnanç Mahmûd'un yanında bulan Irak emîrlere hil'atlar giydirdi. Vaatlerde ve ihsanlarda bulundu. Kutluğ İnanç Mahmûd'dan Rey'e doğru ilerlemesini ve Sultan II. Tuğrul'un üzerine yürümesini istedi.¹⁶⁰

Hârizmşah Tekiş'in Rey üzerine ordularını sevkettiğini öğrenen Sultan II. Tuğrul askerlerini toplamaya çalıştı ancak İsfahan'daki İzzeddin Ferec ve Zencan'daki Kafşudoğulları hemen gelmediler. Bu yüzden Sultan Tuğrul'un askerleri sayıca eksik olarak toplandı. Bazı devlet adamları Sultan II. Tuğrul ile Hârizmşah kuvvetleri arasında savaş gerçekleşmeden önce arabuluculuk yapmaya çalıştı. Hüseyin'in, o dönemde Rey nâibi olan Emînüddîn Muhammed-i Zencânî'den duyduğuna göre, Hârizmşah'ın Büyük Hâcib'i Şihâbüddîn Mesud b.

¹⁵⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 340; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 192; Abbas Pervîz, **a.g.e.**, s. 164; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1163; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 124-125; Kayhan, **a.g.e.**, s. 316.

¹⁵⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 97; Münecceimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 198-199; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 115; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 125; a.m.l.f., "Tekiş", **İA**, C. XII/I, s. 137; Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, s. 369; Hartmann, **a.g.e.**, s. 75; a.m.l.f., "Nâsır-Lidînillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 399; A. K. S. Lambton, **State and Government in Medieval Islam**, Oxford, 1981, s. 130; Masudul Hasan, **a.g.e.**, C. I, s. 301; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 83; Gürbüz, "Tekiş, Alâeddin", **DİA**, C. XL, s. 364.

¹⁵⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. III, s. 285; Hamdullah el-Müstevfi, **Nüzhettü'l-kulûb**, s. 161; Strange, **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, s. 449; J. H. Kramers, "Simnan", **İA**, C. X, s. 652-653; C. E. Bosworth, "Simnân", **El²(İng.)**, C. IX, s. 613-614; Nimet Yıldırım, "Simnân", **DİA**, C. XXXVII, s. 214.

¹⁶⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 134; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzîde**, s. 469.

Hüseyin, Sultan II. Tuğrul'a bir mektup göndererek: "Ben her ne kadar Sultan Tekiş'in kulu olup onun hizmetinde yetmiş olsam da yine de size nasihat etmekten kendimi alamadım. Çünkü siz sultanoğlu sultan ve hanoğlu hansınız. Sizin atalarınız bütün dünyaya hükmeden sultanlardı. Şimdi benim size nasihatim Rey üzerinden gidip Sâve'ye varmanız sonra da Hârizmşah'a sulh için haber göndermenizdir. Tekiş'in sizden istediği Rey şehridir. Çünkü bu onun için bu diyarda bulunan kâfir meliklere karşı bir namus meselesidir. Herkes Rey'in Hârizmlilere ait olduğunu bilmektedir. Eğer siz Rey'den vazgeçerseniz oğlunu Rey'de bırakıp sizinle barışarak ülkesine geri döner. Yine oğlu sizin elinizin altında olur, ne emir ve yasak ederseniz onu yapar. Eğer bu dediğime razı olarak giderseniz, Müslümanlar'ın kanları boş yere akmamış ve kimsenin şerefi çiğnenmemiş olur" dedi.¹⁶¹

Sultan II. Tuğrul bu mektubu aldığı anda emîrleriyle görüştü. Kazvin hâkimi Nureddîn Kara, hâcibin mektubuna katılarak Sultan'a şöyle tavsiyede bulundu: "Biz Sâve'ye gitmeli, İsfahan ve Zencan'dan ordularımız gelene kadar orada kalmalıyız. Eğer Tekiş bizi takip etmeye başlarsa biz Sâve ve Müşkiye¹⁶² arasında bulunan dar geçitte onu karşılar ve bu niyetten el çekmeye mecbur ederiz. Bu da mümkün olmazsa İsfahan'a gideriz. İsfahan'a hücum ederse Hemedan'a gideriz. O kendi ülkesini daha fazla terk edemeyecek ve bizi takip etmekten vazgececektir. O zaman da Müslümanların hayrına olacak şekilde barış mukâvelesine başlayabiliriz".¹⁶³

Sultan II. Tuğrul kendisine verilen nasihatleri uygun bulsa da Rey halkını yalnız bırakmış ve kaçmış gibi gözükmek istemediğini, yanında hazır olan askerlerle beraber Hârizmşah kuvvetleri ile mücadele edeceğini belirtti. Askerlerini savaş düzenine soktu. Şehre üç fersah mesafede Hârizmşah birliklerini beklerken

¹⁶¹ **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s. 134-135; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 137; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Tarihi**, s. 125; Necef, **a.g.e.**, s. 276; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 101-102; Erkoç, **a.g.e.**, s. 60-61.

¹⁶² Rey'e bağlı küçük bir belde olup Rey'e iki merhale mesafede Sâve yolu üzerindedir. Bkz. Yâkût, **a.g.e.**, C. V, s. 159.

¹⁶³ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 135; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 138; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Tarihi**, s. 125.

karşısında öncü kuvvetler olan Kutluğ İnanç Mahmûd ve Irak askerlerini görünce az sayıda askeriyle şaşkın bir halde savaşmaya başladı.¹⁶⁴

Râvendî, Sultan'ın emîrlерinin bu savaşa taraftar olmadığını aksine Kutluğ İnanç Mahmûd ve onun yanında bulunan diğer Irak emîrlерine Rey'de karşılaştığımız zaman: "Sultanı senin eline teslim ederiz" şeklinde mektuplar yazdıklarını kaydetmiştir.¹⁶⁵ Sultan II. Tuğrul'un savaş meydanında her zaman övündüğü ağır gürzünü eline alarak ile Şâhnâme'den¹⁶⁶ şu beyitleri okuduğu ve Kutluğ İnanç Mahmûd'un üzerine yürüdüğü kaynaklarda geçer.¹⁶⁷

Bu ordudan yükselen tozlarla bizim ileri gelenlerimizin bile yüzleri sapsarı kesildi.

Bunun üzerine ben bir vuruşta insanlar öldüren gürzümü tekrar elime aldım ve ileriye atıldım.

Atımın üzerinden öyle bir nara attım ki yeryüzü gözlerimin önünde bir değirmen gibi döndü.¹⁶⁸

Sultan II. Tuğrul merkezdeki kuvvetler üzerine elinde gürzü olduğu halde bizzat hücum edince Hârizmşah ve Kutluğ İnanç'ın kuvvetleri Sultan'ı yalnız yakaladılar onu okla yaralayarak yere düşürdüler. Düşman ordusu ile etrafı sarılı olduğu için sultana hiç kimse yardım edemedi. Atından inen Kutluğ İnanç Mahmûd, Sultan II. Tuğrul'un yanına yaklaştı. Sultan II. Tuğrul, Kutluğ İnanç Mahmûd'a: "Senin için yararlı olan beni öldürmeyip Hârizmşah'a ulaştırmandır"¹⁶⁹ dediyse de

¹⁶⁴ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 135; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 97; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 20; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 102; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 138; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 199; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 182.

¹⁶⁵ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 340; Cûzcânî, **a.g.e.**, s. 75; Aka, a.g.m., **Türk Kültürü**, C. XXVII, s. 235.

¹⁶⁶ Firdevsî'nin (öl. 411/1020 sonrası) yazdığı ve İran'ın millî destanı hakkında bilgi için bkz. Mehmet Kanar, "Şâhnâme", **DİA**, C. XXXVIII, s. 289-290; a.mlf., "Firdevsî", **DİA**, C. XIII, s. 125-127.

¹⁶⁷ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 268; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 469-470; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 121; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 350; Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 167; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 536; Ghulam Rabbani Aziz, **a.g.e.**, s. 25.

¹⁶⁸ Firdevsî, **Şahnâme**, (çev. Necatî Lugal), İstanbul, Kabcacı Yay., 2009, s. 192.

¹⁶⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 136; İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 158; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 470; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 121; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 536; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 139; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 230-231; a.mlf., "Tuğrul II", **İA**, C.

Kutluğ İnanç Mahmûd tek bir kılıç darbesiyle Sultan II. Tuğrul'un başını hemen orada kesiverdi.¹⁷⁰ Böylece Irak Selçukluları Devleti de Sultan II. Tuğrul'un son dönemlerinde devlet işlerini boşlayarak zafiyet göstermesi, merkezi otoritenin sağlanamaması, Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın ve Hârizmşahlar Devleti'nin yıkıcı faaliyetleri gibi sebeplerle son bulmuş oldu.

Sultan II. Tuğrul'un ölüm tarihi kaynaklarda genellikle 590 (1194) yılı olayları arasında kaydedilmiştir ancak farklı gün ve ay bilgileri bulunmaktadır. Hüseyinî,¹⁷¹ 9 Rebiülevvel 590 (4 Mart 1194); İbnü'l-Esîr,¹⁷² Makrîzî,¹⁷³ Müneccimbaşı¹⁷⁴ 24 Rebiülevvel 590 (19 Mart 1194); Cüveynî,¹⁷⁵ 29 Rebiülevvel 590 (24 Mart 1194); İbn Kesîr,¹⁷⁶ İbn Haldûn¹⁷⁷ ve Kâdî Ahmed-i Gaffârî¹⁷⁸ 590 yılı Rebiülevvel ayı (Şubat-Mart 1194); Hamdullah el-Müstevfî,¹⁷⁹ Mîrhând¹⁸⁰ 590 yılı Rebiülâhir sonları (Nisan 1194); Reşîdüddin¹⁸¹ ve Hândmîr¹⁸² 590 yılı Rebiülâhir ayı (Mart-Nisan 1194); Râvendî,¹⁸³ 24 Cemâziyelâhir 590 (16 Haziran 1194); İbnü'l-İbrî¹⁸⁴ ay belirtmeden 590 yılı (1193-1194) olarak kaydetmiştir.

XII/2, s. 24; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, s. 125-126; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 335; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 98; Aka, a.g.m., **Türk Kültürü**, C. XXVII, s. 235; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 293; Necef, **a.g.e.**, s. 276; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 102-103; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 351.

¹⁷⁰ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 338, 341; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 136; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 97; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 269-270; Nesevî, **a.g.e.**, s. 407; Sibt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 444; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 268-269; İbnü'l-İbrî, **Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 467; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 193; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 117; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'**, C. XXI, s. 267; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 20; Yezdî, **a.g.e.**, s. 168-169; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 121; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 102; Makrîzî, **a.g.e.**, C. I/1-2, s. 40; Süyûtî, **a.g.e.**, s. 404; Kadî Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 112; İbnü'l-İmâd, **a.g.e.**, C. VI, s. 493; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 182; Abbas Pervîz, **a.g.e.**, s. 165; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1163; Ghulam Rabbânî Aziz, **a.g.e.**, s. 25; Masudul Hasan, **a.g.e.**, C. I, s. 302; Grousset, **a.g.e.**, s. 181; Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 344.

¹⁷¹ **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s. 136.

¹⁷² **el-Kâmil**, C. XII, s. 97.

¹⁷³ **Kitâbu's-Sulûk**, C. I/1-2, s. 40.

¹⁷⁴ **Câmiu'd-Düvel**, s. 199.

¹⁷⁵ **Tarih-i Cihan Güşa**, s. 269.

¹⁷⁶ **el-Bidâye ve'n-nihâye**, C. XII, s. 80.

¹⁷⁷ **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 102.

¹⁷⁸ **Târîh-i Cihânârâ**, s. 112.

¹⁷⁹ **Târîh-i Güzide**, s. 467.

¹⁸⁰ **Ravzatü's-safâ'**, C. IV, s. 350.

¹⁸¹ **Câmiu't-tevârîh**, s. 192-193.

¹⁸² **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 536.

¹⁸³ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 341.

¹⁸⁴ **Abû'l-Farac Tarihi**, C. II, s. 467.

Hârizmşah Tekiş, Sultan II. Tuğrul'un kesik başı Kutluğ İnanç Mahmûd tarafından kendisine getirildiğinde; Sultan'ın kendisine sağ olarak teslim edilmeyip bu şekilde öldürülmesinden dolayı büyük rahatsızlık duyduğunu belirtti.¹⁸⁵ Hârizmşah Tekiş, Sultan Tuğrul'un başını zafer nişânesi olarak Bağdat'a Halife Nâsır-Lidînillah'a gönderdi ve sultanın başı halifenin sarayının Bâbünnübî kapısında¹⁸⁶ günlerce halka teşhir edildi.¹⁸⁷ Sultan'ın başsız cesedi de Rey çarşısının işlek pazarında üç gün boyunca halkın göreceği şekilde bırakıldı.¹⁸⁸ Sultan II. Tuğrul'un naaşı daha sonra da Büyük Selçuklu Devleti'nin kurucusu Tuğrul Bey'in Rey'de bulunan türbesinin yanına gömüldü.¹⁸⁹ Ebû Şâme, Sultan'ın Bağdat'a götürülmüş olan kesik başının ise Abbâsî Halifeliği'nin düşmanlarına ait kesik başların konulduğu bir depoya (hızânetü'r-ruûs) konduğunu, bir farenin burada Sultan II. Tuğrul'un burnunu ve kulaklarını yediği ve Sultan II. Tuğrul'un ve depoda bulunan diğer başların 601 (1204-1205) yılında halifenin sarayında çıkan bir yangınla yok olduğunu kaydetmiştir.¹⁹⁰

¹⁸⁵ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 136; Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 76; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 470; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 121; Mîrhând, *a.g.e.*, C. IV, s. 350-351; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, C. II, s. 139; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, C. VI, s. 493; Yazıcızâde, *a.g.e.*, s. 154; Münecimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 199; Kerîmân, *a.g.e.*, C. I, s. 182-183; Hüseyin Emin, *a.g.e.*, s. 115; Aka, a.g.m., *Türk Kültürü*, C. XXVII, s. 235.

¹⁸⁶ Hilâfet sarayına ve müştemilâtına Dârülhilâfe denilirdi ve bu yapının etrafındaki surda Selçuklular zamanında bulunan kapılardan biri Bânünnübî idi. Bkz. Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, s. 242-278; Hüseyin Emin, *a.g.e.*, s. 69, 115, 403, 405; Ramazan Şeşen, "Dârülhilâfe", *DİA*, C. VIII, s. 538-539.

¹⁸⁷ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 136; Cerbâzekânî, *a.g.e.*, s. 423-424; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, C. XII, s. 97; Bündârî, *a.g.e.*, s. 269-270; Nesevî, *a.g.e.*, s. 407; Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 76; İbnü'l-İbrî, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. II, s. 467; Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 193; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, *a.g.e.*, s. 92; Ebû'l-Fidâ, *a.g.e.*, C. II, s. 117; Yezdî, *a.g.e.*, s. 169; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 470; Şebânkâreî, *a.g.e.*, s. 121; İbn Kesîr, *a.g.e.*, C. XIII, s. 80; Mîrhând, *a.g.e.*, C. IV, s. 351; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, C. II, s. 536; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, C. II, s. 140; İbnü'l-İmâd, *a.g.e.*, C. VI, s. 493; Münecimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 199; Kerîmân, *a.g.e.*, C. I, s. 182, 183, 206; Hüseyin Emin, *a.g.e.*, s. 115; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 126; Masudul Hasan, *a.g.e.*, C. I, s. 302; Ghulam Rabbani Aziz, *a.g.e.*, s. 25; Alptekin, a.g.m., *DGBİT.*, C. VII, s. 335; Aka, a.g.m., *Türk Kültürü*, C. XXVII, s. 235; Kayhan, *a.g.e.*, s. 318.

¹⁸⁸ Cerbâzekânî, *a.g.e.*, s. 423-424; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 269; Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 193; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, *a.g.e.*, s. 92; Yezdî, *a.g.e.*, s. 169; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzîde*, s. 470; Mîrhând, *a.g.e.*, C. IV, s. 351; Hândmîr, *Habîbü's-siyer*, C. II, s. 536; Kerîmân, *a.g.e.*, C. I, s. 206; Kafesoğlu, *Harezşahlar Tarihi*, s. 126; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 231; Ghulam Rabbani Aziz, *a.g.e.*, s. 25; Aka, a.g.m., *Türk Kültürü*, C. XXVII, s. 235; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁸⁹ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 136; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, C. II, s. 140; Kerîmân, *a.g.e.*, C. I, s. 217; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 231; a.mlf., "Tuğrul II", *İA*, C. XII/2, s. 24; Alptekin, a.g.m., *DGBİT.*, C. VII, s. 335; Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 293; Aka, a.g.m., *Türk Kültürü*, C. XXVII, s. 235; Sümer, "Tuğrul II", *DİA*, C. XLI, s. 344.

¹⁹⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'*, (nşr. İzzet el-Attar), Kahire, 1366/1957, s. 6.

Kaynaklarda Sultan II. Tuğrul'un, Hârizmşah Tekiş ile savaşa hazırlanırken, beylerin: "Eğer galip olursak düşmanımızdan kurtuluruz ancak yenilecek olursak, kaçtıktan sonra birbirimizi nerede buluruz, nerede toplanırız? Şeklindeki sorularına: "Siz nerede toplanırsanız toplanın benim belirtilen yerim atların ayaklarının altıdır. Beni öldürülmüş olarak orada bulun" diyerek cevap verdiği rivayet edilir.¹⁹¹

Hârizmşah Tekiş'e ise halife tarafından hil'atlar, beratlar gönderildi. Ayrıca halife yardımcı kuvvetlerle de destek oldu. Hârizmşah Tekiş bu sayede Hemedan'ı ve Irak Selçukluları'na ait geniş beldeleri kısa sürede ele geçirdi.¹⁹²

J. Sultan II. Tuğrul'un Şahsiyeti, Aile Hayatı ve Evlilikleri

Sultan II. Tuğrul, güzel yüzlü, uzun boylu, geniş omuzlu. Üçe bölerek kulağının arkasına saldıği uzun saçları ve gür sakalları bulunmaktaydı. Savaşlarda kullandığı ağır bir gürzü ve çekilmesi oldukça zor, sert bir yayı vardı.¹⁹³ Sultan II. Tuğrul fiziksel olarak oldukça kuvvetliydi. Otuz batman ağırlığında gürzü ve yedi batman ağırlığındaki kılıcını taşırdı. Bir tulum geçirilip yedi kat zırha geçirildiğinde Sultan II. Tuğrul bunu bir vuruşta parçalardı.¹⁹⁴ Sultan II. Tuğrul şiire düşkün aynı zamanda kendisi de güzel şiirler yazan¹⁹⁵ bir sultandı. Kendi yazmış olduğu şu rubâisini her zaman tekrar eder, okurdu:

Ben gölgede yetişmiş dalın meyvası değilim.

Cihan güneşinin gözünde bir toz da değilim.

Benimle boy ölçüşecek ayarda olmayan düşmanlarımın başına,

Kadınların peçesini geçirmezsem mert değilim!¹⁹⁶

¹⁹¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 136; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 139-140.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 97; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XIII, s. 80.

¹⁹³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 305; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 231; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 293; Kayhan, **a.g.e.**, s. 318.

¹⁹⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 339.

¹⁹⁵ Avfi, **Lübâbü'l-elbâb**, (nşr. E. G. Browne-Mirza Muhammed), C. I, Leiden, 1902-1906, s. 41-42; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 463; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 531; Abbas Pervîz, **a.g.e.**, s. 158; Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", s. 51.

¹⁹⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 339; Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", s. 53.

Sultan II. Tuğrul aynı zamanda güzel yazı yazma, belagat, iyi binicilik, mızrak atma, silahları iyi kullanma gibi birçok alanda kendisini geliştirmiş, ilim ve kültür sahibi bir sultandı.¹⁹⁷ Sultan II Tuğrul bu meziyetlerinin yanı sıra iyi bir de hattattı. Kendi elyazısıyla yazdığı bir küçük Kur'ân-ı Kerîm'i hediye olarak Mâzenderan melikine göndermişti.¹⁹⁸

Sultan II. Tuğrul'un aile hayatına baktığımızda ise Türkmen beyi İzzeddin Hasan b. Kıpçak'ın kız kardeşi¹⁹⁹ ve İnanç Hatun²⁰⁰ ile evlilikler yaptığı bilinmektedir. Kaynaklar İzzeddin Hasan b. Kıpçak'ın kız kardeşi ile yaptığı evlilikten cinsiyet belirtmeksizin bir çocuğu olduğunu kaydeder.²⁰¹ Yine kaynaklara göre Sultan II. Tuğrul'un üç oğlu bulunmaktadır. Oğullarından biri Atabeg Kızılarlan ile gerçekleşen mücadeleler esnasında yardım almak üzere Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidîmillâh'a rehin olarak gönderdiği Melik Alparslan idi.²⁰² Sultan II. Tuğrul'un diğer oğlu ise Berkyaruk idi. Sultan II. Tuğrul Dây Merg (Dây Merc) Savaşından sonra oğlu Berkyaruk'u yetiştirmesi için Merâğa hâkimi Alâeddin'in yanına göndermişti.²⁰³ Sultan II. Tuğrul'un bir de Melikşah adlı bir oğlu bulunmaktaydı. Hatta hapiste bulunduğu sırada oğlu Melikşah da sultan ile birlikteydi.²⁰⁴

Kızlarından Melike Hatun Cihân Pehlivan'ın oğullarından Özbek ile evliydi.²⁰⁵ Râvendî bu evlilikten bir oğulları olduğunu ve ona Tuğrul ismini

¹⁹⁷ Zahîrüdîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 122; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 178; Abbas Pervîz, **a.g.e.**, s. 158.

¹⁹⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 328; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 232.

¹⁹⁹ Bu evlilik hakkında tezimizin "Sultan II. Tuğrul'un İktidardan Uzaklaştırılması" adlı bölümünde bilgi bulunmaktadır.

²⁰⁰ Sultan II. Tuğrul'un İnanç Hatun ile yaptığı evliliği ve İnanç Hatun'un ölümü tezimizin "Sultan II. Tuğrul'un İkinci Saltanat Döneminde İktidarını Sağlamlaştırmak İçin Gerçekleştirdiği İç Mücadeleler" bölümünde anlatılmıştır.

²⁰¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 126; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 129.

²⁰² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 126; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 400-401; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 129; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 162. Bu husus tezimizin "Sultan II. Tuğrul'un İktidardan Uzaklaştırılması" bölümünde anlatılmıştır.

²⁰³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 320-321; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 101; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 222; Kayhan, **a.g.e.**, s. 319; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 162; Özeydin, "Ahmedîliler", **DİA**, C. II, s. 169; Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, C. XLI, s. 344.

²⁰⁴ Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 188; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 347-349; Kadı Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 125; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 200; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 181; Aliyarlı, **a.g.e.**, s. 223.

²⁰⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 362; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 353; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, s. 150-151; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 163.

verdiklerini kaydetmiştir.²⁰⁶ Melike Hatun daha sonra da Celâleddîn Hârizmşah ile evlilik yaptı.²⁰⁷ Sultan II. Tuğrul'un diğər kızı ise Hârizmşah Tekiş'in oğlu Yûnus ile evliydi.²⁰⁸

²⁰⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 362.

²⁰⁷ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 352-353; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 387; Ergin Ayan, "Harezmsâhlar Hânedânının Evlilikleri", **Karadeniz Araştırmaları**, sy. 32 (2016), s. 32.

²⁰⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Kafesoğlu, **Harezmsâhlar Tarihi**, s. 119; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, s. 317-318; Necef, **a.g.e.**, s. 275; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 99; Ayan, "İrak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 163.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SULTAN ARSLANŞAH VE SULTAN II. TUĞRUL DÖNEMLERİNDE TEŞKÎLÂT VE İDÂRE, SOSYAL, KÜLTÜREL, EKONOMİK, ASKERÎ, TİCÂRÎ HAYAT VE İMÂR FAALİYETLERİ

A. Teşkilât ve İdare

1. Sultan (Hükümdar)

Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde Irak Selçukluları devlet teşkilâtı ve idaresi Ortaçağ'da kurulmuş olan diğer Müslüman Türk Devletleri ve Büyük Selçuklular ile benzer özellikleri taşımaktadır. Selçuklularda hâkimiyetin yegâne temsilcisi “es-Sultânü'l-Mu'azzam” ve “es-Sultânü'l-â'zam” unvanlarını kullanan hükümdarlardı. Vezîr Nizâmülmülk Allah'ın her asırda insanlar arasından padişahlık vasıflarına sahip birisini seçerek, dünya işleri ile halkın barış ve sükûnunu sağlamayı seçtiği kişiye tevcih ettiğini kaydetmiştir. Nizâmülmülk'ün bu ifadesinden hükümdarın hâkimiyet gücünü doğrudan doğruya Allah'tan aldığı anlaşılmaktadır.¹ Türk töresine göre hükümdarlar Tanrı bağış, yani “kut almak”² yoluyla yeryüzündeki insanları yönetmekle görevliydi. Selçuklu sultanları da bu geleneği sürdürmüştür.

Müellifler yaşadıkları dönemin hükümdarlarını eserlerinde övmüşler, onların bu methiyeleri de hükümdarların nitelikleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Buna göre ideal bir hükümdarın sahip olması gereken niteliklerin başında adaletli olması, zulümden uzak durması gelmektedir. Râvendî'nin Sultan

¹ Nizâmülmülk, **a.g.e.**, (çev. M. Altay Köymen), s. 6; Özaydın, **Sultan Berkıyaruk Devri**, s. 177; Erdoğan Merçil, “Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilatı)”, **DİA**, C. XXXVI, s. 389.

² Kaşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lûgat-it-Türk**, (çev. Besim Atalay), 5. bsk., C. I, Ankara, TDK, 1996, s. 301; a.m.f., **a.g.e.**, (Dizin), C. IV, s. 388; Yusuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig**, (çev. Reşid Rahmeti Arat), 8. bsk., Ankara, TTK, 2003, s. 392, 425; Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, Ötüken Yay., 2016, s. 179-221.

Arslanşah için kaydettiklerine göre: “Halk adalet ve iyi muamele gölgesi altında rahata kavuştu ve saltanat tahtı Arslan ile bezendi. O, adalet ve ihsanı ile cihan elinde tutuyordu”³ ayrıca “yaratıcının gölgesi olan o cihan sahibinin adaletinin nuru ile yeryüzü güzellik bulmuştu. Onun heybet ve azameti ile cihan mâmur olmuş, istekler birbiriyle uyuşmuştu. Her gün devleti arttırıyor, talihi yüzünü gösteriyordu”.⁴ Sultan II. Tuğrul da tutuklu bulunduğu kaleden çıkartılıp tekrar tahta geçirildiğinde adalet ve ihsan yenilenmişti.⁵

Irak Selçukluları’nda devlet yönetimi mutlak surette hükümdara ait olsa da Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde İldenizliler’in devlet yönetimine etkileri şüphesiz zaman zaman sultanları gölgede bırakacak kadar etkiliydi. İbnü’l-Esîr, Atabeg Cihân Pehlivân’ın vasıflarını “adaletli, güzel ahlâklı, akıllı, yumuşak huylu ve hükümdarlarda bulunması gereken güzel idare kabiliyetine sahip bir insandı. Onun zamanında bütün bu beldeler emniyet, halkı da huzur ve güven içinde yaşıyordu” diyerek kaydetmiştir.⁶

İyi bir hükümdarın özellikler arasında adaletli olmasının yanı sıra merhametli ve cömert olması da yer alır. Muhammed el-Yezdî, “Sultan Arslanşah’ın halkına karşı deniz gibi cömert olduğunu” rivayet etmiştir.⁷ Sultan II. Tuğrul’un da cömert ve yumuşak huylu olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁸

Cesaret de hükümdarların özellikleri arasında yer almaktadır. Sultan II. Tuğrul’un sayıca çok az kuvvete sahip olmasına ve kendisine yapılan bütün uyarılara rağmen hayatını ortaya koyarak Hârizmşah kuvvetlerine karşı mücadele etmesi büyük cesaret örneğidir.

³ *Râhatü’s-Sudûr*, C. II, s. 273.

⁴ *Râhatü’s-Sudûr*, C. II, s. 338.

⁵ Bündârî, *a.g.e.*, s. 269; Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, s. 7.

⁶ *el-Kâmil*, C. XI, s. 415.

⁷ *el-Urâza* s. 144.

⁸ Reşîdüddin, *a.g.e.*, s. 181-182; İbn Haldûn, *Kitâbü’l-İber*, C. V, s. 101; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 200.

Irak Selçukluları'nda iktidar hânedan üyeleri arasında birinden bir diğerine kan bağı yoluyla geçerdi. İktidar üzerinde bütün hânedan üyeleri eşit hakka sahipti. Bununla beraber veliaht olmak sultan olmayı da kolaylaştırıyordu. Irak Selçuklu Sultanı Süleyman Şah da İldeniz gibi güçlü bir atabegin himâyesinde bulunan yeğeni Melik Arslanşah'ı veliahdı ilan ederek ileride kendisine rakip olarak kullanılmasını engellemeye çalışmıştır.⁹ Sultan Arslanşah'ın vefatından sonra tek oğlu olan II. Tuğrul tahta çıktığında ise Arslanşah'ın kardeşi olan amcası Melik Muhammed'in isyan teşebbüsü ile karşı karşıya kalmış ve Atabeg Cihân Pehlivân'ın çabalarıyla bu isyan bastırılmıştı.¹⁰

2. Hükümdarlık Alâmetleri

Selçuklu devletleri döneminde başta bulunan yöneticinin hükümdarlığını gösteren ve sadece hükümdara mahsus olan maddî ve manevî hâkimiyet alâmetleri bulunmaktaydı. Bu alâmetler hükümdarın bilgisi dâhilinde olmadan başkaları tarafından kullanılmazdı. Bu bölümde her bir hükümdarlık alâmeti hakkında kısaca bilgi vererek Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul tarafından kullanılmış olanları sıralamaya çalıştık.

a. Unvan ve Lakaplar

Hükümdarlık alâmeti olarak kullanılan unvan, bir kimsenin temsil ettiği makamı ya da göreviyle ilgili olarak anıldığı addır. Lakap ise bir kimseye sonradan takılan ikinci ad ya da şeref pâyesidir. Selçuklu sultanları genelde Abbâsî halifeleri tarafından resmî olarak verilen unvan ve lakapları kullandıkları gibi “es-Sultan el-

⁹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 272; Bündârî, **a.g.e.**, s. 258; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 156, 162; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 460; Yezdî, **a.g.e.**, s. 144; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 119; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 336; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 529; Kerîmân, **a.g.e.**, C. I, s. 200; Alyârî, **a.g.e.**, s. 21; Luther, **a.g.e.**, s. 117-118; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 320; Sümer, “Arslanşah b. Tuğrul”, **DİA**, C. III, s. 405.

¹⁰ Bu husus tezimizin Sultan II. Tuğrul dönemini anlattığımız bölümünde “İç Olaylar, Melik Muhammed'in İsyan Teşebbüsü” başlığı altında ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

A‘zam, es-Sultan el-Mu‘azzam” gibi bazı unvan ve lakapları da gelişigüzel kullanmaktan kaçınmışlardır.¹¹

Sultan Arslanşah’a Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh tarafından “Sultan Rükneddîn Arslan kâsîmu emîri’l-mü‘minîn” lakabı verilmişti.¹² Unvanı da “es-Sultan el-Mu‘azzam” olarak zikredilir.¹³

Sultan II. Tuğrul’a da Atabeg Cihân Pehlivân’ın gayretleriyle Abbâsî Halifesi Müstazî-Biemrillâh tarafından “Rüknü’d-devle ve’d-dîn kasîmu emîri’l-mü‘minîn” lakabı verildi.¹⁴ Sultan II. Tuğrul’un unvanı “es-Sultan el-Mu‘azzam” idi.¹⁵ Sultan II. Tuğrul döneminde Atabeg Kızılarşan ile yaşanan hâkimiyet mücadelesinde Kızılarşan’dan yana taraf olan Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh’ın da “Melik Nâsır Emîri’l-mü‘minîn” unvanını Kızılarşan’a tevcih ettiği kaynaklarda kaydedilmiştir.¹⁶

b. Hutbe

Hükümdarlık alâmetlerinden olan hutbe, Cuma ve bayram namazları başta olmak üzere bir hatip tarafından topluluğa hitaben yapılan konuşmadır. Tâbi olunan hükümdarın Cuma namazından önce hâkim olduğu ülkelerdeki camilerde Abbâsî

¹¹ Unvan ve lakap kavramları hakkında bkz. **Mücmelü’t-tevârih ve’l-kısas**, (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran, 1318hş, s. 406-430; Merçil, **Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 30-44; Ahmet Çaycı, **Selçuklularda Egemenlik Sembolleri**, İstanbul, İz Yay., 2008, s. 65-74; C. E. Bosworth, “Lakab”, **El²(İng.)**, C. V, s. 618-631; Nebi Bozkurt, “Lakap”, **DİA**, C. XXVII, s. 65-67; Abdülkerim Özeydin, “Unvan”, **DİA**, C. XLII, s. 163-166.

¹² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 268; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 461; Kayhan, **a.g.e.**, s. 274.

¹³ Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 461; **Mücmelü’t-tevârih**, s. 430; Merçil, **Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 34.

¹⁴ Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 463; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 342; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 194-195; Köymen, “II. Tuğrul ve Zamanı”, s. 218; a.mlf., “Tuğrul II”, **İA**, C. XII/2, s. 19; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 329; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 285; Kayhan, **a.g.e.**, s. 318-319; Necef, **a.g.e.**, s. 272; Aktan, “Müstazî-Biemrillâh”, **DİA**, C. XXXII, s. 129; Sümer, “Tuğrul II”, **DİA**, C. XLI, s. 342.

¹⁵ **Mücmelü’t-tevârih**, s. 430; Merçil, **Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 34.

¹⁶ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 125; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 128.

halifesinden sonra adı, unvan ve lakapları zikredilir, hükümdar övülerek kendisi için dua edilirdi.¹⁷

Arslanşah, Irak Selçuklu Sultanı Süleyman Şah tarafından veliaht olarak ilan edildiğinde ismi de okunan hutbelere dâhil edilmişti.¹⁸ Sultan Arslanşah tahta çıktıktan sonra ise Atabeg İldeniz Bağdat'a haber göndererek Halife Müstencid-Billâh'tan "Arslanşah adına hutbe okunmasını" istemişse de Halife, bu isteği reddettiği gibi Atabeg İldeniz'in elçisini huzurundan kovmuştu.¹⁹

Hutbe vasal bir devlet ülkesinde okutuluyorsa Halife ve tâbi bulunan hükümdardan sonra vasal hükümdarın adı unvan ve lakapları zikredilirdi. Atabeg İldeniz, Arslanşah tahta çıktıktan sonra yeni sultanın vasal devletlerde tanınması için harekete geçerek Irak Selçuklularına bağlı emîrlere elçiler göndermişti. Buna mukabil Musul, Diyarbakır, el-Cezîre, Doğu Anadolu bölgelerindeki emîrlere, Şirvanşahlar ve Ahlatşahlar ülkelerinde Sultan Arslanşah adına hutbe okutmuşlardı.²⁰ Sultan Arslanşah'a tâbi vasal hâkimlerden Nişâbur hâkimi Müeyyed Ay-aba'nın hüküm sürdüğü topraklarda da Arslanşah adına hutbe okutması buna örnektir.²¹

Sultan II. Tuğrul tahta geçtikten sonra ise Abbâsî Halifesi Müstazî-Biemrillâh'a yapılan başvurular neticesinde adına hutbe okundu (573/1177).²² Atabeg Cihân Pehlivân, II. Tuğrul tahta çıktıktan sonra çevrede bulunan tâbi hükümdarlara mektuplar gönderdi ve onlardan yeni sultan adına hutbe okutmalarını istedi. Atabege olumlu cevap vererek II. Tuğrul adına hutbe okutanlar arasında

¹⁷ Hutbe için bkz. Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 500; Özeydin, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 182-184; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 44-73; A. J. Wensick, "Hutbe", **İA**, C. V/1, s. 617-620; Mustafa Baktır, "Hutbe", **DİA**, C. XVIII, s. 425-428.

¹⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 272; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 154; Yezdî, **a.g.e.**, s. 144.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 221; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 189; Kesrevî, **a.g.e.**, s. 237; Klausner, **a.g.e.**, s. 33; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1058; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 113; Kayhan, **a.g.e.**, s. 248-249; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 52.

²⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 115; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 113; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 81; a.mlf., **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 65; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 55; Yımanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 614.

²¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 239; Kadı Ahmed-i Gaffârî, **a.g.e.**, s. 112, Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 251, Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 178, 186; Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 84; Sümer, "Müeyyed Ay-aba", **DİA**, C. XXXI, s. 480.

²² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 357; Bündârî, **a.g.e.**, s. 268; Ebü'l-Fidâ, **a.g.e.**, C. II, s. 82; Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzîde**, s. 463; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 342, 602-603.

Musul Atabegliği, Fars Atabegliği, Hûzistan hâkimi Şerefeddin Emîran b. Şümle, Bâvendîler, Ahlatşahlar ve Saltuklular bulunmaktaydı.²³

Öte yandan Musul’u almak üzere harekete geçen Selâhaddîn-i Eyyûbî’nin 581 yandan (1186) yılında Musul Atabegliği ile bir anlaşma yaparak Musul’a bağlı topraklarda artık Irak Selçukluları adına değil; kendi adına hutbe okuttuğunu görürüz.²⁴

Sultan II. Tuğrul ile Kızılarslan arasında yaşanan mücadeleler sırasında Atabeg Kızılarslan, Sultan II. Tuğrul’un adına okunan hutbeyi önce Melik Sencer b. Süleyman Şah²⁵ adına okutmuş (Receb 584/ 26 Ağustos-24 Eylül 1188) daha sonra da Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh’ın da teşvikleriyle kendisi adına okutmaya cesaret etmişti.²⁶

c. Sikke

Hâkimiyet alâmetlerinden biri de sikkedir. Sikke altın, gümüş veya bakırdan mâmûl para demektir. Yönetimi eline alan hükümdarın ilk faaliyetlerinden birisi de üzerinde kendi adının, unvanının ve lakaplarının bulunduğu sikkeleri bastırmak olmuştur.²⁷

²³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 309; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 120; Hândmîr, **Habîbü’s-siyer**, C. II, s. 557; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 123; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 138; Köymen, “II. Tuğrul ve Zamanı”, s. 218; a.mlf., “Tuğrul II”, **İA**, C. XII/2, s. 19; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 51; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 284-285; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 313; Necef, **a.g.e.**, s. 272; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 77.

²⁴ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 408-409; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, s. 195; Minorsky, **Studies in Caucasian History**, s. 147; Merçil, “İldenizliler”, **DGBİT.**, C. VIII, s. 92; Gülay Öğün Bezer, “Zengiler (1127-1233)”, **Türkler**, C. IV, s. 810; Bayat, a.g.m., **Türkler**, C. IV, s. 819, 821; Şeşen, **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, s. 83; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 342; Erkoç., **a.g.e.**, s. 30; Sümer, “Pehlivân”, **İA**, C. IX, s. 547.

²⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 313; Kummî, **a.g.e.**, s. 264; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 467; Merçil, **Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 66; Sümer, “Kızılarslan”, **DİA**, C. XXV, s. 544; a.mlf., “Tuğrul II”, **DİA**, C. XLI, s. 343.

²⁶ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 73; Zehebî, **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, C. XXI, s. 197-198; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, s. 197; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1162; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 317; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 93, 96.

²⁷ Sikke hakkında bkz. İbrahim Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu**, C. I, İstanbul, MEB Yay., 1970, Giriş Bölümü; a. mlf., “Sikke”, **İA**, C. X, s. 621-640;

Arslanşah'ın adı Sultan Süleyman Şah tarafından veliaht ilan edildikten sonra sikkelere de konulmuştu.²⁸ Sultan Arslanşah tahta çıktıktan bir süre sonra Atabeg İldeniz Musul Atabegi'ne haber göndererek Musul'da sikke bastırılmasını, hutbenin Arslanşah adına okunmasını, Selçuklu sultanlarına gönderilen vergi ve armağanların da hazinesine ulaştırılmasını istedi. Musul Atabegi Kutbüddin Mevdûd b. İmâdeddin Zengî, Atabeg İldeniz'in isteklerini memnuniyetle kabul etti. Neticede Musul'da ve diğer ülkelerde Arslanşah adına hutbe okunarak sikke bastırıldı.²⁹

Sultan II. Tuğrul tahta çıktıktan sonra da adına sikke bastırıldı.³⁰ Atabeg Cihân Pehlivân, Sultan II. Tuğrul adına hutbe okuttuğu gibi sikke bastırılmasını da çevre ülkelerdeki hâkimlerden istemiş ve bunun üzerine Musul, Fars, Hûzistan, Ahlatşah gibi tâbi hâkimler tarafından sikkeler bastırılmıştı.³¹

Sultan II. Tuğrul'un adına Musul Atabegliği tarafından bastırılan bir sikke günümüzde Kopenhag'da Kraliyet Milli Müzesi'nde bulunmaktadır ve bu sikke yayımlanmıştır.³² Buna göre sikkenin ön yüzünde Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın adı ve unvanı, darb yeri olarak Musul, tarih olarak altı ve yetmiş rakamları; arka yüzünde de Seyfeddin Gazi el-Mu'azzam el-Âdil ve Rûknû'd-dünya ve'd-dîn Tuğrul ibâreleri yer almaktadır. Bu sikke, Musul'un Selâhaddîn-i Eyyübî'nin hâkimiyetine geçmesinden önceki dönemde Musul Atabegi II. Seyfeddin Gazi ile Atabeg Cihân Pehlivân arasında dostane ilişkiler olduğunu da göstermektedir.

Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 184; C. E. Bosworth, "Sikka", **El²(İng.)**, C. IX, s. 591-592; Oğuz Tekin, "Sikke", **DİA**, C. XXXVII, s. 179-184.

²⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 264; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 154; Yezdî, **a.g.e.**, s. 144; Alyârî, **a.g.e.**, s. 21; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 96; Ayan, **Oğuz İsyânı**, s. 52.

²⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 115; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 117; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 87; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 280; Bala, "İldeniz", **İA**, C. V/II, s. 964.

³⁰ Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 121, 123; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, s. 195; Bosworth, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 186; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 96.

³¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 309; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 123; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 218.

³² J. Östrup, **Catalogue des Monnaies Arabes et Turques du Cabinet Royal des Médailles du Musée National de Copenhague**, Copenhague 1938, s. 56, n. 656 und pl. II. Sikke; Hasso Pfeiler, Nureddin İmre, "Sultan Rükneddin Tuğrul Bin Arslan ve Seyfeddin Gazi II'ye Ait Musul Baskısı Bir Dinar", **Belleken**, C. XXXV, sy. 138 (1971), s. 235-243 adlı makalede yayımlanmıştır. Sikkenin bir resmi de çalışmamızın ekler kısmında yer almaktadır.

Saltuklu Beyi Nâsırüddin Muhammed'in de 585 (1189) tarihli bir sikkesi bulunmaktadır. Bu sikkenin ön yüzünde yer alan ibareler Saltuklular'ın Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'a ve Kızılıarslan'a tâbiyyetini göstermektedir.³³

Atabeg Cihân Pehlivân'ın da halife ve sultanın adlarıyla birlikte kendi adını taşıyan sikkesi bulunmaktadır.³⁴

d. Taht ve Tâc

Taht, hükümdarın koltuğu ve makamı manalarına gelir. Hükümdarlar cülûslarda, merasimlerde, elçi kabullerinde, resmî görevleri esnasında tahtlarında otururlar, sefere çıktıklarında da tahtlarını beraberinde götürürlerdi.³⁵ Hükümdarların resmî günlerde başlarına taktıkları kıymetli taşlarla bezeli başlıkları da “tâc” idi.³⁶ Hem Sultan Arslanşah'ın hem de Sultan II. Tuğrul'un tahta oturdukları kaynaklarda zikredilmektedir.

Taht ve tâc birbirinden ayrı düşünülemeyen hükümdarlık alâmetlerindendi. Bunu Râvendî'nin, Sultan II. Tuğrul'un hapsedildiği kaleden emîrleri yardımıyla çıkarıldığında yazmış olduğu şu dizelerinden görebiliriz.

Tâc ile tahtın süsü olan genç taliqli şahlar şahı, bir defa daha,
Sultanlıkla tâc ve tahta kavuştu, Arslan'ın yerine tahta oturdu.³⁷

³³ Ahmed Tevfik, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, C. IV, İstanbul, 1321, s. 72; Behzad Budak, **XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları**, İstanbul, Pulhan Matbaası, 1947, s. 87; Artuk, **a.g.e.**, C. I, s. 390, no. 1195; Sümer, **Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, s. 33; a.mlf., “Saltuklular”, **SAD**, s. 416; Abdülkerim Özeydin, “Saltuklular”, **DİA**, C. XXXVI, s. 55. Sikkenin bir resmi de çalışmamızın ekler kısmında yer almaktadır.

³⁴ Artuk, **a.g.e.**, C. I, s. 425; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 193.

³⁵ İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C. III, 3. bsk., İstanbul, Kubbealtı Yay., 2008, s. 3039; Yaşar Çağbayır, **Ötüken Türkçe Sözlük**, C. IV, İstanbul, Ötüken Yay., 2007, s. 4543; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 73-83; a.mlf., “Taht”, **DİA**, C. XXXIX, s. 434-436; Çaycı, **a.g.e.**, s. 75-116.

³⁶ Ayverdi, **Misalli Sözlük**, C. III, s. 3025; Çağbayır, **Ötüken Sözlük**, C. IV, s. 4525-4526; Zühre İndirkaş, **Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2002; a.mlf., “Selçuklular'da Tac Geleneği”, **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, sy. 10 (1991), s. 39-46; W. Björkman, “Tâdj”, **El² (İng.)**, C. X, s. 57-58; Nebi Bozkurt, “Tac”, **DİA**, C. XXXIX, s. 362-363.

³⁷ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 334.

Reşîdüddin'in Edinburgh Üniversitesi'nde yer alan **Câmiu't-tevârîh** (Arab 20) adlı yazmasında Selçuklu sultanlarının başlarında tâçları olduğu halde taht üstünde oturmuş oldukları çeşitli minyatürleri yer almıştır. Minyatürlerde tasvir edilen Selçuklu sultanlarının büyük bir bölümünde; her bir dilimi yaprak biçiminde olan, "Selçuklu tâcı" olarak adlandırılan, üzerindeki motifleri değişiklik gösteren, üç dilimli tâçlar taktıkları görülür.³⁸ Bu eserde yer alan minyatürlerden bir tanesi Irak Selçuklu Sultan II. Tuğrul'un tasviridir. Bu minyatürde Sultan II. Tuğrul revaklı bir mekânın önünde ortada olacak şekilde yerden ayakları vasıtasıyla yükseltilmiş tahtında başında üç dilimli tâcı ile oturmaktadır.³⁹

e. Çetr

Çetr, hükümdarlar herhangi bir sefere çıktığı zaman, resmî törenlerde ya da alayıyla beraber bir yere giderken çetrdâr tarafından bir mızrak üzerinde havada küçük bir kubbe şeklinde açılan, hükümdarların başları üzerinde tutulan, atlas ya da kalın sırmalı kadife kumaştan yapılan hükümdarlık şemsiyesidir ve Selçuklu sultanları tarafından da kullanılmıştır.⁴⁰

Sultan Arslanşah'ın daha melik iken çetrinin olduğu kaynaklarda geçmektedir. Şöyle ki Abbâsî Halifesi olan Muktefî-Liemrillâh, Selçuklular arasında yaşanan taht mücadelelerinden yararlanıp Selçuklu şehirlerini ele geçirmek istiyordu. Bazı Selçuklu emîrlerinin görevine son verilerek iktâlarını ellerinden alınmıştı. Halife Muktefî tarafından Bağdat'taki dirlikleri ellerinden alınan Mesud Bilâlî öncülüğündeki Selçuklu emîrleri toplanmaya ve Bağdat'a doğru yürümek üzere hazırlık yapmaya başladılar. Irak Selçuklu Sultanı Muhammed'den Tekrît Kalesi'nde bulunan Arslanşah b. Tuğrul'un da bu sefer esnasında yanlarında olmasını istediler. Sultan Muhammed'in buna müsaade etmesiyle Mesud Bilâlî, şehzadeyi tutuklu

³⁸ İndirkaç, **a.g.e.**, s. 48-49; a.mlf., a.g.m., **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, s. 42; Çaycı, **a.g.e.**, s. 89-93.

³⁹ İndirkaç, **a.g.e.**, s. 49. İndirkaç (**a.g.e.**, s. 49)'in eserinde yer alan Sultan II. Tuğrul'un bu minyatürü çalışmamızın ekler kısmında yer almaktadır.

⁴⁰ C.E. Bosworth, "Mizalla", **El² (İng.)**, C. VII, s. 191; Aydın Taneri, "Çetr", **DİA**, C. VIII, s. 293-294.

bulunduğu kaleden çıkararak başı üzerinde çetr bulunduğ u halde Irak hududuna göndermişti.⁴¹

Şair Mücîrüddîn-i Beylekânî de şu dizelerinde Sultan Arslanşah'ın çetrinden bahsetmiştir.⁴²

Yüzlerce zaferi kucağına almış olan çetri güneş gibi yeryüzünü kaplamıştır.

Lakabı felek olan gök kubbesi azamet ile letâfeti, eğlence ve kabul günlerinde onun gönlünden almıştır.

Onun çetri meheng olmuş ve sarraf olan âlem de zafer sikkesinin ayarını ona bakarak anlamıştır.

Sultan II. Tuğrul döneminde ise Kızılarşan'a destek olmak ve Selçuklular arasındaki iktidar mücadelesinden yararlanmak için gelen halifelik kuvvetleri ile Sultan II. Tuğrul'un kuvvetleri Dâ-y-Merg (Dây-Merc) mevkiinde karşı karşıya geldiklerinde kaynakların aktardığına göre öyle bir savaş meydana gelmişti ki Sultan II. Tuğrul'un çetri atılan oklarla kaplanmıştı.⁴³

Sultan II. Tuğrul daha sonra Atabeg Kızılarşan'ın faaliyetlerine karşı kendisine yardım edecek yeni müttefikler aramaya başladı. Muvaffak olamayınca da ümidini keserek Hemedan'da bir türbede inzivaya çekildi. Atabeg Kızılarşan ve Irak emîrleri çok geçmeden Sultan II. Tuğrul'u kendisine hizmet etmek istediklerini söyleyerek anlaşmaya ikna ettiler ancak sözlerini tutmadılar. Kızılarşan'ın askerleri Sultan'ın çetrinin etrafında bir halka oluşturdu. Hatta bu esnada Kızılarşan'ın emîrlerinden Fahreddin Kutluğ Karakızı Sultan II. Tuğrul'un çetrine bir kılıç darbesi bile indirdi. Hemen ardından da Sultan yakalanarak hapsedildi.⁴⁴ Sultan II. Tuğrul daha sonra Selçuklu emîrlерinin yardımlarıyla hapisten kurtuldu. Hükümdarlık

⁴¹ Bûndârî, **a.g.e.**, s. 215; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 159; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 266; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 107.

⁴² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 289; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 108.

⁴³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 320.

⁴⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 332; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 227; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 333.

alâmetlerinden çettrini açıp yeniden tahta oturdu. Cûzcânî'nin kaydettiği dizelere göre:

Sesi Rey'e ulaştı, Sultan geldi ve
O mübareğin çetri Hemedan'a geldi.⁴⁵

Sultan II. Tuğrul'un Rey'de gerçekleşen ve ölümüne yol açan son savaşında da emîrleri tarafından terkedildiği ve düşman kuvvetleri tarafından etrafının sarılı olduğu sırada, yanında çettrini taşıyan çetrdârından başka kimse bulunmuyordu.⁴⁶

f. Nevbet

Nevbet, hükümdarın sarayının ya da otağının önünde askerî bando takımının çaldığı musikîdir ve Türk-İslâm devletlerinde hâkimiyet alâmetlerindedir. Selçuklu sultanları saray ve ordugâhlarda günde beş defa namaz vakitlerinde nevbet çaldırılırdı. Meliklerin tâbi hükümdarların ve emîrlerin de sabah, akşam, yatsı olmak üzere üç namaz vaktinde nevbet çaldırmalarına izin verilmişti.⁴⁷

Arslanşah'ın sultanlığı ve Atabeg İldeniz'in kuvvetli otoritesi sayesinde Irak Selçuklu Devleti'nde sükûnet sağlanınca eski nüfuzlu günlerine geri dönmek isteyen Abbâsî Halifesi Müstencid-Billâh ve vezîri Avnüddîn İbn Hübeyre, Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz'e karşı harekete geçerek diğer Selçuklu emîrlerin ve meliklerini kışkırtmaya başladılar. Vezîr İbn Hübeyre, Salgurlu Atabegi Zengî'ye mektup göndererek Melik Mahmud b. Melikşah adına hutbe okutmasını teklif etti. Salgurlu Atabegi Zengî, vezîrin yaptığı teklifi uygun gördü. Melik Mahmûd'u yerleştirmiş olduğu İstahr kalesinden çıkartarak adına hutbe okuttu ve kapısında beş nevbet çaldırdı.⁴⁸

⁴⁵ **Tabakât-ı Nâsırî**, s. 75.

⁴⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 341; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Tarihi**, s. 125-126; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 109; Aka, **a.g.m.**, **Türk Kültürü**, C. XXVII, s. 235.

⁴⁷ Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 77; Timur Vural, **Türklerde Askerî Müzik Geleneği Tuğ, Nevbet, Mehter**, Konya, Çizgi Kitâbevi, 2013; H. G. Farmer, "Nevbet", **İA**, C. IX, s. 220-222; Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", **DİA**, C. XXXIII, s. 38-41.

⁴⁸ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, C. XI, s. 222; Münecimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 191; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 42; a.mlf., "Salgurlular", **DGBİT.**, C. VIII, s. 31.

Sultan II. Tuğrul için de İsfahan'da saray kapısı önünde beş nevbet çalınmıştı. Hatta şair Zâhir-i Fâryâbî (öl. 598/1201) bu olay üzerinde şu rubâîyi söylemiş, Sultan II. Tuğrul da İsfahan'ın malını bağışlayarak şairi mükâfatlandırmıştı.⁴⁹

Ey senin nevbetin geçmiştir dünyadan
Senin nevbetin olmazsa olmaz âleme nefes
Nevbetinin sesi herkese ulaşırsa da
Lakin senden başkasına ulaşmaz nevbet.

Sultan II. Tuğrul'un tevkif edilerek hapse atıldığı dönemde ise Atabeg Kızıllarlan kendisi için hükümdarlık alâmetlerini yerine getirmiş günde beş defa nevbet çaldırmıştı.⁵⁰

g. Bayrak ve Sancak

Metal ya da uzun bir sapın ucuna bağlı olan çeşitli şekil, işaretlerden oluşan renkli bez kumaşa bayrak denir. Türk milletinin tarihinde bayrak; bağımsız olmanın, Türk töresinin sembolüdür ve manevî olarak büyük önem taşır. Diğer Türk İslâm devletlerinde olduğu gibi Büyük Selçuklular'da da türlü renk ve şekillerde bayraklar kullanılmakla beraber hükümdarın bayrağının rengi hakkında kesinlik bulunmamaktadır. Ancak ilk Selçuklu reislerinin siyah alâmet taşıdıkları göz önünde tutulursa Abbâsîlere olan manevî bağlılıklarını göstermek için Selçuklu hükümdarlarının da genellikle siyah rengi kullandıkları düşünülebilir.⁵¹

Râvendî, Sultan Arslanşah'ın tahta çıkışıyla Sultan'ın cihânı süsleyen bayraklarının Hemedan'da dalgalandığını kaydetmiştir.⁵² Sultan Arslanşah'ın tahta çıkışından kısa süre sonra devlet işlerini düzenlemek için Atabeg İldeniz ile beraber

⁴⁹ Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 463.

⁵⁰ Cerbâzekânî, **a.g.e.**, s. 426; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 73; Bûndârî, **a.g.e.**, s. 269; Kadı Beyzâvî, **a.g.e.**, s. 81; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 179; Aksarâyî, **a.g.e.**, s. 20; İbnü'l-Fuvatî, **a.g.e.**, C. V, s. 290; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 558; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 129; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 96.

⁵¹ M. Fuad Köprülü, "Bayrak", **İA**, C. II, s. 408; Orhan F. Köprülü, "Bayrak", **DİA**, C. V, s. 249-250.

⁵² **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 272; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 127.

Azerbaycan'dan uzaklaştıkları sırada Gürcüler, İslâm ülkelerini ele geçirmek üzere harekete geçmişlerdi. Râvendî bunun üzerine İslâm ordusunun Sultan Arslanşah'ın bayraklarının gölgesi altında Atabeg'in yardımı ile kâfir memleketine doğru yürüdüğünü ve Arslanşah'ın ordusunda açılmış kırmızı ipek bayrakların olduğunu rivayet etmiştir.⁵³ Şair Mücîrüddîn-i Beylekânî de şu dizelerinde Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz'in ordusunun kırmızı bayrakları olduğunu kaydetmiştir.⁵⁴

Tâcı zafer ve galebe olan senin kırmızı bayrağın,
Zaferin sermayesi ve ordunun süsü addedilir.

Öte yandan metbû hükümdarın yanı sıra ona tâbi hükümdarların ve askerî kıtaların da bayrakları bulunmaktaydı. Salgurlu atabegi Zengî, Sultan Arslanşah'a bağlılığını sunmak üzere huzura kabul edildiğinde askerler ve emîrlar silahlarını, eşyalarını kuşanıp Emîr Zengî'yi karşılayıp ona saygılarını göstermek üzere geçeceği yolun iki tarafında askerî kıta komutanlarının bayraklarıyla saf tutmuşlardı.⁵⁵

h. Tırâz

Halife, hükümdar ya da önemli devlet adamlarının sanatkârane sırma işlemelerle süslü, kenarlarında da şerit halde adları, unvan ve lakaplarını içeren yazıların yer aldığı kıymetli elbiselerine tırâz denir.⁵⁶

Kaynaklarda Sultan Arslanşah'ın kumaşları ağır altın işlemelelemlerle süslü elbiseleri bulunduğu belirtilmişse de bu elbiseler arasında tırâz olup olmadığına dair mâlumat bulunmamaktadır.⁵⁷

⁵³ Râhatü's-Sudûr, C. II, s. 274-275; Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri, s. 127.

⁵⁴ Râvendî, a.g.e., C. II, s. 297; Merçil, Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri, s. 128; Necef, a.g.e., s. 292.

⁵⁵ Hüseyinî, a.g.e., s. 109.

⁵⁶ Tırâz için bkz. A. Grohmann, "Tırâz", İA, C. XII/1, s. 235-249; Yedida K. Stillman, Paula Sanders, "Tırâz", EL² (İng.), C. X, s. 534-538; Nebi Bozkurt, "Tırâz", DİA, C. XLI, s. 112-114.

⁵⁷ Râvendî, a.g.e., C. II, s. 269; Reşîdüddin, a.g.e., s. 158.

1. Hil'at

Halifeler ve hükümdarlar tarafından şereflendirmek ve ödüllendirmek amacıyla devlet adamlarına ve diğer bazı kişilere giydirilen kıymetli elbiselere hil'at adı verilirdi. Diğer bir deyişle tırâzlar, sultan tarafından bir kimseye verildiğinde “hil'at” olarak adlandırılırdı. Hil'atlar çoğu defa sadece kıymetli elbiseden ibaret olmayıp mahiyet ve önemine göre kaftan, sarık, cübbe, altın veya gümüş eyerli at, bayrak, kılıç gibi maddî unsurlardan da olabiliyordu.⁵⁸

Sultan Arslanşah döneminde verilen hil'atlara baktığımızda Nîşâbur hâkimi Müeyyed Ay-aba'ya 558 (1163) yılında Horasan'ın batısındaki Kûmis eyaletini ülkesine katınca değerli hil'atlar, dürülü sancaklar ve hediyeler gönderildiğini görürüz. Sultan Arslanşah, Müeyyed Ay-aba'ya “adına hutbe okutmasını ve bütün Horasan şehirlerini hâkimiyeti altına alıp yönetmesini” emretmiş, Müeyyed Ay-aba da Sultan Arslanşah'a itaatini arz etmiştir.⁵⁹

Salgurlu Atabegi Zengî, Sultan Arslanşah tahta çıktıktan sonra iç karışıklıklar ve Selçuklu meliklerinin isyanları bastırıldıktan sonra İsfahan'a gelerek Sultan'ın ve Atabeg İldeniz'in hizmetine girdi. Sultan Arslanşah çadırında Atabeg Zengî'nin ağırlanması için emir verdi. Ziyafet sofraları hazırlandı. Atabeg Zengî'ye altın ve gümüş yularlar, eyerler, atlar, katırlar ile birlikte kabzası mücevherli bir kılıç verildi ve hil'at giydirildi. Salgurlu Atabegi Zengî, bir hafta kaldıktan sonra ülkesine geri dönerken de tekrar ağır hil'atlar giymiş ve kendisine Fars ve civarının idaresi bırakılmıştı (560/1165).⁶⁰

⁵⁸ Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 82; Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 189; Hanefi Palabıyık, **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara, Araştırma Yay., 2002, s. 140; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 142-143; Çaycı, **a.g.e.**, s. 210-211; M. Fuad Köprülü, “Hil'at”, **İA**, C. V/1, s. 484; Mehmet Şeker, **DİA**, “Hil'at”, C. XVIII, s. 23.

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 239; Deguignes, **a.g.e.**, C. IV, s. 1059; Ayan, **Oğuz İsyanı**, s. 84; Sümer, “Müeyyed Ay-aba”, **DİA**, C. XXXI, s. 480. Konu hakkında ayrıntılı bilgi çalışmamızın “Sultan Arslanşah'ın Bazı Büyük Emirlerle İlişkileri” bölümünde anlatılmıştır.

⁶⁰ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 277; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 110; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 166; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 323; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 44-45.

Selçuklu emîrlerinden Cemâleddin Muhammed b. Akkuş da Sultan Arslanşah tarafından hil'at verilen emîrlerdendi. Emîr Cemâleddîn Muhammed b. Akkuş, Kirman Selçukluları'nda yaşanan bir taht mücadelesi nedeniyle Kirman'a gönderildi. Emîr orada başarılı oldu ve işleri düzene sokup Kirman Selçukluları'ndan II. Arslanşah'ın tahta geçmesinde önemli rol oynadı. Emîr Akkuş geri döndüğü zaman Sultan Arslanşah ona muhteşem hil'atlar, güzel binek hayvanları verdi.⁶¹

Ahlatşah II Sökmen'e de Gürcülerle yaşanan mücadelelerde yaptığı yardımlardan dolayı hil'at verilmişti. Şöyle ki Gürcü Kralı III. Giorgi, Selçuklular'ın emîrlerle yaşadıkları iç karışıklıkları fırsat bilerek daha önce de saldırdığı Ani şehrini 570 (1175) yılında yeniden kuşattı. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz yaşanan bu gelişme üzerine Gürcülerle mücadele etmek üzere harekete geçtiler ancak Sultan Arslanşah rahatsızlanarak Nahcıvan'a çekilmek zorunda kaldı. Atabeg İldeniz ise kendisi ile ittifak yapan kuvvetlerle birleşerek Gürcüleri yenmeyi başardı. Kazanılan başarının ardından Gürcülerle mücadelede destek olan Ahlatşah II. Sökmen ve diğer emîrlere Sultan Arslanşah tarafından hil'atlar verildi.⁶²

Hükümdarlar dışında Atabeglerin ve emîrlerin de hil'atlar verdiklerini görürüz. Sultan Arslanşah tahta geçtiğinde Atabeg İldeniz, Sultan'ın huzurunda saf bağlayan Irak ve Azerbaycan emîrlere muhteşem hil'atlar giydirdi. Ayrıca her birine mansıbına göre atlar katırlar verdi.⁶³ Emîr İnanç'ın vezîri Sa'deddin Eşel, Emîr İnanç'ın ölüm haberini Atabeg İldeniz'e getirdiğinde ise ona mükâfat olarak hil'atlar ve yüksek rütbelere verildi.⁶⁴

Hil'atların devlet adamları dışında toplum içindeki çeşitli alanlardaki seçkin kişilere de verildiğini görürüz. Sultan II. Tuğrul Gence'de yaşayan kısa şiirler ve mesneviler yazan Nizâmî-i Gencevî ile Gence yakınlarına gelerek bizzat görüşüp ona

⁶¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 119.

⁶² Zahirüddin-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 118; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 285; Reşidüddin, **a.g.e.**, s. 174; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 120.

⁶³ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 102; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 102.

⁶⁴ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 107; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 108.

hil'at vermişti⁶⁵. Aynı şekilde Atabeg Kızıarslan da Sultan II. Tuğrul'un şair ve nedimlerinden olan Kemâleddîn-i İsmail'e kendisi için yazmış olduğu bir rubâî için mükâfat olarak güzel bir hil'at vermişti.⁶⁶

i. Gâşiye

Ortaçağ'da Türk-İslâm devletlerindeki hükümdarlık alâmetlerinden birisi olan gâşiye deriden yapılmış, kıymetli sırmalı kumaşlar ve ipliklerle süslenmiş hükümdarların atlarına binerken kullandıkları eyer örtüsü idi. Gâşiye törenlerde ve bayramlarda ata binen sultanın önünde rikâbdâr⁶⁷ tarafından taşınır, rikâbdâr yürürken gâşiyeyi yukarıya kaldırır ve sağa sola doğru çevirirdi.⁶⁸

Atabeg Cihân Pehlivân'ın vefatının ardından Kızıarslan, Sultan II. Tuğrul'un huzuruna çıkmak için Hemedan'a geldiğinde Sultan II. Tuğrul onun çok iyi karşılanmasını emretmişti. Kızıarslan şehre gireceği sırada, Sultan'ın kendisi de Hemedan'dan dışarı çıktı. Atından inen Kızıarslan'ın karşısında durarak atı üzerinden onu kucakladı ve gönlünü hoş etti. Kızıarslan bu karşılaşmadan sonra emîrleriyle birlikte Hemedan kapısına geldiğinde yine atından inerek Sultan'ın önünden ilerledi ve gâşiyesini götürdü. Emîrler ve askerler hepsi yaya olarak her birinin elinde yalın kılıç olduğu halde bu yolu devam ederek Sultan II. Tuğrul'un sarayına ulaştılar.⁶⁹

⁶⁵ Nizâmî-i Gencevî, **a.g.e.**, s. 418-419; Ahmed Ateş, "Nizâmî", **İA**, C. IX, s. 320.

⁶⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 308.

⁶⁷ Arap ve Türk-İslâm devletlerinde daha ziyade ahırlarda hizmet yapan koşum, eyer, biniş iskemlesi gibi at takımlarını da muhafaza eden görevlilerdir. Bkz. J. Deny, "Rikâbdâr", **İA**, C. IX, s. 742-744; a.mlf., "Rikâbdâr", **EI²(İng.)**, C. VIII, s. 529-531; Abdülkadir Özcan, "Rikâbdâr", **DİA**, C. XXXV, s. 111-112.

⁶⁸ Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 192; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 184; a.mlf., "Gâşiye ve Selçuklular'da Kullanılışına Dâir Bazı Örnekler", **Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan**, Ankara, TTK, 1985, s. 321-322; "Gâşiye", **DİA**, C. XIII, s. 398.

⁶⁹ Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 124-125; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 187.

j. Saray ve Çadır

Hükümdarın ailesiyle birlikte yaşadığı ikâmetgâhı olan saray aynı zamanda devlet işlerinin de yürütülüp karara bağlandığı merkez konumundadır.⁷⁰ Hükümdarların sefer zamanında kullandıkları saltanat çadırları ya da otağları da hükümdarlık alâmetlerindedir. Saltanat çadırının hazineden çıkarılıp kurulması sefere çıkma işareti sayılırdı. Ne tarafa sefer yapılacaksa o tarafa çadır kurulur ve ordu onun etrafında toplanmaya başlardı.⁷¹

Salgurlu Atabegi Zengî, Sultan Arslanşah'a itaatini sunmak üzere İsfahan'da konaklayan Sultan'ın çadırına gitmişti. Her taraftan emîr ve sipahiler Sultan'ın çadırını araya almış koruyordu. Atabeg Zengî çadıra yaklaşınca yeri öptü ve huzura kabul olundu.⁷² Râvendî de "Dây-Merg (Dây-Merc) Savaşı sırasında Sultan II. Tuğrul'un çadırının olduğunu hatta savaş sırasında Sultan'ın çadırına çok sayıda ok atıldığını ve Sultan'ın çetresinin bile bu oklardan görünmez olduğunu" kaydetmiştir.⁷³

k. Kılıç ve Kemer

Kılıç ve kemer de hâkimiyet alametlerinden sayılırdı. Kılıç ve kemer hükümdarlar tarafından kullanılmasının yanı sıra hil'at olarak da veriliirdi. Salgurlu Atabegi Zengî, Sultan Arslanşah'ın huzuruna çıkıp bağlılığını sunduğunda Sultan Arslanşah tarafından kendisine hil'at ve mücevherli bir kılıç verildi.⁷⁴

Kılıç kefenle birlikte kullanıldığında ise vatani için gerekirse canını vermeye razı olmak anlamına gelirdi. Kefen şehitlik mertebesini ulaşmak; kılıç da şehidin en büyük savunma aracıydı.⁷⁵ Sultan II. Tuğrul, Halife Nâsır Li-Dinîllâh'ın Dâ-y-Merg (Dây Merc) Savaşı'ndan dolayı kendisini affetmesi ve halifenin gönlünü alabilmesi

⁷⁰ Bu husus çalışmamızın "Saray Teşkilâtı" adlı bölümünde ayrıntılı olarak bahsedilmiştir.

⁷¹ Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, s. 76-77; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 504-505; Çaycı, **a.g.e.**, s. 283.

⁷² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 110; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 111.

⁷³ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 320, 333.

⁷⁴ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 110; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 111; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 44-45; a.mlf., "Salgurlular", **DGBİT.**, C. VIII, s. 31.

⁷⁵ Çaycı, **a.g.e.**, s. 228.

için; oğlu Melik Alparslan'ı bir elinde kılıcı ve üzerinde elbise yerine giydiği kefeniyle birlikte Bağdat'a rehin olarak göndermiş ve muvaffak olmuştu.⁷⁶

I. Yüzük ve Mühür

Türk-İslâm devletlerinde hükümdarlık alametlerinden biri de hükümdarların kıymetli yüzükleri idi. Aynı zamanda mühür olarak da kullanılan bu yüzüklere halife ve hükümdarların soylarının sembolleri kazınırdı. Hükümdar yüzükleri altından yapılır; yakut, firûze ve zümrüt gibi çeşitli taşlarla süslenirdi.⁷⁷

Atabeg Kızılarşan kendi sultanlığını ilan ettikten bir süre sonra vefat etti. Atabegin öldürülmesinden sonra Cihân Pehlivân'ın oğullarından olan yeğeni Ebû Bekir, amcasının yüzük ve işaretlerini alarak Azerbaycan taraflarına gitmişti.⁷⁸

m. Tevkî' ve Tuğra

Tevkî', her türlü resmî yazışmada hükümdarın kararı, bu kararın yazılı sûreti ve mühür anlamlarına gelen yazışma terimidir.⁷⁹ Hükümdar adına bir belgenin üst tarafına yazılan isim, elkâb ve dua cümlesi ise tuğradır ve Dîvân-ı Tuğra reisliği (tuğrâîlik) Selçuklular'da Tuğrul Bey zamanından beri bulunmaktadır.⁸⁰

Sultan Arslanşah'ın tevkî'i "İ'tadadtü Billâh" (Allah'tan yardım isterim),⁸¹ Sultan II. Tuğrul'un tevkî'i ise "İ'tadadtü Billâhi vahdehü" (Sadece Allah'tan yardım

⁷⁶ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 126; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, C. VIII/1-2, s. 400; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 129; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 226; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 290-291; Ayan, "Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri", s. 162; Öngül, **a.g.e.**, C. I, s. 347.

⁷⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, "Yüzük", **DİA**, C. XLIV, s. 56.

⁷⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 333.

⁷⁹ Nejat Göyünç, "Tevkî", **İA**, C. VII/1, s. 217-218; F. Babinger-(C.E. Bosworth), "Tawki", **El²(İng.)**, C. X, s. 392-393; Erdoğan Merçil, "Tevkî", **DİA**, C. XLI, s. 35.

⁸⁰ J. Deny, "Tuğra", **İA**, C. XII/2, s. 5-6; M. Uğur Derman, "Tuğra", **DİA**, C. XLI, s. 336.

⁸¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 268; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 206; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 333; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 224; Kayhan, **a.g.e.**, s. 274; Çaycı, **a.g.e.**, s. 206.

isterim)⁸² idi. Bu dönemde tuğrâilik müessesesi hakkında yeterince bilgi bulunmasa da vazifenin ırsî olduğu ve nesillerinin et-tuğrâî lakabını taşıdığı düşünüldüğünde Şemseddîn et-tuğrâî ve ailesinin Azerbaycan Atabegleri döneminde bu kurumda görev yaptığı zikredilir.⁸³

3. Dîvân Teşkilâtı

Selçuklu devletlerinin idarî teşkilâtını Dîvâb-ı A'lâ denilen büyük dîvan ve ona bağlı görev yapan dört dîvân oluştururdu.

a. Dîvân-ı A'lâ

Dîvân-ı A'lâ, devlet yönetimi ile ilgili her türlü konunun görüşülüp karara bağlandığı en üst kuruldur. Dîvân-ı A'lâ, askerî, malî, adlî, yazışma gibi diğer işlerin görüşüldüğü dîvânlardan oluşuyordu.⁸⁴ Sâhib-i Dîvân-ı Saltanat veya Hâce-i Buzurg denilen vezîrin başkanlık ettiği Dîvân-ı A'lâ toplantılarına diğer dîvânların reisleri de katılırdı.

Sultan Arslanşah tahta çıktığında bütün emîrler dîvânda toplanıp sultanın emirlerine itaat arzemişlerdi.⁸⁵ Sultan II. Tuğrul da dîvânı toplayarak üyelerini cezalandırmıştı. Şöyle ki Sultan II. Tuğrul kendisi ile taht mücadelesine girişen Kutluğ İnanç Mahmûd ile ittifak eden Irak ümerâsının yazmış olduğu mektupları öğrendi. Ertesi sabah bütün devlet erkânının adet olduğu üzere huzuruna gelmesinin

⁸² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 305; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 333; Merçil, **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 224; Kayhan, **a.g.e.**, s. 319; Çaycı, **a.g.e.**, s. 206.

⁸³ Nesevî, **a.g.e.**, s. 141, 145; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 201, 223.

⁸⁴ Dîvan teşkilâtı için bkz. Heribert Horst, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle", (çev. Mehmet Altay Köymen), **TAD**, sy. 2-3 (1964), s. 314-331; Kurpalidis, **a.g.e.**, s. 84-103; Merçil, **Dîvân Teşkilâtı**, s. 1-232; A. K. S. Lambton, "Dîwân", **El²(İng.)**, C. II, s. 332-336; Aydın Taneri, "Divan (Büyük Selçuklular'da Divan)", **DİA**, C. IX, s. 383-385; Erdoğan Merçil, **Selçuklular (Selçuklular'da Devlet Teşkilatı)**, **DİA**, C. XXXVI, s. 390-391.

⁸⁵ Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 102.

ardından görevlilerin dîvâna oturmasıyla kendisine ihanet eden dîvân mensuplarına mektupları göstererek onları cezalandırdı.⁸⁶

b. Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ (Dîvânü'r-Resâil ve'l-İnşâ)

Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, sultanların kendi ülkelerindeki eyaletler ve yabancı devletlerle olan her türlü resmî yazışmalarının, menşûr, ferman ve beratların hazırlanmasından sorumludur. Bu divanın reisine Sâhib-i Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ, Tuğrâî ya da Münşî denilirdi.⁸⁷

Bu makamın başında bulunan kişinin dili iyi kullanması, yazılarının telifinde edebî şekil mükemmelliğine önem vermesi, dîvândan hangi belge çıkacaksa onu dikkatle ve özenle kontrol edip kaydetmesi gerekliydi.⁸⁸ Râvendî, Kutluğ İnanç Mahmûd ile ittifak yaptığı için Sultan II. Tuğrul'un hapsedtiği ve öldürülmesini emrettiği devlet görevlileri arasında Münşî Zâhir'in de olduğunu rivayet eder.⁸⁹

c. Dîvân-ı İstîfâ-yı Memâlik (Dîvanü'z-Zimâm ve'l-İstîfâ)

Dîvân-ı İstîfâ, Dîvân-ı A'lâ'nın malî işlerle uğraşan dairesidir. Devlet hazinesinin gelir ve giderlerini kontrol ederek kaydeden bu dîvânın başkanına Müstevfî-i Memâlik, Müstevfî ya da Sâhib-i Dîvân-ı İstîfâ denilirdi. Devletin bütün maliye memurlarının âmiri konumunda olan müstevfiye müfettişler ve memurlar aracılığıyla eyaletlerden ve bölgelerden bütçe, gelir, gider, vergi gibi bazı konularda yazılı bilgiler gelirdi. Müstevfî ayrıca halktan haksız yere vergi alınmaması için çaba gösterir, yeni vergi koymaz, toplanan vergi gelirlerinin de idaresi ve kullanımı ile ilgili bütün sorumluluğu üstlenirdi.⁹⁰

⁸⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 323; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 343-344; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 289; Öngül, **a.g.e.**, s. 345-346.

⁸⁷ Dîvân-ı İnşâ ve Tuğrâ hakkında bkz. Kurpalidis, **a.g.e.**, s. 87-93; Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 198-199; Ziya Kazıcı, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İstanbul, M.Ü.İ.F. Yay., İstanbul, 2003, s. 174-175; Merçil, **Dîvân Teşkilâtı**, s. 64-71.

⁸⁸ Horst, a.g.m., (çev. M. Altay Köymen), **TAD.**, s. 323.

⁸⁹ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 322-324.

⁹⁰ Horst, a.g.m., (çev. M. Altay Köymen), **TAD.**, s. 326; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 202-203.

Sultan Arslanşah, Müstevfî Muînî Sâvî'yi Rey Valisi Ömer b. Ali ile birlikte kendisine karşı isyan teşebbüsüne giriştiği için tevkif ederek bu makama Hâce Azîzeddin'i getirmişti.⁹¹ Atabeg Cihân Pehlivân ve Atabeg Kızılarıslan dönemlerinde de Zahîreddin Abdülgaaffâr b. Hüseyin müstevfî olarak görev yapmıştı.⁹² Atabeg Kızılarıslan, Esîreddîn Turanşah'ı müstevfî vazifesiyle onurlandırmıştı.⁹³

d. Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik

Dîvân-ı Müşrif ya da Dîvân-ı İşrâf da denilen bu divanın görevi; devletin malî ve idarî teşkilâtını, hazinesini, vergilerin ve gelirlerin toplanmasını, harcamaları en yüksek seviyede kontrol ve teftiş etmektir. Dîvân-ı İşrâf-ı Memâlik'in başında Sâhib-i Dîvân-ı İşrâf, Müşrif-i Memâlik ya da Müşrif diye anılan görevli bulunurdu.⁹⁴ Müşrif, bütün vergi gelirlerini ayrıntılı olarak hesaplar, gelir ve giderleri kaydeder, Dîvân-ı İşrâf'a gönderilecek olan raporları hazırlardı.⁹⁵

e. Dîvân-ı 'Arz (Dîvânu 'Arzı'l-Ceyş)

Ordunun umumî idaresinden sorumlu olan dîvândır. Bu dîvânın başında 'Arzı'l-Ceyş, 'Arz ya da Sâhib-i Dîvân-ı 'Arz da denilen görevli bulunurdu. Orduda görev yapanların iktâlarını, her türlü gelirlerini ve maaşlarını idare ederek kayıt ve kontrolünü yapma bu divanın sorumluluğundadır.⁹⁶ Bununla beraber Dîvân-ı 'Arz, mevcut olan iktâların idaresini sağlardı. İktâ tayini ya da tasarrufu yetkilerine sahip değildi.⁹⁷

⁹¹ Zahîrûddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 114; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 281, 283; Nâsîrûddîn Münşî-i Kirmânî, **a.g.e.**, s. 88. Bu isyan teşebbüsü hakkında bilgi çalışmamızın "Emir İnanç'ın İsyanları" adlı bölümünde bulunmaktadır.

⁹² Kummî, **a.g.e.**, s. 226.

⁹³ Kummî, **a.g.e.**, s. 261.

⁹⁴ Merçil, **Dîvân Teşkilâtı**, s. 76.

⁹⁵ Kurpalidis, **a.g.e.**, s. 99; Abbas İkbâl, **Veżâret**, s. 31-32.

⁹⁶ Horst, a.g.m., (çev. M. Altay Köymen), **TAD.**, s. 328; Necef, **a.g.e.**, s. 299.

⁹⁷ Horst, a.g.m., (çev. M. Altay Köymen), **TAD.**, s. 328, 329; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 202.

4. Devlet Ricali

a. Vezîr

Vezîr, Selçuklu sultanlarının fermanı üzerine göreve başlayan, yasama, yürütme, yargı yetkilerini elinde bulunduran hükümdarın vekili Dîvân-ı A‘lâ'nın da başkanıdır.⁹⁸ Ancak Irak Selçukluları'nda özellikle Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde atabeglerin devlet yönetiminde birinci derecede etkili oldukları düşünüldüğünde vezîrlerin konumunu devlet yönetiminde atabegden sonra gelen ikinci derecedeki yetkili olarak değerlendirmek daha uygundur.⁹⁹

Irak Selçuklu sultanlarının vezîrleri de Büyük Selçuklu sultanlarının vezîrleri gibi genelde İran menşelidir. Vezîrler memurları tayin etmek ya da görevlerinden almak, erzak teminini sağlamak, vergi idaresine ve hazineye koruyuculuk etmek gibi görevlerinin yanı sıra sultanın her zaman yanında bulunurlar; seferlerde, merasimlerde, ihtiyaç duyulabilecek her durumda ona refakat ederlerdi. Ayrıca vezîrlerin görev ve yetkileri içinde bulunulan durumun şartlarına göre sultanların isteği doğrultusunda arttırılıp kısaltılabilirdi.¹⁰⁰

Vezîrlik alâmetleri ise hil‘at, vezâret, mühür ve yüzük, divit takımı, sarık, kılıç, nevbet, minder ve çadır idi.¹⁰¹ Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul'un vezîrleri de bu alâmetleri kullanmıştı.

Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde görev yapan vezîrleri şöyle sıralayabiliriz.

⁹⁸ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezîrlik", **TAD.**, C. V, sy. 8-9 (1967), s. 97-98; Özeydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 193-194.

⁹⁹ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 310; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 195.

¹⁰⁰ Horst, a.g.m., (çev. M. Altay Köymen), **TAD.**, s. 319-320; Taneri, a.g.m., **TAD.**, s. 98; Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s. 29; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 310; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 196; Abdülkerim Özeydın, "Vezir (Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik)", **DİA**, C. XLIII, s. 84.

¹⁰¹ Taneri, a.g.m., **TAD.**, s. 142; Özeydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 196-197; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 197.

Hâce Şihâbeddin Mahmûd: Sultan Süleyman Şah zamanında da vezîr olan Hâce Şihâbeddin Mahmûd, Sultan Arslanşah tahta geçtikten sonra vezîrliğe getirildi.¹⁰² Bûndârî, halkın onu kereminden ve yüksek himmetinden dolayı çok sevdiğini kaydetmiştir.¹⁰³

Hâce Şihâbeddin Mahmûd aynı zamanda oldukça varlıklı bir vezîr idi ve sık sık bağışlarda bulunarak halkın sevgisini kazanmıştı.¹⁰⁴ 28 Cemâziyelevvel 560 (12 Nisan 1165) tarihinde İsfahan'da vefat etti. Naaşı da Hemedan'a götürülerek orada kendisinin yaptırmış olduğu hankahında defnedildi.¹⁰⁵

Fahrüddîn b. Muîneddin Kâşî: Hâce Şihâbeddin Mahmûd'un vefatından sonra vezîrlik makamı bir süre boş kalsa da Sultan Arslanşah 561 yılı Safer ayında (Aralık 1165/Ocak1166) Sâve şehrinde iken yanına gelen Fahrüddîn Kâşî'yi vezîr olarak atadı.¹⁰⁶ O kısa sürede adalet ve titizlikle memleketin intizamını sağladı.¹⁰⁷ Atabeg Cihân Pehlivân'ın emîr-i hâcibliğe tayini fermanı için tevkî yazarak atabege verdi.¹⁰⁸ Hemedan'da 564 (1169) yılında vefat etti.¹⁰⁹

Hâce Celâlüddin b. Kıvâmüddin Dergezîni: Fahrüddîn Kâşî'nin vefatından sonra Sultan Arslanşah İsfahan'a geldi ve aynı gün vezîrlik mührünü, hokka ve kalemmini Hâce Celâlüddin b. Kıvâmüddin Dergezîni'ye verdi.¹¹⁰

¹⁰² Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, (a.g.e., s. 87) Atabeg İldeniz'in isteği üzerine vezîr olduğunu kaydeder. Krş. Râvendî, a.g.e., C. II, s. 269, 273; Hüseyinî, a.g.e., s. 101; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. XI, s. 221; Hândmîr, **Düstûrî'l-vüzerâ'**, s. 217-218; Ahmed b. Mahmûd, a.g.e., C. II, s. 101; Kadı Ahmed-i Gaffârî, a.g.e., s. 112; Guédy, a.g.e., s. 244; Luther, a.g.e., s. 128.

¹⁰³ **Zübdetü'n-Nusra**, s. 267.

¹⁰⁴ Hândmîr, **Düstûrî'l-vüzerâ'**, s. 217.

¹⁰⁵ Zahîrüddîn-i Nişâburî, a.g.e., s. 110; Râvendî, a.g.e., C. II, s. 277; İbnü'l-Esîr, (a.g.e., C. XI, s. 260) vezîrin ölüm tarihini 560 yılı Rebûlevvel ayı (Ocak-Şubat 1165) olarak kaydeder. Reşîdüddin, a.g.e., s. 166; Yazıcızâde, a.g.e., s. 129; Akîlî, a.g.e., s. 264; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 21.

¹⁰⁶ Zahîrüddîn-i Nişâburî, a.g.e., s. 111; Râvendî, a.g.e., C. II, s. 278; Bûndârî, a.g.e., s. 267; Reşîdüddin, a.g.e., s. 167; Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, a.g.e., s. 88; Akîlî, a.g.e., s. 264; Sevîm-Merçil, a.g.e., s. 279.

¹⁰⁷ Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, a.g.e., s. 88; Hândmîr, **Düstûrî'l-vüzerâ'**, s. 218.

¹⁰⁸ Râvendî, a.g.e., C. II, s. 278; Reşîdüddin, a.g.e., s. 167; Merçil, **Saray Teşkilatı'nda Hükümdarlık Alâmetleri**, s. 221.

¹⁰⁹ Zahîrüddîn-i Nişâburî, a.g.e., s. 116; Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, a.g.e., s. 89; Akîlî, a.g.e., s. 264.

¹¹⁰ Zahîrüddîn-i Nişâburî, a.g.e., s. 116; Râvendî, a.g.e., C. II, s. 283; Kummî, a.g.e., s. 203-204; Bûndârî, a.g.e., s. 267; Reşîdüddin, a.g.e., s. 172-173; Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, a.g.e., s. 89; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 21.

Hâce Celâlüddin b. Kıvâmüddin Dergezîni'nin vezîrliği ordu, ulemâ ve halk tarafından yüksek ahlâk ve edeb sahibi olması nedeniyle desteklenmişse de¹¹¹ kısa süre sonra Atabeg Cihân Pehlivan'ın isteği üzerine Sultan Arslanşah tarafından görevinden azledildi.¹¹²

Kıvâmüddin Ebü'l-Şocağ ez-Zencanî: Hâce Celâlüddin b. Kıvâmüddin Dergezîni'nin azlinden sonra göreve getirildi.¹¹³ İnsanların övüp beğendiği, adaletiyle bilinen bir vezîr oldu. Ancak bu göreve getirildikten kısa süre sonra vefat etti.¹¹⁴

Kemâlüddin Ebû Amr el-Ebherî: Kıvâmüddin Ebü'l-Şocağ ez-Zencanî'nin vefatından sonra Sultan Arslanşah tarafından kendisine vezîrlik teklif edildiyse de bunu kabul etmemiş; Sultan II. Tuğrul'un tahta geçişiyle beraber kendisine yeniden vezîrlik teklif edildiğinde ise bu defa kabul etmiştir.¹¹⁵

Kemâlüddin Ebû Amr el-Ebherî, iyi ahlâklı, güvenilir, tasarruflu ve idareli bir şekilde devleti yönetmeye gayret gösteren bir vezîrdi. Dinî ilimlerde de yüksek bilgi sahibi olarak dersler vermiş, zahitlik ve sûfilik yoluna kendisini adamıştı.¹¹⁶

Hâce Azîzeddin Kâşî: Irak dîvân kâtiplerinin soyundan olan Hâce Azîzeddin Kâşî, Kâşân'da bir medresede görev yapan ilim ve imâr faaliyetleriyle uğraşan tanınmış bir zâttı.¹¹⁷ 583 yılı Ramazan ayının on dördünde (17 Kasım 1187) Sultan II. Tuğrul Hemedan'da Hâce Azîzeddin Kâşî'yi kendisine vezîr olarak tayin etti.

¹¹¹ Kummî, **a.g.e.**, s. 209; Hândmîr, **Düstûrü'l-vüzerâ'**, s. 219.

¹¹² Kummî, **a.g.e.**, s. 246; Hândmîr, **Düstûrü'l-vüzerâ'**, s. 219.

¹¹³ Bündârî, **a.g.e.**, s. 271; Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, **a.g.e.**, s. 89; Hândmîr, **Düstûrü'l-vüzerâ'**, s. 219; Akîlî, **a.g.e.**, s. 264.

¹¹⁴ Hândmîr, (**Düstûrü'l-vüzerâ'**, s. 219) iki yıl vezîrlik yaptığını kaydeder. Krş. Akîlî, **a.g.e.**, s. 264; Kummî, **a.g.e.**, s. 247.

¹¹⁵ Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, **a.g.e.**, s. 90; Hândmîr, **Düstûrü'l-vüzerâ'**, s. 219-22; Akîlî, **a.g.e.**, s. 265.

¹¹⁶ Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, **a.g.e.**, s. 90; Hândmîr, **Düstûrü'l-vüzerâ'**, s. 219-22; Akîlî, **a.g.e.**, s. 265.

¹¹⁷ Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, **a.g.e.**, s. 91; Akîlî, **a.g.e.**, s. 265.

Ardından da vezîri de dâhil olmak üzere emrindeki bütün beyleri ve komutanları Sultan'ın huzuruna gelerek el öptüler.¹¹⁸

Hâce Azîzeddin Kâşî, devletin bekasını sağlamak için çalışarak ve hayırlar yaparak günlerini geçiren âlim, üstün gayretli bir vezîr idi. Sultan II. Tuğrul, vezîrin atabeg ailesi ile samimiyeti dolayısıyla kendisine gelen haberlerden rahatsız oldu ve onu oğlu ile birlikte Hemedan kalesine hapsedirdi. Daha sonra da bir gece cellâtlarını göndererek vezîri ve oğlunu yay kirişiyle boğdurttu.¹¹⁹

Hâce Muîneddin Kâşî: Atabeg Kızılarşan'ın gayretleri sonucunda hapse düşen Sultan II. Tuğrul, hapisten kurtularak yeniden tahta çıktığında Fahrüddîn Kâşî'nin oğlu Hâce Muîneddin Kâşî'ye vezîrlük mührü, hokka ve kalemini verdi.¹²⁰ Vezîr Hâce Muîneddin Kâşî de Sultan II. Tuğrul'a hediye olarak yüz bin dinar getirdi.¹²¹ Sultan II. Tuğrul Huvâr-ı Rey civarında yapılan savaştan sonra Hâce Muîneddin Kâşî'yi kendisine ihanet ettiğinden şüphelenerek azletti ve servetini de yağma ettirdi.¹²²

Fahrüddîn b. Safiyüddîn el-Verâmî: Fahrüddîn b. Safiyüddîn, görkemli bir merasimle vezîrlük makamına geçerek Sultan II. Tuğrul'un elini öptü. Hatta Büyük Selçuklu Vezîri Nizâmülmülk'ten sonra hiç kimse Fahrüddîn b. Safiyüddîn kadar parlak bir biçimde vezîrlük makamına oturmamıştı.¹²³

Fahrüddîn b. Safiyüddîn çok çalışkan ve ibadete düşkün bir vezîrdi. Her sabah güneşin doğuşundan tulû' vaktine kadar namazını kılar ardından da sultan ile

¹¹⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 317; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 184.

¹¹⁹ Bündârî, (**a.g.e.**, s. 268) vezîr ve oğlunun kılıç darbesi ile öldürüldüğünü kaydeder. Kummî, **a.g.e.**, s. 260; Yezdî, **a.g.e.**, s. 166; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 533; a.mlf., **Düstûrü'l-vüzerâ'**, s. 220; Akîlî, **a.g.e.**, s. 265-266; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 231.

¹²⁰ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 335; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, **a.g.e.**, s. 91; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 228; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 123; Kayhan, **a.g.e.**, s. 311; Necef, **a.g.e.**, s. 275.

¹²¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 340; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 124-125; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 293.

¹²² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 340; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 124-125; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 293.

¹²³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 340; Nâsîrüddîn Münşî-i Kirmânî, **a.g.e.**, s. 92.

görüşmeler yaparak devlet meseleleri hakkında sultanı bilgilendirirdi.¹²⁴ Sultan II. Tuğrul'un, Kutluğ İnanç Mahmûd tarafından öldürüldüğü Rey şehrinde gerçekleşen savaşta yer alan devlet adamlarından biri de Vezîr Fahrüddîn b. Safiyüddîn idi.¹²⁵

b. Atabeg

Büyük Selçuklular'da çok önemli bir vazife olan atabeglik Irak Selçuklularında da devam etmişti. Özellikle çalışmamızın birinci ve ikinci bölümlerinde değindiğimiz gibi Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde atabegler devlet yönetiminde en az sultanlar kadar etkili olmuşlar hatta bu müessesenin Atabeg Şemseddîn İldeniz'den oğullarına intikal etmesi suretiyle de İldenizli hânedanlığını oluşturmuşlardır.

Atabeglik babadan oğula geçebilmekte ayrıca İldenizliler'de olduğu gibi Selçuklu ailesi ile evlilik bağı kurularak da gelişebilmekteydi. Ayrıca Selçuklu meliklerinin eğitiminden sorumlu olan atabegler, destekledikleri melikin tahta geçmesi için gayret göstermişler böylece saltanat mücadelesinde de büyük rol oynamışlardır.¹²⁶

Atabeg İldeniz ile birlikte atabeglik kavramında bazı değişiklikler olmuş bu lakaba "el-A'zam" sıfatı eklenerek derecesi arttırılmış, Atabeg İldeniz'in adı hutbe ve sikkelerde sultan ve halifenin adlarıyla birlikte görülmeye başlamıştı.¹²⁷ Sultan Arslanşah döneminde sultan ülkesinde görünüşte, Atabeg ise hakiki mânada hükmediyordu. Sultan Arslanşah'ın merasim ve teşrifata başkanlık etmekten başka görevi neredeyse bulunmuyordu. Atabeg İldeniz ise bütün devlet işlerini yürütmüş, hazine tasarrufundan sorumlu olmuş, tayin ve azlleri gerçekleştirmiş, orduyu sevk ve idare etmişti.¹²⁸

¹²⁴ Hândmîr, *Düstûrü'l-vüzerâ'*, s. 220-221.

¹²⁵ Nâsirüddîn Münşî-i Kirmânî, *a.g.e.*, s. 92; Akîlî, *a.g.e.*, s. 266.

¹²⁶ A.C.S. Peacock, "Seljuq Legitimacy", *The Seljuqs*, s. 81-82.

¹²⁷ Bündârî, *a.g.e.*, s. 264; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 193; Bala, "İldeniz", *İA*, C. V/II, s. 962.

¹²⁸ Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 117; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 234; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, C. II, s. 119; Alptekin, *a.g.m.*, *DGBİT.*, C. VII, s. 325; Kayhan, *a.g.e.*, s. 269; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 193; Yınanç, "Arslan-Şah", *İA*, C. I, s. 613.

Küçük yaşta tahta çıkan Sultan II. Tuğrul döneminde de Atabeg Cihân Pehlivân tıpkı Atabeg İldeniz gibi yönetimde tamamen etkili olmuştur. Devletin bütün kademelerine kendisine bağlı olan emîrlerini yerleştirerek kontrolü elinde tutmuştur.

Atabeg Cihân Pehlivân'ın vefatından sonra ise atabeglerin tahakkümünü artık istemeyen Sultan II. Tuğrul, Atabeg Kızılarıslan ile uzun yıllar boyunca hâkimiyet mücadelesine girişmiş, Abbâsî Halifesi de bu mücadelelere katılmış hatta Atabeg Kızılarıslan'ın baskısı sonucu Sultan II. Tuğrul hapse bile düşmüştü.¹²⁹

5. Saray Teşkilâtı

Hükümdarın ailesi ve maiyetiyle birlikte ikâmet ettiği saraylar aynı zamanda devlet işlerinin görüşülüp karara bağlandığı ana merkezlerdir. Ayrıca sultanın ikâmetgâhı dergâh olarak da isimlendirilmektedir. Sultanlar zamanlarının çoğunu seferlerde ya da ülkelerinin çeşitli bölgelerine düzenledikleri seyahatlerde geçirdikleri için dergâh ve saray yalnızca merkezdeki yapıyı ifade etmezdi. Sultan'ın ikâmet ettiği her yer için de kullanılırdı.¹³⁰

Irak Selçuklu sultanları Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul'un da başta başşehir Hemedan olmak üzere yazlık ve kışlık olarak kullandıkları sarayları ve köşkleri bulunmaktaydı. Hükümdarlık sarayı olarak da kullanılan Hemedan köşkerlerinden biri Yeni Köşk (Köşk-i Nev, Köşk-i Cedîd) idi.

Irak Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın tahttan indirilmesinden sonra Arslanşah maiyetiyle birlikte Hemedan'a doğru ilerledi. Yeni Köşk'ün kapısına geldiklerinde Atabeg İldeniz, Şerefeddin Girdbâzû ve diğer emîrler atlarından inerek Arslanşah'ın yanında yaya olarak yürüdüler ve Hemedan'a girerek onu saltanat

¹²⁹ Bu husus çalışmamızın “Sultan II. Tuğrul'un İktidardan Uzaklaştırılması” adlı bölümünde yer almaktadır.

¹³⁰ Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 13; M. T. Gökbilgin, “Saray”, **İA**, C. X, s. 205-206; Zeynep Tarım Ertuğ, “Saray”, **DİA**, C. XXXVI, s. 117.

tahtına oturtular. Yeni Köşk, Sultan II. Tuğrul döneminde de kullanıldı. Sultan, Atabeg Kızıarslan için yazmış olduğu bir rubâisini Yeni Köşk'e göndermişti.¹³¹

Köşk-i Kuhen ya da Köşk el-Atik olarak da bilinen Eski Köşk de Sultan II. Tuğrul tarafından kullanılmıştı. Atabeg Cihân Pehlivân'ın vefatından sonra Atabeg Kızıarslan, Azerbaycan, Arrân ve Irak'tan topladığı çok sayıda asker ile birlikte Sultan II. Tuğrul'un huzuruna çıkmak üzere Hemedan'a geldiği sırada Sultan II. Tuğrul Eski Köşk'te bulunuyordu. Sultan II. Tuğrul, Atabeg Kızıarslan'ı karşılayıp onunla kucaklaştıktan sonra köşküne geri dönmüş, Kızıarslan da kendi çadırına gitmişti.¹³²

Sultan II. Tuğrul, 584 yılı Cemâziyelevvel'inde (Haziran-Temmuz 1188) Eski Köşk'te Emîr Cemâleddin Ay-aba ile ona bağlı komutanları kendisine itaat etmedikleri şüphesiyle öldürttü.¹³³ Atabeg Kızıarslan'ın da öldürüldüğü yer olarak da kaynaklarda Eski Köşk geçmektedir.¹³⁴

Köşk-i Bağ da Irak Selçukluları tarafından kullanılan köşklere biriydi. 560 yılı Zilhicce ayının sonlarında (Kasım 1165) Sultan Arslanşah ile Atabeg İldeniz Hemedan'dan Rey tarafına gitmek üzere yola çıktılar. Bu esnada Köşk-i Bağ'a da uğramışlardı.¹³⁵ Sultan Arslanşah'ın kullandığı köşklere birisi de Köşk-i Mâmur idi. Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz 12 Şevval 560 (22 Ağustos 1165) tarihinde Karatekin çayırılığına gelmişler yaklaşık beş gün sonra da Hemedan civarında bulunan Mâmur Köşkü'ne geçerek bir süre orada kalmışlardı.¹³⁶

Hemedan Reisi Fahrüddîn Alâüddevle'nin sarayı da Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul tarafından kullanılan saraylardandı. Sultan Arslanşah, Hemedan Reisi Fahrüddîn Alâüddevle'nin kızkardeşi bir diğer rivayete göre ise kızı ile yaptığı

¹³¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 308; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 102; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 24.

¹³² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 121-122.

¹³³ Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 186.

¹³⁴ İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 153-154; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 189; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 252-253.

¹³⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 278; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 167.

¹³⁶ Zahrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 110; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 277; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 25.

evlilikten¹³⁷ sonra Fahrüddîn Alâüddevle'nin Hemedan'da bulunan sarayında ikâmet etti ve burada vefat etti.¹³⁸ Fahrüddîn Alâüddevle reislik sarayını 583 yılında (1187-1188) Sultan II. Tuğrul'a hediye etti.¹³⁹

Irak Selçuklu sultanlarının İsfahan'a gittiklerinde de ikâmet ettikleri sarayları bulunmaktaydı. Bündârî, Sultan Arslanşah'ın tahta çıkıp devlet işlerini düzene koyduktan bir süre sonra İsfahan'a geldiğini ve burada saltanat sarayına yerleştiğini rivayet eder.¹⁴⁰

Irak Selçuklu saray teşkilâtındaki saray görevlilerine baktığımızda ise Büyük Selçuklu saray teşkilâtı ile benzer özelliklerde olduğunu görürüz. Buna göre sultanın şahsına bağlı olarak düzeni sağlamaya çalışan çok sayıda görevli bulunmaktaydı. Her bir saray görevlisinin yetkileri tespit edilmişti ve bu yetkilerini aşmalarına da müsaade edilmezdi. Saray teşkilâtına mensup olan görevliler iki gruba ayrılmıştı.¹⁴¹

- 1- Saray büyükleri (ekâbir-i has)
- 2- Saray küçükleri (kihterân, bendegân, çakirân)

a. Saray Büyükleri

(1) Hâcibü'l-Huccâb

Hâcib-i buzurg, emîr-i hâcib, hâcib-i kebîr, hâcib el-has da denilen bu emîrler genellikle Türk gulâmlar arasından seçilen, sultan ile Büyük Dîvân arasında irtibatı sağlayan, sarayda bulunan diğer hâcibler ve görevlilerin yapacağı işleri düzenleyen

¹³⁷ Bu evlilik hakkında bilgi çalışmamızın "Sultan Arslanşah'ın Vefâtı, Şahsiyeti ve Evlilikleri" başlıklı bölümünde bulunmaktadır.

¹³⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 286; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 175.

¹³⁹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 317; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 25.

¹⁴⁰ **Zübdetü'n-Nusra**, s. 265.

¹⁴¹ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", **TAD.**, C. IV, sy. 6-7 (1966), s. 28.

saray teşkilâtının başında bulunan görevlilerdi.¹⁴² Hâcibü'l-Huccâb, sultan başşehir dışına çıktığında sultanın yanında bulunur ayrıca zaman zaman savaşlarda da orduya kumandanlık ederlerdi.¹⁴³

Sultan Arslanşah'ın hâcib-i kebîri Cihân Pehlivân; Rey Valisi Emîr İnanç'ın Sultan'ın ve Atabeg İldeniz'in tâbiyetinden çıkması üzerine Emîr İnanç'ın üzerine yürüyüp onu mağlup etmiş bunun üzerine Sultan Arslanşah da Cihân Pehlivân'ı mükâfatlandırarak ona Rey valiliği görevini vermiştir.¹⁴⁴

Sultan Arslanşah döneminde Atabeg Cihân Pehlivân'ın yanı sıra görev yapan diğer hâcibler Muzafferüddin Bâzdâr ve Tuğrul Tekin Ayaz idi.¹⁴⁵ Sultan II. Tuğrul'un hâcibleri ise hâcib el-has Karagöz el-Sultanî ve Cemâleddin Ay-aba idi.¹⁴⁶

(2) Emîr-i Perdedâr

Sultanın resmî kabulleri başladığı sırada oturduğu salonun önündeki perdeyi açıp kapamakla görevli olan saray büyüğüdür. Perdenin açılmasıyla birlikte sultan kendisini görmek isteyenleri huzuruna kabul etmeye başladılar.¹⁴⁷

şair Nizâmî-i Gencevî Sultan II. Tuğrul'un otağına gelerek huzuruna çıkmak istediğinde emîr-i perdedâr, Sultan'ın yanına gidererek Nizâmî'nin bu dileğini ilettiler. Sultan II. Tuğrul'un müsaade vermesiyle de emîr-i perdedâr, Nizâmî-i Gencevî'yi Sultan'ın huzuruna takdim etti.¹⁴⁸

¹⁴² Köymen, "Selçuklu Saray Teşkilâtı", **TAD.**, C. IV, s. 28-29; Özeydin, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 202-203; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 311; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 197; Aydın Taneri, "Hâcib", **DİA**, C. XIV, s. 508-510.

¹⁴³ Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 183-184.

¹⁴⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 282; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 171; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 323; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 198-199; Yınanç, "Arslan-şah", **İA**, C. I, s. 613; Taneri, "Hâcib", **DİA**, C. XIV, s. 508-509.

¹⁴⁵ Zahîrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 119; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 269; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 175; Bündârî, **a.g.e.**, s. 264; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 189; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 127; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 337; Taneri, "Hâcib", **DİA**, C. XIV, s. 510.

¹⁴⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 306; Kummî, **a.g.e.**, s. 262; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 337.

¹⁴⁷ Palabıyık, **a.g.e.**, s. 192-193; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 74.

¹⁴⁸ Nizâmî, **a.g.e.**, s. 414-416.

(3) Vekil-i Der

Vekil-i der, devlet ileri gelenleri ve vasalların sultan nezdinde saraydaki temsilcisi konumunda olup onların merkezdeki işlerini ve sultan ile haberleşmelerini sağlayan emîrdir.¹⁴⁹ Bündârî, “vekil-i der makâmının hâcibden daha husûsî bir konumda olduğunu bu vazifeyle görevlendirilenlerin oldukça konuşkan, konuşmalarında iyiliksever sözler kullanıp çirkin sözler kullanmaktan kaçınan, sultanın her türlü ruh halini iyi bilen ve buna göre davranan kişilerden olması gerektiğini” kaydetmiştir.¹⁵⁰ Sultan II. Tuğrul’un vekil-i derlerinden biri Emîr Muvaffak¹⁵¹ diğeri Kemâleddin Melikü’n-Nüvvâb idi.¹⁵²

(4) Üstâdüddâr

Üstâdüddâr, hazinenin gelirleri ve vergilerden kendisine verilen miktarla sarayın fırın, mutfak, ahır gibi bütün birimlerinin ve burada görev yapan personelin ihtiyaçlarından sorumlu olan emîrdir.¹⁵³

(5) Emîr-i Âhûr

Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan itibaren sarayda görev yapan, sarayın ve sultanın binek hayvanlarının bulunduğu saraydaki has ahırdan sorumlu olan kişiye emîr-i Âhûr denilirdi. Ayrıca emîr-i Âhûrun nezaretinde atların ve diğer binek hayvanlarının bakımı için has ahırda çok sayıda görevli de çalışırdı.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 77-78.

¹⁵⁰ **Zübdetü’n-Nusra**, s. 96.

¹⁵¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 315, 323; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 78.

¹⁵² Kummî, **a.g.e.**, s. 262; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 78.

¹⁵³ Sadi S. Kucur, “Vekil-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü’d-dârlık”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sy. 14 (2006), s. 9; Fatih Yahya Ayaz, “Üstâdüddâr”, **DİA**, C. XLII, s. 393-389.

¹⁵⁴ İ.Hakkı Uzunçarşılı, “Mîrahûr”, **İA**, C. VIII, s. 347-350; D. Ayalon, “Amîr Âkhûr”, **El² (İng.)**, C. I, s. 442; Abbas Sabbağ, “Mîrahûr”, **DİA**, C. XXX, s. 141.

(6) Emîr-i Alem

Saray görevlileri içinde hükümdarın bayrağını taşımak ve muhafaza etmekle görevli olan kumandan idi. Savaşlarda sultanın yanında ön safhada yer alırdı ve Selçuklulara ait kaynaklarda “emîr-i alemdâr”, “emîrü’l-alemi’s-sultânî”, “sâhibü’l-alem” olarak da geçer.¹⁵⁵

Atabeg Kızılarslan ile Sultan II. Tuğrul arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesi sırasında Kızılarslan’ın ordusunda öncü olarak yeğeni Ebû Bekir bulunuyordu. Sultan II. Tuğrul 584 yılı Muharrem’inde (Mart 1188) beraberinde emîr-i alemi olduğu halde Ebû Bekir’in karşısına çıktı. Atabeg Kızılarslan’ın kuvvetleri, Sultan II. Tuğrul ve Türkmen askerleri daha saflarını bile tertip edemeden pusu kurmayı başararak Sultan’ın ordusunu dağıttılar, değerli emîrlerini öldürdüler ayrıca emîr-i alemi de tutsak alarak yanlarında götürdüler.¹⁵⁶

Sultan II. Tuğrul, 589 yılı Şevval ayında (Ekim 1193) emîr-i alemini beraberinde dört bin atlı ile Kutluğ İnanç Mahmûd ile savaşmak üzere Rey’e gönderdi. Kutluğ İnanç Mahmûd, bu mücadelede yenilerek Dâmegân tarafına kaçtı. Ardından da Hârizmşah Tekiş’e sığındı. Emîr-i alem ise birkaç gün sonra hastalandı ve Hemedan’a getirildi.¹⁵⁷

(7) Emîr-i Bâr

Emîr-i bâr, sultanın huzuruna kabul edilmek isteyen emîrlere sultanın kendilerini kabul edeceğini bildiren saray görevlisidir.¹⁵⁸ Emîr-i bâr geniş yetkilere sahip olabiliyordu. Sultan II. Tuğrul, Kızılarslan’ı atabegi olarak kabul ederek Hemedan’a davet etmek üzere emîr-i bârın oğlu Şerefeddin Alp Argun’u

¹⁵⁵ Abdülkerim Özeydın, “Mîr-i Alem”, *DİA*, C. XXX, s. 123-124.

¹⁵⁶ Râvendî, *a.g.e.*, C. II, s. 318; Reşidüddin, (*a.g.e.*, s. 184) bu mücadelede emîr-i alemin Irak beyleri tarafından öldürüldüğünü rivayet eder. Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 288; Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 91; Özeydın, “Mîr-i Alem”, *DİA*, C. XXX, s. 124.

¹⁵⁷ Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 191; Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 91; Özeydın, “Mîr-i Alem”, *DİA*, C. XXX, s. 124.

¹⁵⁸ Bûndârî, *a.g.e.*, s. 115.

görevlendirdi.¹⁵⁹ Yine benzer şekilde İnanç Hatun ile evlendiği sırada emîr-i bâr bir süre sarayda Sultan II. Tuğrul'un işlerini yaptı.¹⁶⁰

Emîr-i bârın iktâ geliriyle beraber bârbeglik maaşı da bulunmaktaydı. Sultan II. Tuğrul hapisten kurtulduğu zaman Atabeg Kızılarıslan ile birlik olarak arkasından iş çeviren emîrlerden olduğu düşüncesiyle emîr-i bârın oğlu Şerefeddin Alp Argun'un her türlü gelirini ve bârbeglik maaşını geri almıştı.¹⁶¹

Sultan II. Tuğrul döneminde emîr-i bâr olarak görev yapan emîrlerden biri Emîr Mahmud b. Anasioğlu idi. Sultan II. Tuğrul hapse düştüğü zaman Emîr Mahmud b. Anasioğlu ile anlaşmış; kendisine hapisten kurtulması için yardım ettiği takdirde tahta çıktığında onu emîr-i bâr olarak onurlandıracağına dair söz vermişti.¹⁶² Önemli devlet adamlarından Cemâleddin Ay-aba'nın da emîr-i bâr olarak görev yaptığı zikredilir.¹⁶³

(8) Câmedâr

Sultanın elbiselerinin muhafazasından sorumlu olan görevlidir. Sultana ait elbiseler, kumaşlar, devlet adamlarına verilmek üzere hazırlanan hil'atlar sarayın câmeihâne bölümünde câmedârın gözetiminde saklanırdı. Câmedârlar ayrıca sultanın elbiselerini giyip çıkarmasına da yardım ederdi.¹⁶⁴ Kaynaklarımızda bu hususla ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır ancak Sultan Arslanşah'ın giyimine çok özen gösterdiği, değerli işlemeli ve süslü kumaşlardan çok sayıda elbisesi bulunduğu rivayet edilir.¹⁶⁵

¹⁵⁹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 313.

¹⁶⁰ Râvendî, (**a.g.e.**, C. II, s. 337) Emîr-i bârın ismi geçmemekte kendisinden bârbeg olarak bahsedilmektedir. Krş. Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 94.

¹⁶¹ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 335; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 94.

¹⁶² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 127; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 468; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 131.

¹⁶³ Cerbâzekânî, (**a.g.e.**, s. 3) Cemâleddin Ay-aba için "Ulug bârbeg" ifadesini kullanmıştır.

¹⁶⁴ Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 205; D. Ayalon, Djamdar", **El²(İng.)**, C. II, s. 421; Aydın Taneri, "Câmedar", **DİA**, C. VII, s. 45.

¹⁶⁵ Zahrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 106; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 269, 286; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 158.

(9) Emîr-i Cândâr

Sultanı ve sarayını korumakla görevli olan muhafızların başıydı. Emîr-i cândâr, Selçuklu sultanlarının hassa askeri olup askerî becerileri en iyi olanlardan seçilir, savaş sırasında ya da sarayda daima sultanın yanında herhangi bir tehlikeyi önlemek üzere hazır bulunurdu.¹⁶⁶ Irak Selçukluları'nda cândârın ne şekilde görev yaptığı ile ilgili kaynaklarda fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

(10) Emîr-i Çaşnigîr

Sultanların sofralarına nezaret eden, sultan yemek yemeden önce yemeğinin lezzetine, tadına bakmak suretiyle herhangi bir zehir olup olmadığını kontrol eden saray görevlisidir. Atabeg Cihân Pehlivân'ın vefatından sonra Cemâleddin Ayaba'nın çaşnigîr görevine getirildiği rivayet edilir.¹⁶⁷

(11) Hânsâlâr

Emîr-i Çaşnigîr ile karıştırılabilen bu saray görevlisi Selçuklu sultanlarının mutfakları için gerekli olan malzemenin tedarikinden sorumludur. Mutfağın idaresini, yemeklerin vaktinde sultanın huzuruna çıkmasını sağlar. Atabeg İldeniz de Selçuklu sarayına ilk geldiği ve Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd'un hizmetine girdiği yıllarda saray mutfağında hânsâlârın hizmetinde görev yaptı.¹⁶⁸

Râvendî'nin belirttiği şu bilgiler de hânsâlârın Sultan Arslanşah döneminde varlığı hakkında bilgi sahibi olmamız açısından kıymetlidir. Şöyle ki Sultan Arslanşah'ın annesi Mümine Hatun ve Atabeg İldeniz, Hemedan'da yaptırdıkları medrese tamamlandığı zaman Hâce İmam Sâfiyeddin İsfahanî'yi ders vermek üzere oraya tayin ettiler ve çok büyük bir davet düzenlediler. Bu davette şehrin bütün imamları toplandı. Türlü türlü yemek ve tatlılar getirildi, gümüş kâseler içinde

¹⁶⁶ M. Mansuroğlu, "Cândâr", *İA*, C. III, s. 24-25; Aydın Taneri, "Candar", *DİA*, C. VII, s. 145-146.

¹⁶⁷ Kummî, *a.g.e.*, s. 261; Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 108.

¹⁶⁸ Mîrhând, *a.g.e.*, C. IV, s. 600; Alyârî, *a.g.e.*, s. 12-13.

yemekler sunuldu. Bu sırada imamlardan biri daha sonra yemek üzere kâseyi yemekle beraber yeninin içine koydu. Hânsâlâr, buna müsaade etmek istemedi. Mümine Hatun bunu görünce: “Bütün kâseler imamlar için saçıdır, takdim edilsin” diye buyurdu.¹⁶⁹

(12) Emîr-i Silâh (Silâhdâr)

Silâh-hâneyi muhafaza eden, sultanın silâhlarından sorumlu olan, merasim zamanlarında tahtın yanında bulunan, resmî geçitlerde de sultanın silâhını taşıyan saray görevlisidir.¹⁷⁰ Arslanşah tahta çıktıktan sonra Atabeg İldeniz tarafından Kızılarşan emîr-i silâh olarak tayin edilmişti.¹⁷¹

Atabeg Cihân Pehlivân’ın vefatından sonra İnanç Hatun ve bazı ileri gelen emîrlere Sultan II. Tuğrul’a bağlılıklarını bildirmek ve Atabeg Kızılarşan’ın emîr-i silâh görevinde kalmasını sağlamak üzere anlaşmışlardı.¹⁷²

(13) Taştdâr

Taştdâr, hükümdarların ellerini yıkamaları ve abdest almaları için önlerine leğen-ibrik getirip hizmet eden saray görevlisiydi ve sultanla baş başa kaldığı için sultana sadık, güvenilir kişiler arasından seçilirdi. Sultan Arslanşah ve Sultan II Tuğrul dönemlerinde Taştdâr Kutluğ adındaki bir emîrin bu görevi yaptığı ve Sultan arslanşah’ın ölümünden sorumlu olduğu gerekçesiyle Sultan II. Tuğrul’un emriyle öldürüldüğü kaynaklarda geçmektedir.¹⁷³

¹⁶⁹ Râhatü’s-Sudûr, C. II, s. 286.

¹⁷⁰ Köymen, “Selçuklu Saray Teşkilâtı”, TAD., C. IV, s. 32; Şerafettin Turan, “Silâhdâr”, İA, C. X, s. 640-641; a.mlf., “Silâhdâr”, DİA, C. XXXVII, s. 191; Şai Har-El, “Silâhdâr”, El²(İng.), C. IX, s. 609.

¹⁷¹ Hüseyinî, a.g.e., s. 101; Ahmed b. Mahmûd, a.g.e., C. II, s. 101; Sümer, “Kızıl-Arslan”, İA, C. VI, s. 787; a.mlf., “Kızılarşan”, DİA, C. XXV, s. 544.

¹⁷² Râvendî, a.g.e., C. II, s. 312.

¹⁷³ Râvendî, a.g.e., C. II, s. 324; Yezdî, a.g.e., s. 159; Mîrhând, a.g.e., C. IV, s. 343-345; Bünyadov, a.g.e., s. 74; Merçil, “Selçuklular’da Taştdârlık Müessesesi”, Makaleler, s. 207-208.

(14) Şarâbdâr

Hükümdarın meclislerinde onun ve misafirlerinin içeceklerini hazırlayan, sarayda bu içeceklerin muhafaza edildiği şârab-hânedan sorumlu olan görevliydi. Sultanlar sefere çıktıklarında şârab-hâne de beraberinde götürülürdü. Sultan Arslanşah Gürcüler üzerine 571 (1175) yılında yeniden sefere çıktığı zaman annesi Mümine Hatun, Şeyhülislâm Zahîreddin Belhî'den din adamları ve âlimlerinde sefere iştirak etmesini, gazilerin kazanacağı sevaba onlarında nâil olmasını istedi. Hâce Zahîreddin Belhî sefere katılmak üzere on kişiyi seçti. Mümine Hatun onların her türlü ihtiyacını karşılamak için katırlarla kilim, battaniye, yatak, mutfak eşyalarıyla birlikte şârab-hâne levazımatı da göndermişti.¹⁷⁴

b. Saray Küçükleri

(1) Çavuşlar (Serheng)

Hükümdar tarafından verilen her türlü emrin icrası ve tebliğini gerçekleştiren sarayda hükümdarın emri altında bulunan askerî görevlilerdir. Hükümdar bir yere giderken çavuşlar onun etrafında yer alırlar ve “Dûr-bâş” (savulun) diyerek yol açarlardı.¹⁷⁵

Sultan II. Tuğrul döneminde Kutluğ İnanç Mahmûd ile ittifak yapmak isteyen bazı devlet adamları bir çavuş (serheng) vasıtasıyla haberleşiyorlardı.¹⁷⁶ Bu çavuşun yakalanmasıyla birlikte sultan durumu öğrenmiş ve çavuş aracılığıyla mektup yollayan emîrleri yakalayarak hapsetmişti.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 285; Ayan, “Irak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, s. 154, 155; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 138.

¹⁷⁵ Çavuşlar hakkında bilgi için bkz., M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, Kaynak Yay., İstanbul, 2002, s. 66-70; O. Fuad Köprülü, “Çavuş”, **İA**, C. III, s. 362-369; a.mlf., “Çavuş”, **DİA**, C. VIII, s. 236-238; R. Mantran, “Câ’ush”, **El²(İng.)**, C. II, s. 16.

¹⁷⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 322-323.

¹⁷⁷ Yaşanan olaylar çalışmamızın “Selçuklu Emîrleri Arasında Yaşanan Çekişmeler ve Sultan II. Tuğrul’un Sert Müdahaleleri Sonucunda Emîrlerin Atabeg Kızılarslan Etrafında Toplanmaları” adlı bölümünde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

(2) Nedimler

Nedimler eğlenceli kişiliği, bilgisi, hitâbeti ve çeşitli meziyetleriyle sultanlara arkadaşlık eden sultanların hoş vakit geçirmelerinde yardımcı olan kişilerdi.¹⁷⁸ Sultan Arslanşah şairleri çok severdi. Onun meclisinde şairler ve nedimler hiç eksik olmazdı.¹⁷⁹ Sultan II. Tuğrul'un nedimi ise şair Kemâleddîn-i İsmail idi.¹⁸⁰

Sultan II. Tuğrul'un Rey Savaşı'nda ölümünden sonra Kemâleddîn-i İsmail'i Hârizmşah Tekiş'in vezîrinin huzuruna getirmişlerdi Vezîr, Kemâleddîn-i İsmail'e; "Tuğrul'un bütün kuvvet, yiğitlik, savaşçılığının şöhreti bu kadar mıydı ki bizim bir hamlemizin kuvvetine dayanamadı" diye sorunca nedim şu beyitlerle cevap verdi.¹⁸¹

Hüman kuvvetce Bijen'den üstün idi, fakat Bijen onu yendi.
Güneş kaybolunca hüner yerini ayıba bıraktı.

(3) Rikâbdâr

Hükümdarın ata binmesine yardımcı olan, üzengisini tutan, koşum, eyer takımı, üzengi, iskemle ya da basamak gibi ata daha kolay binmesi için gerekli olan malzemeyi muhafaza eden saray görevlisidir.¹⁸²

Sultan II. Tuğrul'a karşı isyan eden Atabeg Kızıllarşan'ın kuvvetlerinin; 584 yılı Muharrem'inde (Mart 1188) Sultan II. Tuğrul ve Türkmen askerlerine pus

¹⁷⁸ Nizâmülmülk, **a.g.e.**, Fasıl XVII, (çev. M. Altay Köymen), s. 64-65; Nebi Bozkurt, "Nedim", **DİA**, C. XXXII, s. 509-510.

¹⁷⁹ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 134.

¹⁸⁰ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 269; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 470; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 351. Bu nedimin Sultan II. Tuğrul dönemi şairlerinden Kemâleddîn İsmail İsfahânî olması mümkündür. Bkz. J. Rypka, "Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods", **CHI**, C. V, s. 585-586; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 187, n. 1105; A. H. Zarrinkoob, "Kamâl al-Dîn Ismâ'îl", **El²(İng.)**, C. IV, s. 515-516, Adnan Karaismailoğlu, "Kemâleddîn-i İsfahânî", **DİA**, C. XXV, s. 233.

¹⁸¹ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 269; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 470-471; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 351.

¹⁸² J. Deny, "Rikâbdâr", **İA**, C. IX, s. 742; Abdülkadir Özcan, "Rikâbdâr", **DİA**, C. XXXV, s. 111.

kurarak ordularını dağıttığı ve emîr-i alemi tutsak alarak Sultan'ın rikâbdârını öldürdükleri rivayet edilir.¹⁸³

(4) Müneccim

Yıldız falı ve astrolojiyle uğraşan, çeşitli tespitlerde bulunarak bunları yorumlayan saray görevlisidir. Sultan II. Tuğrul döneminde müneccimler 29 Cemâziyelâhir 582 (16 Eylül 1186) tarihinde beş yıldızın birbirine yaklaşarak terazi burcunda toplanacağını, bu birleşmenin Hz. Nûh zamanından beri vukû bulmadığını, bu yüzden şiddetli rüzgârlar eseceğini, her yerini yıkılacağını, bunun neticesinde de insanların ve şehirlerin yok olacağını haber verdiler. Ancak bu kehanetlerin hiçbiri doğru çıkmadı. Hatta hiç rüzgâr esmediği gibi arpa, buğday hasadı da rüzgâr olmadığından dolayı gecikti. Müneccimler ise bunun üzerine yalancı durumuna düşerek halkın gözünde rezil oldular.¹⁸⁴

(5) Üstâd-ı Saray (Muallim)

Selçuklu saraylarında meliklerin ve gulâmların eğitiminden sorumlu olan muallimler (öğretmenler) de bulunmaktaydı.¹⁸⁵ Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd yeğenleri Arslanşah'ın ve Melikşah'ın eğitim ve tahsilleriyle yakından ilgilenmiş onları mektebe göndermişti.¹⁸⁶ Melik Arslanşah'ın hocasının Zahîrüddîn-i Nîşâburî olduğu rivayet edilir.¹⁸⁷

Sultan II. Tuğrul ise 577 yılında (1181-1182) güzel yazı yazmayı (hat) öğrenmek istediğinde Râvendî'nin dayısı olan hat ustası Zeyneddîn Mecdü'l-İslâm

¹⁸³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 318.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 417; Süryânî Mihael, **a.g.e.**, C. II, s. 272-273; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, s. 464; Mîrhând, **a.g.e.**, C. IV, s. 343; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 533.

¹⁸⁵ Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 507; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 199-202.

¹⁸⁶ Zahîrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 105; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 270.

¹⁸⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. I, s. 64; Julie Scott Meisami, **a.g.e.**, s. 255.

Mahmud b. Muhammed b. Ali er-Râvendî'yi aratıp buldurarak ona Üstâdlık şerefini bahşetmiş ve ondan hat dersleri almıştı.¹⁸⁸

(6) Ferrâş

Sultanların yatak ve halılarını seren, sarayda kalmadıkları zamanlarda da çadırlarını kuran görevlilerdi. Saraylarda ferrâşların toplandığı yere ferrâşhâne denilirdi.¹⁸⁹

Salgurlu Atabegi Zengî, Sultan Arslanşah'a itaatini arzetmek üzere huzura çıktığı zaman Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz ona karşı oldukça iyi davranmışlar, kalması için özel çadır hazırlatmışlardı. Sultan Arslanşah saray görevlilerinden Atabeg Zengî'nin iyi bir şekilde ağırlanması için yiyecek, içecek, mum, döşek gibi ne lazımsa hazırlamalarını emretmişti.¹⁹⁰

(7) Cellât

Ölüm cezalarını infaz etmek üzere görevlendirilirdi. Devlet erkânı ya da siyâsî mahkûmların cezası kendi evlerinde, hapsedildikleri yerde ya da sarayda infaz edilirdi.¹⁹¹

Sultan II. Tuğrul, vezîri Hâce Azîzeddin Kâşî hakkında iletilen atabeg ailesiyle samimi olduğu ve kendisine karşı muhalefet edeceğine dair haberlerden rahatsız olmuş; vezîrini bir gece cellâtlarını göndererek yay kirişiyile öldürtmüştü.¹⁹²

¹⁸⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. I, s. 41-42; **A Survey of Persian Art: from prehistoric times to the present**, (Ed. Arthur Upham Pope-Phyllis Ackerman), Tahran 1977, C. IV, s. 1727.

¹⁸⁹ Köymen, "Selçuklu Saray Teşkilâtı", **TAD.**, C. IV, s. 37; Tahsin Yazıcı, Mehmet İpşirli, "Ferrâş", **DİA**, C. XII, s. 408-409.

¹⁹⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 110.

¹⁹¹ Mehmet İpşirli, "Cellât", **DİA**, C. VII, s. 270.

¹⁹² Kummî, **a.g.e.**, s. 260; Hândmîr, **Habîbü's-siyer**, C. II, s. 53-3; a.mlf., **Düstûrü'l-vüzerâ'**, s. 220; Akilî, **a.g.e.**, s. 265-266.

(8) Saray Muhafızları

Selçuklu saraylarında gece bekçileri (pâsbânân), nöbetçiler ve kapıcılar (der-bânân) sarayların korunması ve güvenliğini sağlamak üzere görev yaparlardı. Bu görevlilerin para ile aldatılabilmelerini önlemek için onları çok iyi tanımak, teftiş etmek, dikkatli olmak gerekiyordu.¹⁹³ Şair Mücîrüddin-i Beylekânî'nin Sultan Arslanşah'ı övdüğü şu kasidesinde nöbetçilerden bahsedilmiştir.¹⁹⁴

Nöbetçilerin, batıl işli kimsenin zulmünü bir tokatta
Bu dar yeryüzünden kovmuşlardır.

Sultan II. Tuğrul'un Rey şehrine yaptığı bir ziyaret sırasında askerleri atlarını tarım yapılan bir araziye bırakmışlardı. Şafiîlerin Reisi Sadreddîn Muhammed Vezzân beraberinde bir heyetle Sultan'ın yanına giderek ekili arazilerin durumunu anlatmak istiyordu. Ancak der-bân buna müsaade etmedi. Çünkü heyetten biri geri kalmıştı. Ancak der-bândan müsaade alındıktan sonra sultanın yanına geçebildiler.¹⁹⁵

6. Askerî Teşkilât

Büyük Selçuklular kurmuş oldukları devlet teşkilâtıyla vasal devletlere ve kendilerinden sonra kurulan diğer Türk-İslâm devletlerine örnek olmuşlardır. Ordu teşkilâtı da bunlardan biri olmuştur. Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul döneminde Irak Selçukluları ordu teşkilâtı da Büyük Selçuklu ordu teşkilâtı ile benzer olarak düşünülebilir. Buna göre saray muhafızları ve gulâmları, hassa birlikleri (sipâhîler), hânedan üyeleri ve iktâ sahibi olan emîrlerin askerleri ile Türkmen kuvvetleri Irak Selçuklu askerî teşkilâtını oluşturuyordu.

¹⁹³ Nizâmülmülk, **a.g.e.**, Fasıl XXXV, (çev. M. Altay Köymen), s. 88-89; Köymen, "Selçuklu Saray Teşkilâtı", **TAD.**, C. IV, s. 36-37.

¹⁹⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 288.

¹⁹⁵ Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 119-120.

a. Savaşçı Unsurlar

(1) Gulâmân-ı Saray (Saray Muhafızları)

Gulâmân-ı saray; sarayı ve devlet erkânını korumak ve saray hizmetlerini yürütmekle yükümlü olan, başta Türkler olmak üzere çeşitli kavimlerden ya da başka devletlerden seçilerek küçük yaşlardan itibaren özel olarak titizlikle yetiştirilen görevlilerdi.¹⁹⁶

Devlet teşkilâtı içerisinde çeşitli makamlarda yer alan gulâmlar devletin ve sultanın dayandığı başlıca kuvvetlerdi. Bu sebeple gerek barış zamanı gerekse seferlerde gulâmların oynadıkları roller çok büyüktü. Ancak fonksiyonu ne olursa olsun daima merkezde bulunan gulâmların asıl görevi sultanı ve sarayı korumak idi.¹⁹⁷ Ayrıca sadece sultanların değil atabeglerin, ileri gelen devlet adamlarının, kumandanların da gulâmları bulunurdu.

İsim ve görevleri dîvân defterlerine kaydedilen gulâmlara her üç ayda bir bistegânî denilen maaşları ödenirdi.¹⁹⁸ Ayrıca gulâmlar sürekli aynı vazifeye sorumlu olarak kalmazlardı. Akıl, yetenek, cesaret, beceri, askerî başarılar gibi çeşitli özellikleriyle devlet kademesinde önemli mevkîlere yükselebiliyorlardı. Irak Selçuklu Atabegi İldeniz de gulâm olarak geldiği sarayda kendisini göstermeyi başararak Sultan Arslanşah'ın atabegi olmuş ve devlet yönetiminde en az sultan kadar etkili olmuştur.

¹⁹⁶ Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 208; Salim Koca, **Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür**, Ankara, Berikan Yay., 2005, s. 82-84; Erkan Göksu, "Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler", **Nüsha**, sy. 24 (2007), s. 66; Merçil, "Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilâtı)", **DİA**, C. XXXVI, s. 391.

¹⁹⁷ Mehmet Altay Köymen, "Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", **TAD.**, C. V, sy. 8-9 (1967), s. 22; Erkan Göksu, **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Ankara, TTK, 2010, s. 34-42.

¹⁹⁸ Nizâmülmülk, **a.g.e.**, (çev. M. Altay Köymen), s. 127; Özaydın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 209; Kazıcı, **a.g.e.**, s. 470; Koca, **a.g.e.**, s. 88-89.

(2) Hassa Ordusu (Sipâhîler)

Selçuklu ordusunun asıl savaşçı kısmını doğrudan sultana bağlı kumandanların sevk ve idare ettiği hassa ordusu oluştururdu. Ordunun savaşa hazır olmasından sorumlu olan hassa birliklerinin başkumandanına sipahsâlâr adı verilirdi. Arslanşah tahta çıktıktan sonra Kızılların sipahsâlâr olarak tayin edildi.¹⁹⁹

Sultanlar eyalet ve bölgeleri iktâ olarak bağışlamışlar iktâ sahipleri de gelirlerinin karşılığında savaş zamanında sultanın ordusuna katılacak olan askerleri (sipâhî) besleyerek hassa ordusunu oluşturmuşlardır. Selçuklular'da askerî iktâ sistemi Nizâmülmülk tarafından uygulanmıştı. Nizâmülmülk üretimin yetersiz olduğu tahsîlatın yapılamadığı tarım topraklarının fazlalığı üzerine buraları iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmişti. İktâ sahipleri belirli sayıda asker beslemekle sorumluydu ve şartlara uymaz ise iktâları ellerinden alınırdı.²⁰⁰

Askerî iktâ sistemi giderek Selçuklu ülkesinin her tarafında yaygınlaşmıştı. Bu sistem devletin tasarruf etmesini, ülke topraklarının boş kalmamasını sağlamış, sayıları çok büyük rakamlara ulaşan askerinin masraf ve maaşlarının karşılanmasında devlete büyük kolaylıklar kazandırmıştır.²⁰¹

İktâ sahibi ölünce iktâları babadan oğula geçebilmekte ya da uygun görülen başka bir emîre verilebilmekteydi. Sultan Arslanşah döneminde Emîr İnanç, ümerâdan vefat edenlerin iktâlarının kendisine verilmesini talep etmiş fakat Emîr İnanç'ın çok fazla kuvvetlenmesinden endişe eden Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz tarafından bu isteği geri çevrilmişti.²⁰² Sultan Arslanşah'a karşı isyan

¹⁹⁹ Bünyadov, **a.g.e.**, s. 51, 192; Necef, **a.g.e.**, s. 279, 549; Sümer, "Kızıl-Arslan", **İA**, C. VI, s. 787.

²⁰⁰ Nizâmülmülk, **a.g.e.**, (çev. M. Altay Köymen), s. 71; Özeydin, **Sultan Berkıyaruk Devri**, s. 209-210.

²⁰¹ Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 308-309; Koca, **a.g.e.**, s. 92; Muharrem Kesik, **At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş**, 2. bsk., İstanbul, Timaş Yay., 2014, s. 35; Turan, "İktâ", **İA**, C. V/2, s. 952.

²⁰² Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 168; Alptekin, **a.g.m.**, **DGBİT.**, C. VII, s. 323; Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 86; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 279; Çevik, **a.g.e.**, s. 93-94.

teşebbüslerinde bulunan Emîr İnanç'ın Rey şehrinde bulunan iktâları da öldürülmesinin ardından Atabeg Cihân Pehlivân'a verilmişti.²⁰³

(3) Hânedan Mensupları, Emîr ve Devlet Adamlarının Askerleri

Selçuklu ordusunun temel unsurları olan gulâmlar ve iktâlî askerlerin yanı sıra ordunun bir diğer kısmını da hânedana mensup meliklerin, ileri gelen devlet adamlarının ve emîrlerin sahip olduğu kuvvetler meydana getirirdi. Kendilerine verilen iktâları ve imkânları kullanarak askerî güç oluşturan melik ve emîrler bu askerlerini savaş zamanında ana orduya katarak yardım ettikleri gibi zaman zaman da iktidar üzerinde baskı oluşturarak isyan teşebbüslerine girişmişler ve askerî kuvvetlerini bu isyanlarında kullanmışlardır.

Melik Muhammed topladığı yaklaşık bin kadar askeriyle Sultan II. Tuğrul döneminde isyan teşebbüsüne girişmişti.²⁰⁴ Emîr İnanç öncülüğündeki Selçuklu emîrlerinin Sultan Arslanşah döneminde Melik Muhammed'i tahta geçirmek üzere gerçekleştirmiş olduğu isyan teşebbüsünde de ordularının sayısının yaklaşık yirmi bini bulduğu rivayet edilir.²⁰⁵

Atabeg Cihân Pehlivân'ın da en önemli devlet vazifelerine tayin ettiği "Pehlivâniyye" denilen şahsî gulâmı bulunurdu. Atabeg bu gulâmları sayesinde güçlü bir devlet otoritesi tesis etmişti.²⁰⁶ Atabeg Cihân Pehlivân gulâmlarına geniş yetkiler ve büyük iktâlar vermişti. Atabeg, vefatından bir süre önce Rey'e geldi ve sarayın avlusunda sohbet ederken birden çavuşların yüksek sesini işitti. Bunun sebebini sorduğunda Rey Emîri Sirâceddin Kaymaz'ın geldiğini öğrendi. Şaşkınlığını

²⁰³ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 104; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Tarihi**, s. 79; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 198-199, 238; Yınanç, "Arslan-Şah", **İA**, C. I, s. 613; Minorsky, "Rey", **İA**, C. IX, s. 722; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 82.

²⁰⁴ Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 121-122; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 76.

²⁰⁵ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 102; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 102; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 79; Guédy, **a.g.e.**, s. 270.

²⁰⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 310; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Tarihi**, s. 109; Sümer, "Pehlivân", **DİA**, C. XXXIV, s. 222.

gizleyemeyen Cihân Pehlivân vezîrine gulâmları hakkında düşüncesini sorduğunda vezîri: “Sen onları öyle yüksek mertebelere getirdin ki senden sonra gulâmların senin evlatlarından hiçbirine itaat etmeyecek ve hiçbirini diğerine baş eğmeyecek. Bu gulâmlarının ömrü devam ettiği sürece Irak ne sulh ne asayiş görecektir” yanıtını verdi. Atabeg bu cevap karşısında vezîrinin haklı olduğunu düşünerek nasıl bir önlem alınması gerektiğini sorduğunda ise vezîrinin: “Bu saatten sonra Allah’ın iradesine ümit bağlamaktan başka yapacak hiçbir şeyin olmadığını” söylediği rivayet edilir.²⁰⁷

(4) Türkmen Askerleri

Büyük Selçuklu Devleti’nin kurulup gelişmesinde son derecede etkili olan Türkmenler, göçebe olarak genellikle uçlara yakın bölgelerde yaşayan, başlarında bulunan beylerinin otoritesini tanıyan topluluklardı. Beylerinin öncülüğünde ihtiyaç halinde Selçuklu ordusuna katılırlardı. Merkezî otorite altına girmek istemeyen Türkmenler bağımsız hareket etmeye kalkışarak zaman zaman Selçuklu sultanlarına zorluklar çıkarmışlardır.

Nizâmülmülk, Türkmenlerle ilgili olarak düşüncelerini şöyle kaydetmiştir: “Her ne kadar sayıları çok olan Türkmenlerden üzüntü gelmişse de, onların devlet üzerinde çok hakkı olmuştur. Çünkü onlar devletin başlangıcında hizmet etmişler ve sıkıntı çekmişlerdir. Bu sebeple onların oğullarından bin kişiye ekmek yazılmalı, memlûkler gibi onları tutmalıdır. Çünkü daima hizmetle meşgul olunca silâh ve hizmet terbiyesini öğrenirler ve halk ile birlikte yerleşir, gönül bağlar, hizmet ederler ve onların tabiatlarında hâsıl olan sabit fikir zail olur. İhtiyaç duyulduğunda aralarından beş bin hatta on bin Türkmen silâh kullanmaya alıştırılmalıdır ki onlar da bu devletten nasipsiz kalmasınlar”.²⁰⁸

Cihân Pehlivân’ın ölümünden sonra askerî alanda değişiklikler yapmaya çalışan Sultan II. Tuğrul atabeglere de yakın olan gulâm sistemiyle yetişmiş

²⁰⁷ İbn İsfendiyâr, **a.g.e.**, C. I-II, s. 151-152; Necef, **a.g.e.**, s. 555-556.

²⁰⁸ **Siyâsetnâme**, Fasıl XXVI, (çev. M. Altay Köymen), s. 73.

kumandanlar yerine devletin bekasını temin edebilmek için Türkmenlerden destek aldı. Sultan II. Tuğrul, Türkmen Emîri İzzeddin Hasan b. Kıpçak'tan aldığı destekle sayısı elli bine ulaşan yeni bir orduya kavuşmuş oldu. Böylece Atabeg Kızılların ile mücadelesinde başarı kazandı.²⁰⁹ Ancak Türkmen askerlerinin yağmacılık faaliyetleri ile meşgul olarak yerleşik halka karşı olumsuz tavır takınmaları merkezî otoriteyi de zayıflattı.²¹⁰

b. Savaş Araç ve Gereçleri

Orduların zafere ulaşmasında savaşacak askerlerin yanısıra savaş araç gereçleri de çok önemlidir. Yaya ve atlı birliklerden oluşan Irak Selçuklu askerleri de ağır ve hafif çeşitli silâhların eğitimlerini almışlar ve bu silâhları savaşlarda büyük bir ustalıkla kullanmışlardır.

Selçuklu ordusu surlarla çevrili şehir ve kale kuşatmalarında ağır taşları fırlatan mancınık, daha hafif taşları atan arrâde, nefit atıcı, ağır oklar fırlatan çarklar (çarh), kalelerin içine girmeyi sağlayan tünel kazma aletleri, delik açıcı (nakkâb, nakb-zen), koçbaşı, balta gibi ağır silâhları kullanırdı.²¹¹

Emîr İnanç'ın isyanı üzerine Atabeg İldeniz öncülüğündeki Irak Selçuklu ordusu 564 (1168-1169) yılında Rey şehri civarına gitti. Emîr İnanç şehrin surlarını tahkim etti. Şehri savunmak için mancınıklar ve arrâdeler kurdurdu. Ancak Irak Selçuklu kuvvetlerine karşı şehri daha fazla elinde tutamayacağını anlayınca emân diledi.²¹²

Sultan Arslanşah'ın Gürcüler üzerine sefer düzenlemesini fırsat bilen Bâtînîler, Kazvin şehri civarında üç kale inşa etmişlerdi. Bu kaleleri Kazvin'e saldırırken üs olarak kullanacaklardı. Kazvin halkı kaleleri öğrendiğinde Bâtînîler

²⁰⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 125; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 128; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 224-225; Aliyarlı, **a.g.e.**, s. 222.

²¹⁰ Bündârî, **a.g.e.**, s. 268-269; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 179.

²¹¹ Köymen, "Alp Arslan Zamanı Askerî Teşkilât", s. 48-49; Koca, **a.g.e.**, s. 144.

²¹² Zahrüddîn-i Nişâburî, **a.g.e.**, s. 115; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 282; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 133.

çoktan sağlam duvarlar örmüş, mancınıklar kurmuştu. Bunun üzerine zor durumda kalan Kazvin halkına Sultan Arslanşah ve Atabeg İldeniz yardım etti. Kazvin civarında inşa edilmiş olan kaleler Selçuklu hâkimiyeti altına alındı.²¹³

Sultan II. Tuğrul ile halifelik kuvvetleri arasında gerçekleşen Dâ-y-Merg (Dây Merc) Savaşı'nda çeşitli savaş aletleri kullanıldı ve çok sayıda asker yer aldı. Bu askerler arasında neft atanlar da yer almış, havada uçuşan ateşler sipâhîleri ve atlarını yakmıştı.²¹⁴ Dâ-y-Merg (Dây Merc) Savaşı'nda baltalar da savaş aleti olarak kullanılmıştı.²¹⁵

Selçuklu ordusunun kullandığı hafif silâhlar arasında ise ok ve yay, mızrak, kılıç, gürz, çomak (ahşap gürz), sapan, bıçak, hançer, topuz ve kamçı sayılabilir.²¹⁶ Sultan II. Tuğrul'un savaş meydanlarında kullandığı ağır bir gürzünün olduğu rivayet edilir.²¹⁷ Sultan II. Tuğrul ayrıca mızrak atmada oldukça başarılı bir hükümdardı.²¹⁸

c. Savaş Tarzı

Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinden gerçekleşen savaşlara baktığımızda ordu nizâmı ve savaş tarzı hakkında öncü, keşif birliklerinin yanı sıra merkez kuvvetlerin, sağ ve sol cenâh askerlerinin olduğunu görürüz.

Emîrlere sultan olarak Arslanşah'ın kardeşi Melik Muhammed'i tahta çıkarmak istemişler isyan teşebbüsünde bulunmuşlardı. Müttefik kuvvetlere karşı Atabeg İldeniz harp nizâmında askerlerini hizaya sokarak savaştığında Emîr İnanç'ın sol cenâhı, Atabeg İldeniz'in sağ cenâhına hücum etti. Müttefik kuvvetlerin sağ cenâhı da sol cenâha yüklendi. Emîr İnanç bizzat merkez kuvvetlere komutanlık

²¹³ Zahîrüddîn-i Nîşâburî, **a.g.e.**, s. 108-110; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 276; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 164-165.

²¹⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 319-320.

²¹⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 319.

²¹⁶ Köymen, "Alp Arslan Zamanı Askerî Teşkilât", s. 44; Özyayın, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 215; Koca, **a.g.e.**, s. 137.

²¹⁷ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 320; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 268; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 121; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, s. 125-126; Kayhan, **a.g.e.**, s. 318.

²¹⁸ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 307-308; Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 178.

ederek Irak Selçuklu ordusunun merkezine saldırmışsa da Atabeg İldeniz tarafından ağır bir mağlubiyete uğradı.²¹⁹

Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde ordu sayısına baktığımızda ise kesin rakamlar vermek oldukça güçtür. Sultana ait kuvvetlerin yanı sıra komşu hânedanlardan, emîrlerden, Türkmenlerden savaşlarda yardım için gönderilmiş olan birlikler de bulunduğu kaynaklarda farklı rakamlar bulunmaktadır. Sultan Arslanşah'ın Azerbaycan ve Irak'tan gelen tüm askerlerle birlikte yaklaşık elli bin kişilik bir ordusu olduğu rivayet edilir.²²⁰

Atabeg İldeniz, Sultan Arslanşah'ın tahta çıkışından kısa süre sonra Atabeg Zengî'nin Emîr İnanç ile mektuplaştığını öğrenince derhal harekete geçerek kırk bin kişiye yakın bir ordu ile Fars bölgesini ele geçirmek üzere İsfahan'a doğru hareket etmişti.²²¹

Sultan II. Tuğrul, hapsedildiği kaleden kurtarıldıktan sonra saltanatını yeniden tesis etmek için Kutluğ İnanç Mahmûd ile mücadeleye giriştiğinde ise sayısı ancak üç bini bulan bir orduya sahipti. Ancak Sultan'ın askerî yeteneği sayesinde sayıca az olan ordusu galip gelmeyi başarmıştı.²²²

B. İktisadî ve İctimaî Hayat

Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul döneminde devletin gelir kaynaklarının başında Büyük Selçuklu Devleti'nde de olduğu gibi eyaletler ve vasal devletlerden gelen vergiler gelirdi. Hem Fars bölgesinden hem de Arrân ve Azerbaycan'dan yılda yaklaşık on milyonun üzerinde dinar hazineye gelir olarak eklenirdi.²²³ Ayrıca savaşlarda elde edilen ganimetler, kıymetli hediyeler, tarım ve ticaret gelirleri

²¹⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 103; Bündârî, **a.g.e.**, s. 266; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 103.

²²⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 312; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 100; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, C. II, s. 121.

²²¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 222; Bündârî, **a.g.e.**, s. 266; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, C. I, s. 191; Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 322; Merçil, **Fars Atabegleri**, s. 42.

²²² Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 128; Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 228.

²²³ Bünyadov, **a.g.e.**, s. 226.

devletin diğerk ekonomik kaynaklarıydı. Sultan Arslanşah döneminde Gürcüler ile yapılan savaşta sayısız kıymetli taşlar, akikler, inciler, Gürcü Kralı'nın yemek yediğı altından çanak başta olmak üzere çeşitli kaplar, sahanlar, atlara su verdikleri gümüşten kovalar Irak Selçuklu hazinesine geçmişti.²²⁴ Sultan II. Tuğrul döneminde Dâ-y-ı Merg (Dâ-y-ı Merc) Savaşı'nın kazanılmasının ardından da çuvallarca altın, sayısız at ve silâh Hemedan'a getirilmişti.²²⁵

Ancak Sultan Arslanşah zaman zaman devlet ekonomisini zora sokan israf ve gösterişli harcamalarda bulunuyordu. Buna göre bir bayram günü Sultan Arslanşah'ın geçtiğı merasimde o dönemde ipekli kumaşlar çok pahalı olmasına rağmen çeşit çeşit ipekli elbiseler giymiş yedi bin süvarinin sultanın arkasında olduğu rivayet edilir.²²⁶

Sultan Arslanşah döneminde devlet hazinesinden sorumlu olan Atabeg İldeniz sultanın yaptığı harcamaları kontrol ederdi. Irak Selçukluları'nda da Büyük Selçuklular'da olduğu gibi mülkiyeti devlete ait olan topraklar devlet adamlarına ve emîrlere iktâ olarak verilir. Ayrıca kişilere ya da vakıflara ait topraklar ve vergileri doğrudan hükümdara tahsis edilen hâs araziler vardı. Rey, Hemedan, Nahçıvan, Gence, Beylekân, Erdebil, Urmiye, Hoy ve Selmâs Sultan Arslanşah döneminde hâs topraklar arasındaydı. Sultanın sarayı için gereken erzak, hayvanları için yem bu topraklardan götürülür ve Sultan Arslanşah Atabeg'in kendisine verdiği tahsisatı alırdı.²²⁷ Sultan Arslanşah'ın gelir gider dağılımından, hazineye gelen malların kaydından anlamadığını bu konularda eksiklik ve gevşeklik gösterdiği rivayet edilir.²²⁸ Sultan Arslanşah bir gece Atabeg İldeniz'den habersiz olarak hazinesinde ne varsa çevresindekilere bağışladığında Atabeg İldeniz hepsini geri almış ve parayı dikkatsizce harcamaması hususunda Sultan'ı uyarmıştı.²²⁹ Sultan II. Tuğrul

²²⁴ İbnü'l-Ezrak, *Meyyâfarikîn ve Âmid Târihi*, s. 134; Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 133-134; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, s. 115; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 64; Çaycı, *a.g.e.*, s. 299.

²²⁵ Râvendî, *a.g.e.*, C. II, s. 320.

²²⁶ Devletşah-ı Semerkandî, *a.g.e.*, s. 134.

²²⁷ Bünyadov, *a.g.e.*, s. 235-236.

²²⁸ Zahirüddîn-i Nişâburî, *a.g.e.*, s. 106; Râvendî, *a.g.e.*, C. II, s. 269; Reşidüddin, *a.g.e.*, s. 157-158.

²²⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, C. XI, s. 312; Ahmed b. Mahmûd, *a.g.e.*, C. II, s. 119; Münecimbaşı, *a.g.e.*, C. I, s. 189; Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 154-155.

döneminde ise Atabeg Cihân Pehlivân vefatına kadar babası gibi hazineden sorumlu olmuştur.

İldeniz'in atabegliğinden itibaren devlet hazinesinin önemli bir kısmı Nahçıvan'daki Alınca Kalesi'ne nakledilmişti. Hazinenin bir kısmı da Ser-cihân, Dizmâr gibi diğer kalelerde bırakılmıştı.²³⁰ Ancak Irak Selçukluları'nda ekonomik durum Atabeg İldeniz'in gösterdiği çabalara rağmen siyasî istikrar bir türlü sağlanamadığı için zamanla kötüye gitmiş, Büyük Selçuklu Devleti'ndeki refah yok olmuş, halk gittikçe fakirleşmiştir. İç mücadelelerin yanı sıra kıtlık, kuraklık, deprem gibi doğal afetler de halkın ekonomik durumunu olumsuz yönde etkilemiştir.²³¹ 571 yılında (1175-1176) başta Rey ve Kazvin olmak üzere Irak Selçuklu ülkesini etkileyen çok şiddetli bir deprem olmuş, çok sayıda can ve mal kaybı beraberinde ekonomik sorunları da getirmişti.²³²

Ülke içinde ekonomik refahı bozan faktörlerden biri de Atabeg Cihân Pehlivân'a bağlı komutan ve emîrlerin servet edinebilmek amacıyla halka saldırmaları, yağmacılık faaliyetlerinde bulunmalarıydı. Atabeg'in emriyle Melik Muhammed isyanında gözdağı vermek amacıyla komutanlar Fars ve civarını yağmalamış ve ahaliyi zor durumda bırakmışlardı.²³³

Büyük fiyat dalgalanmaları sonucunda on bin ya da yirmi bin altın dinar değerinde olan değerli bir mal ağır vergi yükü ve ordunun verdiği zararlar yüzünden yok pahasına elden çıkartılır hale gelmişti. Yollarda emniyet kalmadığı için tarım faaliyetleri de sekteye uğramıştı.²³⁴ Bazı emîrler ve devlet adamları giderek servetlerini arttırır olmuşlar siyasî otoritelerini tesis edebilmek için rüşvet dahi verir duruma gelmişlerdi. Sultan II. Tuğrul, Hâce Muîneddin Kâşî'yi vezîrlük makamına getirdiğinde vezîrden yüz bin dinar almıştı.²³⁵ Hemedan Reisi Fahrüddîn

²³⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 127; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 200, 226; Azərbaycan Milli Elmlər, **a.g.e.**, C. II, s. 317.

²³¹ Erkoç, **a.g.e.**, s. 21; Osman Gazi Özgüdenli, "Selçuklular (Irak Selçukluları Sosyo Ekonomik ve Kültürel Hayat)", **DİA**, C. XXXVI, s. 388.

²³² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 347.

²³³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 310-311; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 123-124.

²³⁴ Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 234; Erkoç, **a.g.e.**, s. 67.

²³⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 340; Kafesoğlu, **Harezşahlar Tarihi**, s. 123.

Alâüddeve'nin oğlu da Sultan II. Tuğrul'un haberi olmaksızın Sultan'ın cariyesiyle eğlence meclisinde içki içerken yakalanınca canını kurtarabilmek için beş yüz bin altın ödemişti.²³⁶ Tüm bu çekilen ekonomik zorluklara rağmen halkın Selçuklu sultanlarına bağlılığı ise hiç azalmadı. Sultan Arslanşah'ın adaletinden halk memnuniyet duymuş ona dualar etmiştir.²³⁷ Hemedan şehri Sultan II. Tuğrul'un emîrleri arasında yaşanan ihtilaflar sonucu komutanlar tarafından yağmalandığı zaman Hemedan halkı Sultan II. Tuğrul'u çok sevdiği için bu olayı büyük bir hoşgörü ile karşılamış ve Sultan'ın yaşanılan olumsuz hadiselerde bir suçunun olmadığını söylemişti.²³⁸ Râvendî, Irak tarafında Sultan II. Tuğrul'u canından çok sevip ona dualar eden on binden fazla hayır ehli ve sanat erbâbı olduğunu rivayet eder.²³⁹

Irak Selçuklu Devleti'nde sosyal yapı büyük Selçuklu Devleti ile benzerlik gösterirdi. Halk şehirliler, köylüler, göçebelere oluşur ve genellikle tarım, hayvancılık, ticaretle geçimini sağlardı. Müslüman halktan para, mal, ürün şeklinde toplanan haraç vergisi, gayrimüslimlerden ise cizye vergisi alınırdı. Hâs topraklardan iktâ olarak verilen topraklardan, konargöçerlerden, gümrüklerden, şehir ve kasabalardan hususî olarak alınan vergiler de bulunmaktaydı.²⁴⁰ Ülke nüfusunun çoğunluğunu tarım ve hayvancılıkla geçinen köylüler oluştururdu. Tarım, yağışın yetersiz olması yüzünden genellikle sulama kanalları sayesinde yürütülürdü. İsfahan ve çevresi, Irak ve Fars sulama kanalları sayesinde tarımın zenginleştiği bölgelerdi.²⁴¹ Nahçıvan, Tebriz, Hoy, Urmiye, Ebher, Beylekân, Gence başta arpa ve buğday olmak üzere tahılın bol miktarda yetiştirildiği merkezlerdi. Bu şehirlerde bağcılık da gelişmişti ayrıca sayısız meyve ağaçları ve pirinç tarlaları göze çarpardı.²⁴²

²³⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 337; Kayhan, **a.g.e.**, s. 320; Merçil, "Selçuklularda Rüşvet", s. 177.

²³⁷ Reşîdüddin, **a.g.e.**, s. 162; Yazıcızâde, **a.g.e.**, s. 127.

²³⁸ Bu husus çalışmamızın "Selçuklu Emîrleri Arasında Yaşanan Çekişmeler ve Sultan II. Tuğrul'un Sert Müdahaleleri Sonucunda Emîrlerin Atabeg Kızılarşan Etrafında Toplanmaları" adlı bölümünde ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Bkz. Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 317; Sevim-Merçil, **a.g.e.**, s. 288.

²³⁹ **Râhatü's-Sudûr**, C. II, s. 327.

²⁴⁰ Bünyadov, **a.g.e.**, s. 245-247; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 100.

²⁴¹ Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 337; Özgüdenli, "Irak Selçukluları Sosyo Ekonomik ve Kültürel Hayat", **DİA**, C. XXXVI, s. 388.

²⁴² Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 100; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, s. 334-335; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 215.

Tarım faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı şehir ve kasabaların yanı sıra başşehir Hemedan, İsfahan, Rey, Sâve, Kâşân, Kum, Kazvin, Zencan, Merâga, Arrân, Gence, Erdebil, önemli yerleşim merkezlerindendi. Şehirlerde devlet görevlileri ve genellikle ticaret, zanaat ve el sanatları ile geçimini temin etmeye çalışan halk yaşardı. Şehirlerin nüfusu kesin olarak bilinemese de geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Irak Selçuklu şehirlerinin oldukça kalabalık nüfusa sahip olduğu söylenebilir. Hemedan, İsfahan gibi büyük şehirlerin yanısıra özellikle Atabeg İldeniz'den itibaren atabeglerinin sıklıkla ikâmet ettikleri Azerbaycan şehirlerinden Tebriz, Nahçıvan, Beylekân ve Gence gibi şehirler verimli topraklarının yanısıra sıra dokumacılık, ipeki kumaş işçiliği, çeşitli el sanatları, kuyumculuk, metal ve ağaç işçiliği gibi birçok alanda ticaretin de merkezi olmuş, bu şehirlerin pazarları tacirlerle dolup taşmıştır.²⁴³

Şehirler genellikle Türk ve asker kökenli olan valiler tarafından idare edilirdi. Valiler tebaya karşı iyi hizmet etmek, İslâmın kural ve kaidelerine uymak, adaleti korumak, halkı korumak, din adamları, seyyid ve ulamaya hürmet göstermek zorundaydı.²⁴⁴ Valilerin emrinde sivil idareden sorumlu genellikle tanınmış ailelerden seçilen reisler ve şehrin emniyetini sağlayan gerektiğinde düşmanla mücadele eden şahneler (şihne) bulunurdu. Büyük şehirlerin çoğunda idarî, iktisadî, ticarî, ilmî faaliyetleri yürüten köklü aileler mevcuttu.²⁴⁵ Şehirlerde ayrıca çeşitli meslek grupları kendi aralarında örgütlenmeler oluşturmuştu. Bu örgütlenmeler merkezî otoritenin azaldığı zamanlarda şehirlerde yaşanan karışıklıklarda etkili olmuşlardır.²⁴⁶

İsfahan'daki ileri gelen köklü ailelerden biri olan Hucendî ailesi bazen mezhep çatışmalarında ön saflarda yer alırdı. 560 (1164-1165) yılında Şafiîlerin reisi

²⁴³ Alptekin, a.g.m., **DGBİT.**, C. VII, s. 337; Aliyarlı, **a.g.e.**, s. 241-243; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 208-225; Tarih Dostiyev, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü", **XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002) Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, TTK, 2005, s. 454.

²⁴⁴ Horst, a.g.m., (çev. M. Altay Köymen), **TAD.**, s. 334-336; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 202.

²⁴⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. I, s. 44; Özgüdenli, "Irak Selçukluları Sosyo Ekonomik ve Kültürel Hayat", **DİA**, C. XXXVI, s. 388.

²⁴⁶ Râvendî, **a.g.e.**, C. I, s. 39, 50-51; Özgüdenli, "Irak Selçukluları Sosyo Ekonomik ve Kültürel Hayat", **DİA**, C. XXXVI, s. 388.

olan Sadreddin Mahmud b. Abdüllâtif el-Hucendî ile İsfahan kadısı ve diğer mezhep mensupları arasında sekiz gün devam eden olaylar çıkmış ve pek çok insan hayatını kaybetmiştir.²⁴⁷ Bu karışıklıklarda doğrudan doğruya Atabeg İldeniz'in ve Sultan Arslanşah'ın etkisi olmasa da Hucendîleri zayıflatmak isteyen bölgedeki emîrlerin etkisinin olduğu düşünülebilir. Sultan Arslanşah'ı tahta çıkardıktan sonra Atabeg İldeniz, İsfahan'daki Hucendîlerin etkisini azaltmak isteyerek kontrolü almak istemiştir. Sultan'ı İsfahan'a göndererek Selçuklular'ın şehirdeki gücünü arttırmaya çalışmış, ahaliye vergiler eklemiş, güç göstererek şehrin kontrolünü eline almaya çalışmıştır.²⁴⁸

İsfahan'da 582 (1186) yılında da Şafiîler ile Hanefiler arasında karışıklıklar yaşanmış öldürmeler, yakıp yıkmalar, yağmacılık gibi tasvip edilmeyecek hadiseler yaşanmıştır. Aynı şekilde iç karışıklıklar Rey'de de Sünnîler ile Şîiler arasında yaşanmış büyük çatışmaların sonucunda halk muhtelif yerlere dağılmış, bazıları öldürülmüştür.²⁴⁹ Özellikle Atabeg Cihân Pehlivân'ın vefatından sonra yaşanan bu karışıklıklarda İsfahan'da yaşayan Hucendîlerin Atabeg Kızıarslan'ı desteklememeleri ve Sultan II. Tuğrul'a Kızıarslan ile mücadelesinde destek vermeleri de etkili olmuştur. Buna karşı çok sert tedbirler alan Kızıarslan'ın emriyle İsfahan Valisi İzzeddin Satmaz b. Kaymaz şehirdeki binlerce Şafiî'yi öldürmüştü.²⁵⁰

Irak Selçuklularında köylü ve şehirli halkın yanı sıra sosyal yapıyı oluşturan bir diğer topluluk da büyük çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu göçebelereydi. Göçebeler boylar halinde yaylak-kışlak olarak yaşarlardı, hayvancılıkla geçimlerini sağlardı. Sultanlar zaman zaman müşkül duruma düştüklerinde Türkmenler'den askerî destek almışlardır. Ayrıca Sultan II. Tuğrul, Türkmen beyi İzzeddin Hasan b.

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 258; Luther, **a.g.e.**, s. 163; Guédy, **a.g.e.**, s. 271; Özeydin, "Selçuklular'da Reislik Müessesesi", s. 123;

²⁴⁸ Bündârî, **a.g.e.**, s. 265; Guédy, **a.g.e.**, s. 269-270; Luther, **a.g.e.**, s. 164.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 415; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 101; Hüseyin Emin, **a.g.e.**, s. 167; Guédy, **a.g.e.**, s. 275; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 316-317; Zetterstéen, "Pahlawân", **El²(İng.)**, C. VIII, s. 239; Özgüdenli, "Rey", **DİA**, C. XXXV, s. 41. Selçuklular'da mezhep mücadeleleri için ayrıca bkz. Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgarları**, İstanbul, İz Yay., 2009.

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 73; Ebû Şâme, **Kitâbü'r-Ravzateyn**, C. III, s. 271; İbn Haldûn, **Kitâbü'l-İber**, C. V, s. 101; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'**, C. XXI, s. 198; Guédy, **a.g.e.**, s. 275; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 95-96.

Kıpçak'ın kız kardeşi ile evlenerek aradaki bağları kuvvetlendirmiştir. Ancak Türkmenlerin yerleşik hayata uygun davranmaması ve sıklıkla yağmacılık faaliyetlerinde bulunması şehir ve köylerde yaşayan halkın Türkmenlere karşı cephe almasına yol açmıştır.²⁵¹

C. İlim ve Kültür Hayatı

Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde Irak Selçukluları'nda ilim ve kültür hayatı son derece gelişmişti. Her ne kadar iç meseleler yüzünden zaman zaman büyük istikrarsızlıklar yaşansa da Irak Selçuklu sarayları şair ve ediplerin her zaman toplandıkları yerler olmuştur. Devletin geniş sınırlara sahip olması, farklı düşünce ve yaşam tarzına sahip topluluklardan oluşması ilmî ve kültürel zenginliği arttırmıştı. İlim hayatının bu derece canlı olmasında Sultanların yanı sıra Atabeglerin de âlim ve edipleri her zaman koruyup onlara saygı göstermeleri etkili olmuştu. Çalışmamızın bu bölümünde Irak Selçukluları'nın son dönemlerinde ilim ve kültür hayatının nasıl bir seviyeye ulaştığını tespit etmeye çalışacağız. Birçok sahada değerli eserlerin verildiği bu dönemde tek tek biyografilere eğilmekten ziyade Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul'un yetişmesine doğrudan etkisi olmuş ve sultanlara eserlerini sunarak onların teveccühünü kazanmış âlimler ve şairler üzerinde durarak kültürel hayatın nasıl bir seviyeye ulaştığını ortaya koymaya çalışacağız.

Fars edebiyatının ve şiirinin meşhur âlimlerinden olan Esîrüddîn-i Ahsîkesî, Türkistan'ın Fergana şehrine bağlı Ahsîkes nahiyesinde çocukluğunu ve gençliğini geçirdikten sonra 577 (1182) yılındaki vefatına kadar Irâk-ı Acem ve Azerbaycan'ın birçok beldesinde yaşamış, Sultan Arslanşah'ın yanı sıra Atabeg İldeniz, Cihân Pehlivân ve Kızılarşan'ın da himayesinde kalarak şiirler yazmıştır.²⁵²

²⁵¹ Köymen, "II. Tuğrul ve Zamanı", s. 233; a.mlf., "Tuğrul II", İA, C. XII/25.

²⁵² Hamdullah el-Müstevfi, **Târîh-i Güzide**, s. 715; Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 132, 180; Zehibullâh-i Safâ, **a.g.e.**, C. I, s. 219-220; Storey, **a.g.e.**, C. V/2, London, 1994, s. 268; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 252.

Sultan Arslanşah daha tahta çıkar çıkmaz Esîrüddîn-i Ahsîkesî, Sultan'a kendisinden övgüyle bahseden bir kasidesini sunmuştu.²⁵³ Kasidesinde “Şah Arslan bin Tuğrul ikinci Alparslan gibi, hakikat bayrağını göklere çekti ve batılların elini kırdı”²⁵⁴ diyerek kendisini metheden şaire Sultan Arslanşah da hürmet göstermiş ve onu himaye etmiştir.²⁵⁵ Esîrüddîn-i Ahsîkesî bir diğer dizesinde de Sultan Arslanşah'ı “bir simurg kadar eşsiz, şahin kadar hızlı, hüdhüd kuşu kadar bilge, tavus kuşu kadar muzaffer” diyerek övmüştür.²⁵⁶

Azerbaycan ve İran edebiyatının en önemli şairlerinden olan Hâkânî-i Şîrvânî, âlim olan amcası tarafından yetiştirilmiş, sarf, nahiv, nücum, tıp, fıkıh ve edebiyat tahsil ederek amcasının teşviki ile şiir yazmaya başlamıştır. Şirvanşahlar'ın hizmetine giren şair bir süre sonra Şirvan'dan ayrılarak çeşitli şehirlere seyahatlerde bulunmuş; 556 (1160) yılında yeniden Şirvan'a geldiğinde ise yeterince itibar ve saygı göremediği için rahatsızlık çekmeye başlamıştır. Artan özgüveninin de etkisiyle artık sultanları ve devlet adamlarını metheden şiirler değil felsefî şiirler yazmak isteyen Hâkânî-i Şîrvânî, Şirvanşah Ahsitân b. Menûçîhr'den hizmetinden ayrılıp yeniden seyahatlere çıkmak için izin istediye de Şirvanşah ona izin vermemiştir. Bunun üzerine Hâkânî muhitini izinsiz terk etmeye kalkışmış ve hapse atılmıştır. Hapisten kurtulduktan sonra da Irak ve Bağdat'a giden şair, 580 (1184) yılında Tebriz'e yerleşerek 595'teki (1199) vefatına kadar burada yaşamını sürdürmüştür.²⁵⁷

²⁵³ Rypka, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 576; Zehîbullâh-i Safâ, **a.g.e.**, s. 219; Yımaç, “Arslan-Şah”, **İA**, C. I, s. 615; Naci A. Tokmak, “İran, Edebiyat”, **DİA**, C. XXII, s. 418.

²⁵⁴ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 134; Zehîbullâh-i Safâ, **a.g.e.**, C. I, s. 219; Kayhan, **a.g.e.**, s. 272.

²⁵⁵ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 286; Rypka, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 576; Merçil, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, s. 79; Ali Öngül, “Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim Adamlarına Genel Bir Bakış”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. I, sy. 2 (2003), s. 73; Hüseyin Kayhan, “Selçuklular Devrinde Türk Saraylarında Fars Şâirleri”, **Turkish Studies**, C. VI/1, Ankara, Kış 2011, s. 1436.

²⁵⁶ Esîrüddîn-i Ahsîkesî, **Dîvân-ı Esîrüddîn-i Ahsîkesî**, (nşr. Rukneddin Hümâyün Ferruh), Tahran, 1337, s. 132; Abbas Daneshvari, “A Preliminary Study of the Iconography of the Peacock in Medieval Islam”, **The art of the Saljuqs in Iran and Anatolia proceedings of a symposium held in Edinburgh in 1982**, (Ed. Robert Hillenbrand), California, 1994, s. 196.

²⁵⁷ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 129-131; Edward G. Browne, **A Literary History of Persia**, C. II, Cambridge, 1951, s. 398; J. Rypka, **History of Iranian Literature**, Holland, 1968, s. 203-205; Storey, **a.g.e.**, C. V/2, s. 382-389; Aliyarlı, **a.g.e.**, s. 260-262; Qasimov, **a.g.e.**, s. 90; Ali Kafkasyalı, **İran Türk Edebiyatı Antolojisi**, C. II, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yay., 2002, s. 107-108; Ahmed Ateş, “Hâkânî”, **İA**, C. V/II, s. 85-92; Tahsin Yazıcı, “Hâkânî-i Şîrvânî”, **DİA**, C. XV, s. 168-169.

Hâkânî-i Şîrvânî, Şîrvanşah Menûçîhr ve Ahsitân'ın hizmetindeyken Hârizmşah Atsız, Hârizmşah Tekiş, Musul Atabegleri, Sultan Arslanşah, Sultan II. Tuğrul, Atabeg Kızılarıslan gibi çevre emîr ve sultanlara da kasidelerini yollayarak câizeler almıştır.²⁵⁸

Hâkânî-i Şîrvânî'nin şöhreti bütün İslam ülkelerine yayılmış, dönemin diğer şairleri de kendisinden övgüyle söz eder olmuştur.²⁵⁹ Hatta bu şairlerden Esîrüddîn-i Ahsîkesî, Hâkânî-i Şîrvânî ile karşılıklı şiir söylemek arzusuyla doğup büyüdüğü topraklardan Şîrvan'a giderken Sultan Arslanşah'a yazdığı methiyelerle dikkat çekmiş ve Irak Selçukluları'nın himayesine girmiştir.²⁶⁰ Ayrıca sonradan Müslüman olan annesinden öğrendiği Hıristiyanlık akîdelerini eserlerinde sıkça kullanan Hâkânî'ye Bizans ve Gürcü Kralları tarafından da hürmet gösterilmiştir.²⁶¹

Sultan Arslanşah'ın ve İldenizliler'in himaye edip ve ihsanlarda bulunduğu şairlerden biri Mücîrüddîn-i Beylekânî idi. Beylekân'da doğan şair genç yaşta Şîrvan'a gelerek İranlı kasideci Hakânî-i Şîrvânî'nin öğrencilerinden olmuş; sadeliği, basitliği ve dil uyumundaki incelikleriyle yazmış olduğu şiirleriyle kısa zamanda ün kazanmıştır.²⁶²

Ravendî eserinde Mücîrüddîn-i Beylekânî'nin Sultan Arslanşah'ı, Atabeg İldeniz'i, Cihân Pehlivân'ı ve Kızılarıslan'ı övdüğü çok sayıda dizesine yer vermiştir. Mücîrüddîn-i Beylekânî, Sultan Arslanşah'ın bağışları sayesinde geçimini

²⁵⁸ Zehîbullâh-i Safâ, **a.g.e.**, C. I, s. 226-227; Aliyarlı, **a.g.e.**, s. 260-262; Qasimov, **a.g.e.**, s. 90; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 251; a.mlf., a.g.m., (çev. Vefa Rızayeva), **TDAD.**, sy. 101, s. 49; Ateş, "Hâkânî", **İA**, C. V/II, s. 89.

²⁵⁹ Avfî, **a.g.e.**, C. I, s. 221; Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 132; Browne, **a.g.e.**, C. II, s. 398; Ateş, "Hâkânî", **İA**, C. V/II, s. 95.

²⁶⁰ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 132; Ateş, "Hâkânî", **İA**, C. V/II, s. 95.

²⁶¹ Rypka, **a.g.e.**, s. 203-204; Bünyadov, a.g.m., (çev. Vefa Rızayeva), **TDAD.**, sy. 101, s. 48; Yazıcı, "Hâkânî-i Şîrvânî", **DİA**, C. XV, s. 169.

²⁶² Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 286; Zehîbullâh-i Safâ, **a.g.e.**, C. I, s. 201; Rypka, a.g.m., **CHI**, C. V, s. 576; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 59; Bünyadov, a.g.m., (çev. Vefa Rızayeva), **TDAD.**, sy. 101, s. 50; Öngül, **a.g.m.**, s. 73; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 404-405; Xeyirbây Qasimov, **Orta Əsrlərdə Azərbaycan Ədəbiyyatı**, Bakü, 2008, s. 91; Kayhan, "Türk Saraylarında Fars Şairleri", **Turkish Studies**, C. VI/1, s. 1436; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 84; Rıza Kurtuluş, "Mücîrüddîn-i Beylekânî", **DİA**, C. XXXI, s. 452.

sağladığını dizelerinde belirterek kendisine önceki seneden daha erken ve daha fazla câize verdiği için Sultan'a hürmetini sunmayı da ihmal etmemiştir.²⁶³

Müçrüddîn-i Beylekânî, şairliğinin yanı sıra devlet işlerinde atabeglere yardımcılık da yapmıştır. Atabeg Kızılarıslan onu iki defa İsfahan'a vergi tahsili için göndermiştir. Ancak Müçrüddîn-i Beylekânî İsfahan'da bulunan şair ve âlimlerle ihtilafa düşmüş halkı ve İsfahanlı şairleri eserlerinde hicvedince şiddetlenen ihtilaf Hakânî-i Şirvânî'nin İsfahan'ı öven şiirler yazarak arabuluculuk yapmasıyla sona ermiştir.²⁶⁴

Hayatının büyük bölümünü İsfahan'da geçirmiş olan Cemâleddîn-i İsfahânî, yazmış olduğu gazel ve kasidelerde dönemin önemli şairlerinden ve aynı zamanda nakkaşlarındandı. Başta Hucendî ailesi olmak üzere İsfahan ileri gelenleri, Sultan Arslanşah, Sultan II. Tuğrul, Atabeg Cihân Pehlivân adına şiirler yazmış, onları övmüştür.²⁶⁵

Nakkaşlıkta da mahir olan Cemâleddîn-i İsfahânî'nin Sultan II. Tuğrul için şairlerin suretlerini çizdiği rivayet edilir. Şöyle ki Sultan II. Tuğrul 580 (1184-1185) yılında bir şiir mecmûasının yazılmasını isteyince Râvendî'nin dayısı olan hat ustası Zeyneddîn'den yardım istemiş; Zeyneddîn bu eseri yazmış, Cemâleddîn-i İsfahânî'de onu resimlemişti. Yazım sırasında önce şairin resmi yapılmış ardından şiiri yazılmış ayrıca sultanın hoşuna gidebilecek eğlenceli hikâyeler ve bu hikâyelere ait resimler de eklenmişti.²⁶⁶ Eserlerinde yaşadığı dönemin tarihî olaylarına da yer veren İsfahânî, ayrıca gazel, terciibend, kıta ve rubâî gibi edebî türlerde oldukça başarılı

²⁶³ *Râhatü's-Sudûr*, C. II, s. 292.

²⁶⁴ Devletşah-ı Semerkandî, *a.g.e.*, s. 174-175; Zehîbullâh-i Safâ, *a.g.e.*, C. I, s. 221; Kurtuluş, "Müçrüddîn-i Beylekânî", *DİA*, C. XXXI, s. 452.

²⁶⁵ Muhammed Kazvînî, *Yâddâştây-i Kazvînî*, haz. İrec Efşâr, C. VII, Tahran, 1363, s. 227; Zehîbullâh-i Safâ, *a.g.e.*, C. I, s. 221-222; Merçil, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, s. 180; Öngül, *a.g.m.*, s. 74; Tahsin Yazıcı, "Cemâleddîn-i İsfahânî", *DİA*, C. VII, s. 311; Tokmak, "İran, Edebiyat", *DİA*, C. XXII, s. 418.

²⁶⁶ Râvendî, *a.g.e.*, C. I, s. 56; Muhammed Kazvînî, *a.g.e.*, C. VII, s. 227-229; Meisami, *a.g.e.*, s. 238; Merçil, *Saray Teşkilatı*, s. 292.

olmuş nitekim VII. (XIII.) yüzyılda gazel türünün en önemli şairlerinden Sa'dî-i Şîrâzî'yi de tesiri altında bırakmıştır.²⁶⁷

Cemâleddîn-i İsfahânî'nin oğlu Kemâleddîn İsmail İsfahânî de Irak Selçukluları'nın son dönem kaside şairlerinin arasında yerini almıştır ve muhtemelen çalışmamızda “nedimler” bahsinde bahsettiğimiz Sultan II. Tuğrul'un nedimi Kemâleddîn İsmail ile aynı kişidir.²⁶⁸ Babasının vefatından sonra yaşadığı maddî güçlükler yüzünden eğitimi tamamlayamasa da şiirlerindeki ince manâlar, kullandığı edebî sanatlar, seçmiş olduğu çarpıcı kelimelerle adından söz ettirmeyi başarmıştır.²⁶⁹

Genceli olan ve aynı zamanda Nizâmî-i Gencevî'nin de akrabası olan Kıvâmî-i Mutarrazî Atabeg İldeniz, Cihân Pehlivân ve Kızıllarlan'ı öven şiirler yazan şairlerdendir.²⁷⁰ Kemâleddîn-i Nahçıvanî²⁷¹ ve Yusuf Fuzûlî de Sultan Arslanşah, Sultan II. Tuğrul ve Atabeglerin himayesindeki şairlerdendir.²⁷² Ayrıca kaynakların fazıl ve ilim sahibi olarak kaydettiği kendisine “melikü'ş-şuarâ” diye hitap edilen Şerefeddin Şefrevih-i İsfahânî, Atabeg Cihân Pehlivân'ı ve Sultan II. Tuğrul'u kasidelerinde övmüştür.²⁷³

²⁶⁷ Yazıcı, “Cemâleddîn-i İsfahânî”, *DİA*, C. VII, s. 311; Tokmak, “İran, Edebiyat”, *DİA*, C. XXII, s. 418.

²⁶⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 269; Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, s. 470; Mîrhând, *a.g.e.*, C. IV, s. 351; Rypka, *a.g.m.*, *CHI*, C. V, s. 576; Zarrinkoob, “Kamâl al-Dîn Ismâ'îl”, *El²(İng.)*, C. IV, s. 515-516; Adnan Karaismailoğlu, “Kemâleddîn-i İsfahânî”, *DİA*, C. XXV, s. 233.

²⁶⁹ Rypka, *a.g.m.*, *CHI*, C. V, s. 585-586; Karaismailoğlu, “Kemâleddîn-i İsfahânî”, *DİA*, C. XXV, s. 233.

²⁷⁰ Devletşah-ı Semerkandî, *a.g.e.*, s. 176; Qasimov, *a.g.e.*, s. 92; Merçil, “İldenizliler”, *DGBİT.*, C. VIII, s. 110; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, *a.g.e.*, C. II, s. 405; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 252; Bosworth, “İldenizids, Eldiguzids”, *El²(İng.)*, C. III, s. 1112; Sümer, “Kızıl-Arslan”, *İA*, C. VI, s. 788-789; *a.mlf.*, “Kızıllarlan”, *DİA*, C. XXV, s. 544.

²⁷¹ Devletşah-ı Semerkandî, *a.g.e.*, s. 135; Kayhan, *a.g.e.*, s. 272; Bünyadov, *a.g.e.*, s. 252.

²⁷² Devletşah-ı Semerkandî, *a.g.e.*, s. 176; krş. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 59; Bünyadov, *a.g.m.*, (çev. Vefa Rızayeva), *TDAD.*, sy. 101, s. 50; Bosworth, “İldenizids, Eldiguzids”, *El²(İng.)*, C. III, s. 1112; Bezer, “İldenizliler”, *DİA*, C. XXII, s. 84.

²⁷³ Avfî, *a.g.e.*, C. I, s. 356-357; Devletşah-ı Semerkandî, *a.g.e.*, s. 218-219; krş. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s. 59; Merçil, “İldenizliler”, *DGBİT.*, C. VIII, s. 110; Kayhan, *a.g.e.*, 319; *a.mlf.*, “Türk Saraylarında Fars Şâirleri”, *Turkish Studies*, C. VI/1, s. 1436; Bosworth, “İldenizids, Eldiguzids”, *El²(İng.)*, C. III, s. 1112; Bezer, “İldenizliler”, *DİA*, C. XXII, s. 84; Özgüdenli, “Selçuklular (Irak Selçukluları Sosyo Ekonomik ve Kültürel Hayat)”, *DİA*, C. XXXVI, s. 388.

Sultan Arslanşah'ın annesi ve Atabeg İldeniz'in hanımı olan Mümine Hatun'un da Irak Selçuklu ülkesinde ilim ve edebiyatın yükselmesi için yaptığı gayretler göz ardı edilemez. Hemedan'da Atabeg İldeniz ile birlikte yaptırmış olduğu medrese tamamlandığı zaman Hâce İmam Sâfiyeddin İsfahanî bu medreseye ders vermek üzere tayin edilmiş, Mümine Hatun da burada büyük bir davet vererek şehrin bütün imamlarını toplamış ve onlara büyük hürmet göstermiştir.²⁷⁴

Sultan II. Tuğrul döneminin önemli şairleri arasında Zahîr-i Fâryâbî de yer almıştır. Zahîr-i Fâryâbî doğup büyüdüğü Fâryâb'dan Nîşâbur'a gelmiş burada Arap edebiyatı, felsefe, mantık, astronomi gibi ilim dallarında tahsil görmüş, Nîşâbur hâkimleri tarafından himaye edilmişti. Zahîr-i Fâryâbî ile aynı dönemde yaşayan bir diğer şair Evhadüddin Enverî (öl. 585/1189) ve onu destekleyen müneccimler 29 Cemâziyelâhir 582 (16 Eylül 1186) tarihinde beş yıldızın birbirine yaklaşarak terazi burcunda toplanacağını, bu birleşmenin Hz. Nûh zamanından beri vukû bulmadığını, çok büyük bir fırtınanın kopmasıyla dünya üzerinde hiçbir eserden iz kalmayacağına her yerin hatta dağların bile yıkılacağına dair kehanette bulunmuşlardı. Tahminler gerçekleşmeyince Zahîr-i Fâryâbî, Enverî'yi şiddetli bir biçimde eleştiren kasidesini Sultan II. Tuğrul'a göndermişti.²⁷⁵

Nîşâbur'dan İsfahan'a Sadreddin Mahmud b. Abdüllâtif el-Hucendî'nin yanına gelen Zahîr-i Fâryâbî İsfahan'dayken bilginlerin ve âlimlerin olduğu bir toplantıya katıldığı rivayet edilir. Bu toplantıda dikkat çekmeyecek şekilde mütevazı bir yere oturan Zahîr-i Fâryâbî umduğu iltifatı göremeyince hemen o anda Sadreddin Hucendî'nin kendisine gösterdiği tavrı eleştiren bir şiir yazdı. Bunun üzerinde kendisine hürmet ve lütuflarda bulunulmuşsa da bir süre sonra İsfahan'dan ayrılarak Atabeg Cihân Pehlivân'ın yanına Azerbaycan'a gitti. Atabeg Cihân Pehlivân, Zahîr-i Fâryâbî'ye lütuf ve ihsanlarda bulunmuş Zahîr-i Fâryâbî de atabegin hizmetinde yaklaşık on sene kalmıştır.²⁷⁶ Hatta Zahîr-i Fâryâbî'nin Atabeg Cihân Pehlivân'ı

²⁷⁴ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 286; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s. 251.

²⁷⁵ Hamdullah el-Müstevfi, **Târih-i Güzide**, s. 464-465; Browne, **a.g.e.**, C. II, s. 418; Rypka, **a.g.m.**, **CHI**, C. V, s. 577; M. Nazif Şahinoğlu, "Zahîr-i Fâryâbî", **İA**, C. XIII, s. 451; Mehmet Atalay, "Zahîr-i Fâryâbî", **DİA**, C. XLIV, s. 87-88.

²⁷⁶ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 168-172; Browne, **a.g.e.**, C. II, s. 414-416.

şiiirlerinde her zaman övmediği, yaşadığı geçim sıkıntısının etkisiyle Atabeg'e "on sene Irak'ta hizmet ettikten sonra hala benim ekmeğimi Mâzenderan hüsrevinin vermesi layık mıdır?" diyerek serzenişte bulunduğu da görülür.²⁷⁷

Zahîr-i Fâryâbî bir gün terzisi tarafından elbise dikilirken gördüğü Sultan II. Tuğrul için de şöyle bir rubâî yazmıştır:

Ey Hüsrev, senin gulâmlarının hepsi terzidirler.
Gerçi onlar terzi olmasalar bile sen ülkeleri al.
Onlar senin düşmanlarının boyunu mızrakla ölçerler,
Kılıç ile kesip okla dikerler.

Zahîr-i Fâryâbî'nin rubâîsini beğenen Sultan II. Tuğrul, o gün terzisinin diktiği bütün elbiselerin şaire verilmesini buyurdu.²⁷⁸ Zahîr-i Fâryâbî, Atabeg Cihân Pehlivân ve Sultan II. Tuğrul'un yanı sıra Atabeg Kızıarslan ve Atabeg Ebû Bekir'i metheden şiirler de yazmıştır. Tebriz'de 598 (1201) yılında vefat eden Zahîr-i Fâryâbî yine Tebriz'de vefat eden bir diğer şair Hâkânî-i Şîrvânî'nin yanına defnedilmiştir.²⁷⁹

Irak Selçuklu ilim ve kültür hayatına çalışmamızda daha önce geçtiği üzere İsfahan'da yaşayan Hucendî ailesinin de kıymetli katkıları olmuştur. Hucendîler özellikle İsfahan'daki Nizâmiye medresesinde ilmî faaliyetlerini sürdürmüşler, medresenin büyük kütüphanesinde bulunan çok sayıda kıymetli eserden istifade edilmesini sağlamışlardır.²⁸⁰ Şâfiî fakîhi ve İsfahan Reisi Sadreddin Mahmud b. Abdüllâtif el-Hucendî etkileyici vaazlar veren, üstün nitelikte şiirler yazan bilgili, âlim bir şahsiyetti. 580/1184-1185 yılında Hemedan'da vefat etti.²⁸¹

²⁷⁷ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 171-172.

²⁷⁸ Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, s. 463-464; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 273-274.

²⁷⁹ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 173; Zehîbullâh-i Safâ, **a.g.e.**, C. I, s. 222-223; Browne, **a.g.e.**, C. II, s. 414-417; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 252; a.mlf., a.g.m., (çev Vefa Rızayeva), **TDAD.**, sy. 101, s. 50; Şahinoğlu, "Zahîr-i Fâryâbî", **İA**, C. XIII, s. 453; Atalay, "Zahîr-i Fâryâbî", **DİA**, C. XLIV, s. 88.

²⁸⁰ Guédy, **a.g.e.**, s. 182-883, 234; Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DİA**, C. XXXIII, s. 190.

²⁸¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 403; Kazvînî, **Âsârü'l-bilâd**, C. II, s. 19; Guédy, **a.g.e.**, s. 234.

Hucendîler'den Ebû Muhammed ve oğlu Abdüllâtîf'in vaazları İsfahan'da halkı oldukça etkilemiş, Atabeg Cihân Pehlivân da bu vaazları dinlemişti.²⁸² Cemâleddin Hucendî de Sultan II. Tuğrul'u metheden rubâiler yazmıştı.²⁸³

Azerbaycan ve İran'ın en büyük şairlerinden olan Nizâmî-i Gencevî'nin hayatı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Gence'de 535-540 (1140-1145) yılları arasında doğmuş, büyük gayret ve ciddî çalışmalarla tarih, felsefe, mantık, astronomi, coğrafya, fıkıh, ilimlerini mükemmel bir şekilde öğrenmiş; ayrıca mimarlık, müzik ve resim eğitimi almıştır. Farsça ve Arapça'dan başka Pehlevi, Süryanîce, İbranîce, Ermenice ve Gürcüce gibi dilleri öğrendiği anlaşılmaktadır. Eğitim döneminden sonra resmi bir görev almamış, yazdığı kısa şiirleri ve mesnevilerini çevre hükümdarlara ve devlet adamlarına göndererek elde ettiği caizeler ile geçimini temin etmiştir. Erzincan hâkimi Fahreddîn Behramşah, Atabeg Cihân Pehlivân, Atabeg Kızılarşan, Atabeg Ebû Bekir, Sultan II. Tuğrul, Şirvanşah Ahsitân b. Menûcihr, Musul hâkimi İzzeddin Mes'ûd ve Merâga hâkimi Alâeddin Körpearslan Nizâmî-i Gencevî'yi himaye etmişti.²⁸⁴

Nizâmî-i Gencevî'nin günümüze kadar gelen tek eseri **Hamse**'sidir. **Penc Genc** adıyla da bilinen ve yaklaşık otuz beş bin beyitten meydana gelen eserin tamamlanmasının otuz beş kırk yıl arasında sürdüğü kabul edilir. **Hamse** içerisindeki eserler, yazılış sırasına göre, **Mahzenü'l-Esrâr**, **Hüsrev ve Şîrîn**, **Leyla ve Mecnûn**, **Heft Peyker** ve **İskendernâme** adlarını taşırlar. Eserlerinden Sâsânî İmparatoru Hüsrev'in Ermeni prensesi Şîrîn ile olan aşkı ve rakibi Ferhad'ın hikâyesi olan Hüsrev û Şîrîn²⁸⁵ Atabeg Cihân Pehlivân için yazılmaya başlansa da atabegin

²⁸² Guédy, **a.g.e.**, s. 190.

²⁸³ Cemâleddin Hucendî, Atabeg Kızılarşan ile mücadelesi sırasında Sultan II. Tuğrul'un moralini yükseltmek için bir rubâi yazmıştı. Bu rubâi'den çalışmamızın "Atabeg Kızılarşan'ın Faaliyetleri ve Otoritesini Kabul Ettirmesi" adlı bölümünde bahsedilmiştir.

²⁸⁴ Browne, **a.g.e.**, C. II, s. 400-401; Rypka, **a.g.e.**, s. 210; Kafkasyalı, **a.g.e.**, C. II, s. 126; Peter Chelkowski, "Nezâmi Master Dramatist", **Persian Literature**, (Ed. Ehsan Yarshater), New York, 1988, s. 179-182; Nazir Akalın, "Nizâmî-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Eserleri", **Bilig**, sy. 7 (1998), s. 71-72; Ateş, "Nizâmî", **İA**, C. IX, s. 318-320; Mehmet Kanar, Nizâmî-i Gencevî, **DİA**, C. XIII, s. 183.

²⁸⁵ Eser hakkında bkz. Browne, **a.g.e.**, C. II, s. 404-406; Reuben Levy, **An Introduction to Persian Literature**, New York, 1969, s. 82-83; Fevziye Abdullah, "Hüsrev ve Şîrîn", **İA**, C. IX, s. 566;

ölümüyle Sultan II. Tuğrul'a ithaf edilmiş ayrıca Sultan II. Tuğrul, Atabeg Cihân Pehlivân ve Kızılarslan hakkındaki uzun methiyeler bu eserde yer almıştır.²⁸⁶

Tüm hayatını Gence'de geçirmiş olan Nizâmî-i Gencevî sadece bir defa Sultan II. Tuğrul'un Gence yakınlarına gelerek kendisiyle görüşmek istemesi üzerine evinden ayrılmıştır. Nizâmî'nin açıkça anlattığına göre; huzuruna geldiğini haber alınca Sultan, Nizâmî'nin zahitliğine hürmeten derhal içki meclisini kaldırmış, çalgıcı ve şarkıcılara izin vererek şaire büyük bir özenle hizmet edilmesini emretmişti. Nizâmî-i Gencevî de Sultan'a methiyelerini okumuş ve ondan hil'at olarak memleketine dönmüştür.²⁸⁷

Nizâmî-i Gencevî, Atabeg Cihân Pehlivân'dan eserine ilgi göstermesi ve münasip bir caîze vermesini istemiş, Atabeg de bunu temin edeceğine dair söz vermiş ancak sözünü gerçekleştirilmeden vefat etmiştir. Nizâmî-i Gencevî'nin eserinde anlattığına göre Sultan II. Tuğrul ile bu görüşmesi sırasında Sultan ona Atabeg Cihân Pehlivân'ın kendisine daha önceden söz verdiği iki köyü verip vermediğini sorduğunda Nizâmî-i Gencevî atabegin vakitsiz ölümü dolayısı ile eline hiçbir şeyin geçmediğini söylemiştir. Bunun üzerine Sultan, Nizâmî-i Gencevî'ye Hamdûniyân köyünün verilmesine karar vermiş; bu köyün Nizâmî'nin mülkü olduğuna ve soyundan geleceklerin de mülkü olacağına dair bir ferman yazdırmış ve bu fermanı Atabeg Kızılarslan'a da mühür bastırarak onaylatmıştır.²⁸⁸

Birçok devlet adamından hediyeler ve davetler aldığı halde saray şairi olmak yerine mütevazı bir hayat yaşamayı tercih eden Nizâmî-i Gencevî, Gence'den

Kanar, Nizâmî-i Gencevî, **DİA**, C. XIII, s. 184; Mustafa Erkal, "Hüsrev ve Şirin", **DİA**, C. XIX, s. 53-55.

²⁸⁶ Browne, **a.g.e.**, C. II, s. 401-402; Ateş, "Nizâmî", **İA**, C. IX, s. 320;

²⁸⁷ Nizâmî-i Gencevî, **a.g.e.**, s. 413-419; Ateş, "Nizâmî", **İA**, C. IX, s. 320; Krş. Zehîbullâh-i Safâ, **a.g.e.**, C. I, s. 228; Rypka, **a.g.e.**, s. 210;

²⁸⁸ Nizâmî-i Gencevî, **a.g.e.**, s. 413-419; Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 189; Ateş, "Nizâmî", **İA**, C. IX, s. 320; Krş. Zehîbullâh-i Safâ, **a.g.e.**, C. I, s. 228; Rypka, **a.g.e.**, s. 210; a.mlf., a.g.m., **CHI**, C. V, s. 578.

ayrılmamış, ömrünün son yıllarını inzivaya çekilerek ibadetle geçirerek 60 yaşlarında iken 597-611 (1201-1214) yılları arasında vefat etmiştir.²⁸⁹

Nizâmî-i Gencevî ile aynı dönemde Gence'de yaşamış ve Nizâmî ile dostluk kurmuş Ebû Bekir İbn Hüsrev el-Ûstâd, British Museum'de bulunan ve Rusça, Azerice gibi dillere tercüme edilmiş çeşitli hikâye ve latifelerden oluşan **Munisnâme** isimli eserinde Azerbaycan Atabeglerine hizmetlerde bulunduğunu, onların çocuklarının muallimi olduğunu, eserini Atabeg Cihân Pehlivân, Kızılarıslan ve Ebû Bekir için kaleme aldığını vurgulamıştır.²⁹⁰

Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul dönemlerinde hadis ilminde Ebü'l-Alâ el-Attâr el-Hemedânî Kur'an kıraati ve tahsili için pek çok beldeyi dolaşmış, zamanındaki muhaddislerin önde geleni olarak Hemedan'da devlet ileri gelenleri ve halk nezdinde kitap ve sünnet ilimlerinde yaptığı ilmî çalışmalarıyla büyük bir itibar kazanmıştır. 569 (1173-1174) yılında vefat etmiştir.²⁹¹ Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed et-Tûsî de **Acâibü'l-mahlûkat** adlı eserini Sultan II. Tuğrul'a ithaf etmiştir.²⁹²

Bu dönemde Irak Selçukluları ülkesinde önemli hekimlerde görev yapmıştır. Samuil İbn Yahya İbn Abbas el-Magribî el-Endelüsî bu hekimlerdendir. Aslen Yahudi olan Samuil Müslümanlığı seçerek babasıyla birlikte Bağdat'a gelmiş, orada başarılı bir şekilde tıbbî çalışmalar yapmıştır. Bağdat'tan Azerbaycan'a geçen Samuil İbn Yahya, Atabeg Cihân Pehlivân'ın sarayında hekimlik yapmış, atabeglere Irak Selçuklu devlet adamlarına hizmetlerde bulunmuş, tıbbi ait kitaplar yazmıştır. Tıbbın yanı sıra matematik ve mühendislik alanlarında da çalışmalar yapmış, üçgen ve açılırları hakkında da eser yazmıştır. Meragâ'ya giderek aile kuran Samuil İbn Yahya

²⁸⁹ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 188; Browne, **a.g.e.**, C. II, s. 400-402; Qasimov, **a.g.e.**, s. 93; Bünyadov, a.g.m., (çev. Vefa Rızayeva), **TDAD.**, sy. 101, s. 50-51; Kanar, Nizâmî-i Gencevî, **DİA**, C. XIII, s. 183.

²⁹⁰ Bünyadov, **a.g.e.**, s. 256-257; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 405; Qasimov, **a.g.e.**, s. 91-92.

²⁹¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. XI, s. 329; İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. XII, s. 505-506; Nuri Topaloğlu, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay., 1988, s. 88.

²⁹² Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed et-Tûsî, **Acâibü'l-mahlûkat**, (nşr. M. Sutûda), Tahran, 1382, s. 14.

570 (1174) yılında burada vefat etmiştir. Vefatından sonra çocukları da babalarının izinden gitmişler, tıp alanında çalışmalar yapmışlardır.²⁹³ Atabegler döneminde Nahcıvan'da da Ebû Abdullah Fahreddin Ahmed b. Arabşâh b. Ali b. Cebrâil en-Nahcıvânî hekim olarak görev yapmıştı.²⁹⁴

Çalışmamız boyunca eserinden sıkça istifade ettiğimiz Râvendî de Sultan II. Tuğrul'un hürmetini kazanmıştı. Sultan'ın hazırladığı mushafları Râvendî tezhip ediyordu. Yaptığı hat eserlerinde değişik yazı stillerini uygulayan ve bu hatları süsleyip, ciltleyerek geçimini sağlayan Râvendî'nin yanısıra dayısı Zeyneddîn er-Râvendî de Sultan II. Tuğrul'un bizzat dersler aldığı dönemin önemli hattatlarındandı.²⁹⁵

Sultan II. Tuğrul'un kendisi de âlim bir şahsiyetti. İlim adamlarını himaye etmesi Selçuklular'ın öteden beri takip ettikleri kültür siyasetinin icabı olduğu kadar şüphesiz kendisinin de oldukça kültürlü ve sanatkâr oluşunun neticesiydi.²⁹⁶ Sultan II. Tuğrul, şiirler yazar,²⁹⁷ hat ve tezhip çalışmaları yapardı. Çalışmamızda siyasî olayları aktarmaya çalışırken zaman zaman Sultan'ın yazmış olduğu rubâîlerden de örnekler vermeye çalıştık. Sultan II. Tuğrul kendi eliyle altın yıldızlarla süslemiş olduğu bir rubâîsini Atabeg Kızılarıslan'a yollamış, Kızılarıslan da çok mutlu olarak güzel bir hil'at göndermişti.²⁹⁸

Cihânın şahları ile hükümdarları kulumdur benim,
Doğu ve batıdaki herkes kölemdir benim,
Elimde bulunan onca ülkeye ve saltanata rağmen,
Ben senin kölenim, tüm cihan benim.

²⁹³ İbnü'l-Kıftî, a.g.e., C. I, s. 280; Süheyl Ünver, **Selçuk Tababeti XI-XIV. Asırlar Büyük Selçuk İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababeti Tarihine Dair**, Ankara, TTK, 1940, s. 91; Bünyadov, a.g.e., s. 256-257.

²⁹⁴ İbnü'l-Fuvatî, a.g.e., C. II, s. 546; Bünyadov, a.g.e., s. 257.

²⁹⁵ Râvendî, a.g.e., C. I, s. 41-42; Zehîbullâh-i Safâ, a.g.e., C. I, s. 270; **A Survey of Persian Art from prehistoric times to the present**, C. IV, s. 1727; Meisami, a.g.e., s. 237-256; Zehîbullâh-i Safâ, a.g.e., C. I, s. 270; Merçil, **Saray Teşkilatı**, s. 200.

²⁹⁶ Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", s. 232.

²⁹⁷ Sultan II. Tuğrul'a ait on dört şiir tespit edilmiş ve bu şiirler yayımlanmıştır. Bkz. Özgüdenli, Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", s. 50-57.

²⁹⁸ Râvendî, a.g.e., C. II, s. 308; Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", s. 55-56; **A Survey of Persian Art from prehistoric times to the present**, C. IV, s. 1727.

Avfi'nin kaydettiği bir rubâisinde ise Sultan II. Tuğrul şöyle demiştir.²⁹⁹

Dert ve gam zincirindeyim, ey müşkülleri çözen.

Ey cana can katan bu mevkîden aşığı inmeyi bana revâ görme.

Kulları ve kullarının çocuklarından efendilerine,

Ey Allah'ım bu kadar zulmü revâ görme.

D. İmâr Faaliyetleri

Irak Selçukluları'nın son dönemlerinde imâr faaliyetlerine baktığımızda günlük hayatın ihtiyacını karşılayacak saray, cami, mescid, medrese, han, kümbet gibi çeşitli binaların inşa edildiği görülür. Hemedan, Nahcivan, Tebriz, Rey ve Beylekân gibi şehirlerde özellikle atabeglerin de etkisiyle imâr faaliyetlerine büyük önem verilmiş; medreseler, resmi binalar ve evlerin sayısı artmış, şehirler bayındır hale gelmişti. Ayrıca şehirlerin etrafı sağlamlaştırılmış, sağlam duvarlar çekilmiş, savaş zamanları için korunaklı hale getirilmişti.³⁰⁰

Dönemin mimarisi adına örnek teşkil eden eserlerden biri Nahcivan'da Atabeg İldeniz tarafından Sultan Arslanşah'ın annesi adına yaptırılmış olan Mümine Hatun Kümbeti'dir.³⁰¹ Atabeg İldeniz'in kendisinin vefatından çok kısa bir süre önce vefat etmiş olan hanımı Mümine Hatun için 567-568 yılında (1172) inşasına başladığı kümbet 582 (1186) yılında oğulları Cihân Pehlivân ve Kızılarıslan tarafından tamamlanmıştır. Mimarı Acemî b. Ebû Bekir Nahcivânî'dir.³⁰²

²⁹⁹ **Lübâbü'l-elbâb**, C. I, s. 41; Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", s. 51.

³⁰⁰ Devletşah-ı Semerkandî, **a.g.e.**, s. 176; Lambton, **Continuity and Change in Medieval Persia**, s. 172-173; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 60; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 213, 223; Aliyarlı, **a.g.e.**, s. 242-243; Qasimov, **a.g.e.**, s. 99-100; Dostiyev, **a.g.m.**, s. 454; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 84.

³⁰¹ Merçil, "İldenizliler", **DGBİT.**, C. VIII, s. 110; Sheila S. Blair, "An Inscription From Barüjird New Data on Domed Pavilions in Saljûq Mosques", **The art of the Saljuqs in Iran and Anatolia proceedings of a symposium held in Edinburgh in 1982**, (Ed. Robert Hillenbrand), California, 1994, s. 5; Robert Hillenbrand, **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, (çev. Çiğdem Kafescioğlu), İstanbul, Homer Kitâbevi, 2005, s. 108; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 309; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 111-112; Bala, "İldeniz", **İA**, C. V/II, s. 964; Bezer, "İldenizliler", **DİA**, C. XXII, s. 84.

³⁰² Salamzade, **a.g.e.**, s. 1-36; Ara Altun, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 1988, s. 31; Oktay Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık**

25 metre boyundaki bu kümbette, Acemî b. Ebû Bekir hem mimari, hem dekorların zenginliği bakımından gelişmiş bir eser yaratmıştır. Kümbet, bağımsız olarak inşa edilmiş, iki katlı, içten silindirik, dıştan on köşeli planlıdır. Kümbetin bulunduğu çevreye iki tarafında silindirik minareleri ile sivri kemerli ve çok gösterişli bir kemerli bir kapıdan girildiği gravürlerden tespit edilmiştir. Kenarları dar ve uzun birer niş şeklinde olup dikdörtgen silmeler ile kavranmıştır.³⁰³

Çok köşeli Selçuklu türbe tipinin ve tuğla işçiliğinin en güzel örneklerinden olan Mümine Hatun Kümbeti; mescidden Mümine Hatun'un türbesine, mescidin vakfi ve medreselerden dinî amaçlarla yapılmış çeşitli binalara kadar geniş bir mimari kompleks idi. En önemli bölümlerinden biri de doğu kısmından merdivenle inilen yeraltı mezar bölümü idi. Günümüze bütün bu kompleksten yalnızca türbe bölümüne ulaşabilmiştir.³⁰⁴

Mümine Hatun Kümbeti çinileriyle, süslemeleriyle İran mimarisinde sırlı süsleme kullanımının köşe taşlarından. Tüm dış yüzeyi geometrik süslemelerle doludur. Zengin nakışlarla bezenmiştir. Örgülü Kûfi kitâbelerini ve geometrik süslemelerini açık mavi veya firuze çiniler renklendirir. Tasarım özellikleri ve süslemelerinin inceliği sonraki dönemde Azerbaycan'da yapılan birçok esere de örnek teşkil etmiştir.³⁰⁵

Kümbetin girişinde yer alan sivri kemerli kapısının üzerindeki kitâbede Atabeg Cihân Pehlivân'ın, İslâm'ın ve Müslümanların paklığı, Mümine Hatun'un nâmına 582 yılı Muharrem'inde (Mart-Nisan 1186) esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla bu kümbeti yaptırdığı yazmaktadır. Ayrıca eseri yapan mimar Acemî b. Ebû

Abideleri, Ankara, Türksoy Yay., 1996, s. 129; Haldun Özkan, "XI-XIII. Yüzyılda Türk Mimarisinin Oluşumunda Doğu Anadolu'nun Rolü", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2000, s. 139; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 71; Bala, "İldeniz", **İA**, C. V/II, s. 964; Denkhalbant, "Mümine Hatun Külliyesi", **DİA**, C. XXXI, s. 559.

³⁰³ Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, s. 132; Özkan, **a.g.e.**, s. 139; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 111-112; Denkhalbant, "Mümine Hatun Külliyesi", **DİA**, C. XXXI, s. 559.

³⁰⁴ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 377; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 112; Qasımov, **a.g.e.**, s. 98.

³⁰⁵ Salamzade, **a.g.e.**, s. 22, 27; Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, s. 132-133; Hillenbrand, **a.g.e.**, s. 108; Qasımov, **a.g.e.**, s. 98; Denkhalbant, "Mümine Hatun Külliyesi", **DİA**, C. XXXI, s. 560.

Bekir Nahcivânî'nin kapının bulunduğu yer üzerinde bir imza kitâbesi de bulunmaktadır.³⁰⁶ Acemî b. Ebû Bekir Nahcivânî'nin Irak Selçukluları ve Atabeg İldeniz döneminde yapmış olduğu ve günümüze ulaşabilen bir diğer eseri de Nahcivan'da bulunan halk arasında Atababa Kümbeti olarak da bilinen Yusuf b. Küseyr Kümbeti'dir. Kitâbesinde Acemî b. Ebû Bekir Nahcivânî tarafından 557 yılı Şevval ayında (Eylül-Ekim 1162) vefat eden Şeyhu's-şüyûh Yusuf b. Kuseyr için yapıldığı yazılıdır.³⁰⁷

Yusuf b. Kuseyr Kümbeti, tuğladan sekizgen gövde üzerine sekizgen piramit külahlı bir yapıdır. Külahın altında geniş bir küfi kitâbe kuşağı dolanmaktadır. Asıl yapı tarihi kitâbesi ise kapı ile bunun arasında dört satır halinde sadeleştirilmiş bir küfi yazı ile yazılmıştır. Bunun üst tarafında geometrik süslemeler alt tarafında ise birbirini kesen altıgenlerden gelişen süslemeler yüzeyleri kaplar. Batı yönünde bulunan basamaklardan da yine sekizgen şeklinde olan cenazelik bölümüne inilir.³⁰⁸

Günümüze intikal eden bu mimarî eserlerin yanı sıra Hemedan, Rey, Kaşan gibi şehirlerde fayans işlerinin ve renkli figürlü keramiklerin, süsleme sanatlarının sıkça kullanıldığı görülür.³⁰⁹ Irak Selçuklu coğrafyasına ait şehirlerde yapılan arkeolojik kazılarda da bronz kaplar, ibrikler, bronz ve pirinçten heykeller, çeşitli metal işlemeli objeler bulunmuştur.³¹⁰

³⁰⁶ Yetkin, **a.g.e.**, s. 72; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 112; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 385-386; Bünyadov, **a.g.e.**, s. 213.

³⁰⁷ Salamzade, **a.g.e.**, s. 13-15; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1990, C. I-II, s. 84; Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, s. 122; Kürkçüoğlu, **a.g.e.**, s. 110-111; Turgay Yazar, "Nahcivan Yusuf Bin Kuseyr Kümbeti", **Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 6-7 Kasım 1997**, C. II, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 2000, s. 322-323.

³⁰⁸ Salamzade, **a.g.e.**, s. 13-15; Özkan, **a.g.e.**, s. 136-139; Altun, **a.g.e.**, s. 31; Aslanapa, **Türk Sanatı**, s. 84; a.mlf., **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, s. 128-129.

³⁰⁹ Yetkin, **a.g.e.**, s. 191.

³¹⁰ **A Survey of Persian Art from prehistoric times to the present**, C. IV, s. 1309; James Allan, "Manuscript Illumination A Source for Metalwork Motifs in Late Saljûq Times", **The art of the Saljuqs in Iran and Anatolia proceedings of a symposium held in Edinburgh in 1982**, (Ed. Robert Hillenbrand), California, 1994, s. 119; Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, **a.g.e.**, C. II, s. 383-384. Özellikle Nahcivan'da yapılan kazılarda Osman b. Süleyman en-Nahcivânî tarafından yapılmış olan bronz ibrikler bulunmuştur. Çalışmamızın ekler kısmında resmi bulunmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada Irak Selçuklu Devleti'nin son hükümdarları olan Sultan Arslanşah ve Sultan II. Tuğrul devirlerinde yaşanan siyasî ve sosyal hadiseler ışığında Irak Selçuklularının son dönemlerinde hâkim oldukları coğrafyada yaşanan gelişmeler ayrıntılı olarak anlatılmış, devletin nasıl çöküş sürecine geldiği hakkında dönemin kaynaklarına bağlı kalınarak bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Irak Selçuklu Devleti'nde taht mücadelelerinin ve Selçuklu emîrleri arasındaki çekişmelerin yoğun olarak yaşandığı bir sırada Sultan Arslanşah tahta çıkmayı başarmıştır. Sultan Arslanşah'ın aynı zamanda üveybabası da olan Atabeg İldeniz'in büyük gayretleri sayesinde Irak Selçuklu ülkesinde uzun yıllar güçlü bir devlet otoritesi sağlanmış, Arslanşah'ın sultanlığına karşı emîrlerin gerçekleştirdikleri isyan girişimleri ve dış devletlerin Irak Selçuklu topraklarını elde etme teşebbüsleri Atabeg İldeniz'in her meseleyle bizzat titizlikle ilgilenmesi sayesinde başarıyla çözülmüştür. Sultan Arslanşah Atabeginin bu gayretleriyle yoğun devlet meselelerinden uzak rahat bir hükümdarlık sürmüştür. Zaman zaman bu durumdan rahatsızlık duysa Atabeg İldeniz'in otoritesinden çıkmaya da cesaret edememiştir.

II. Tuğrul ise Irak Selçuklularının son hükümdarı olarak tahta geçtiğinde yaşının küçüklüğü sebebiyle her ne kadar Atabeg Cihân Pehlivân'ın himayesi altında olsa da iktidardan tamamen uzaklaşmış bir konumda değil; atabegin gözetiminde devlet yönetme becerilerini geliştirmeye çalışan bir sultan konumunda olmuştur. Ancak Atabeg Cihân Pehlivân'ın vefatının ardından kardeşi Kızılarıslan'ın Irak Selçuklu hâkimiyetini eline almak istemesi daha önce geri planda kalan Sultan II. Tuğrul'un yaşının da ilerlemesiyle yönetim gücünü eline alacağı ve bu amaçla da Kızılarıslan ile uzun süreli bir hâkimiyet mücadelesine girişeceği yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Atabeg Kızılarıslan'ın Sultan II. Tuğrul'a karşı Halife Nâsır-Lidînillâh ile işbirliği yapması Selçuklular'a karşı öteden beri Abbâsî Halifeleri'nin yürütmüş olduğu siyasî politikaların bir yansıması olmuştur. Selçuklu iktidar

mücadelesini körükleyerek Irak Selçuklu hâkimiyetinden kurtulmak isteyen Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh, Sultan II. Tuğrul'un hapse atılmasında da etkili rol oynayarak Atabeg Kızılarşan'ı "sultan" dahi ilan etmiştir. Ancak Kızılarşan'ın sultanlığı çok sürmemiş, öldürülmesiyle birlikte II. Tuğrul yeniden Irak Selçuklu otoritesini tesis etmekte muvaffak olmuştur. Sultan II. Tuğrul stratejik olarak önemli olan evlilikler de yapmıştır. Daha önce Atabeg Cihân Pehlivân ve Atabeg Kızılarşan ile evlilikler yapmış olan Rey Emîri İnanç'ın kızı ile evlenmiş böylece onun iktâ ve mallarına sahip olmuştur. İnanç Hatun'un kendisini öldürterek yerine kendi oğullarını geçirmek üzere planlar hazırladığını farkedince de İnanç Hatun'un öldürülmesi emrini vermiştir. Sultan II. Tuğrul Türkmenlerle de evlilik bağı kurarak ordusunu güçlendirmiştir.

Sultan II. Tuğrul rakiplerini bertaraf ederek devletini güçlü kılmak için yoğun çaba sarfetse de yaşının genç oluşu ve tecrübesizliği yüzünden Abbâsî Halifeliği'nin, Hârizmşahlar'ın ve başta yeğeni Kutluğ İnanç Mahmûd olmak üzere Selçuklu emîrlерinin kendisine karşı kurmuş oldukları muhalefet cephesini yıkmayı başaramamıştır. Cereyan eden bu hadiseler neticesinde II. Tuğrul hayatıyla birlikte devletini de kaybetmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdullah, Fevziye: “Ferhad ile Şîrîn”, **İA**, C. IX, s. 565-566.
- Adalıoğlu, Hasan
Hüseyin: “Büyük Selçuklu Devleti ile Abbâsî Halifeliği Münasebetleri”, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 1996.
- Ahmed Ali Hân-i Vezîrî: **Târîh-i Kirmân**, (nşr. M. İbrâhim Bâstânî-yi Pârîzî), Tahran, 1340hş.
- Ahmed b. Mahmûd: **Selçuk-Nâme**, haz. Erdoğan Merçil, C. I-II, İstanbul, Tercüman Yay., 1977.
- Ahvâzî, Seyyid
Muhammed İmâm: **Târîh-i Hûzistân**, Tahran, 1379.
- Agacanov,
Sergey Grigoreviç: **Oğuzlar**, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul, Selenge Yay., 2002.
- _____ **Selçuklular**, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul, Ötüken Yay., 2006.
- Ahmad, Hilmy: “Abū Shāme”, **El²(İng.)**, C. I, s. 150.
- Aka, İsmail: “Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler II, Irak Selçukluları”, **Türk Kültürü**, C. XXVII, sy. 312 (1989), s. 227-235.
- Akalın, Nazir: “Nizâmi-yi Gencevî'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve

Eserleri”, **Bilig**, sy. 7 (1998), s. 67-91.

Akîlî, Seyfeddin Hacı
b. Nizâm: **Asârü'l-Vüzerâ**, (nşr. Celaleddin Hüseyinî), Tahran,
1337/1958.

Aksarâyî,
Kerîmüddin Mahmud: **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, (çev. Mürsel Öztürk),
Ankara, TTK, 2000.

Aktan, Ali: **Müstazî-Biemrillâh**”, **DİA**, C. XXXII, s. 129.

Aliyarlı, Süleyman: **Azərbaycan Tarixi**, Bakü, 1996.

Allan, James: “Manuscript Illumination A Source for Metalwork
Motifs in Late Saljūq Times”, **The art of the
Saljuqs in Iran and Anatolia proceedings of a
symposium held in Edinburgh in 1982**, (Ed. Robert
Hillenbrand), California, 1994, s. 119-126

_____ “Hâtem”, **İA**, C. XIII, s. 359-363.

Alptekin, Coşkun: **The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)**, Erzurum,
Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1978.

_____ “İrak Selçukluları”, **DGBİT.**, Çağ Yay., C. VII,
İstanbul, 1988, s. 291-337.

_____ “Atabeg”, **DİA**, C. IV, s. 38-40.

_____ “Zengî”, **İA**, C. XIII, s. 526-532.

Altıkulaç, Tayyar: “Ebû Şâme el-Makdisî”, **DİA**, C. X, s. 233-235.

- _____ “Zehebî”, **DİA**, C. XLIV, s. 180-188.
- Altun, Ara: **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yay., 1988.
- Alyârî, Hüseyin: “Azerbeycan Atabeğleri İl-deniz Oğulları (1146-1225)”, **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, İ.Ü. Ed. Fak., İstanbul, 1966.
- Andreasyan, Hrant D.: “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, **TD.**, C. I, sy. 1 (1949), s. 95-118.
- _____ “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, **TD.**, C. I, sy. 2 (1950), s. 401-438.
- Ansari, A. S. Bazmee: “al-Djüzdjânî”, **El² (İng.)**, C. II, s. 609.
- _____ “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc”, **DİA**, C. VIII, s. 98-99.
- Artuk, İbrahim: **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu**, C. I, İstanbul, MEB Yay., 1970.
- _____ “Sikke”, **İA**, C. X, s. 621-640.
- Aslanapa, Oktay: **Türk Sanatı**, C. I-II., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1990.
- _____ **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Ankara, Türksöy Yay., 1996.
- Aşurbeyli, Sara: **Şirvânşâhlar Dövleti**, Bakü, 2006.

- Atalay, Mehmet: “Zahîr-i Fâryâbî”, **DİA**, C. XLIV, s. 87-88.
- Ateş, Ahmed: “Bâtıniye”, **İA**, C. II, s. 339-342.
- _____ “Enverî”, **İA**, C. IV, s. 278-281.
- _____ “Hâkânî”, **İA**, C. V/II, s. 85-95.
- _____ “Nizâmî”, **İA**, C. IX, s. 318-327.
- Aubin, Jean: “İrâk-History”, **El² (İng.)**, C. III, s. 1254-1257.
- Avcı, Casim: “Hilâfet”, **DİA**, C. XVII, s. 539-546.
- _____ “Sâbî, Hilâl b. Muhassin”, **DİA**, C. XXXV, s. 340-341.
- _____ “Yâkût el-Hamevî”, **DİA**, C. XLIII, s. 288-291.
- Avfi, Nureddîn Muhammed b. Muhammed el-: **Lübâbü'l-elbâb**, (nşr. E. G. Browne, Mirza Muhammed), C. I, Leiden, 1906.
- Ayalon, David: “Amîr Ākhūr”, **El² (İng.)**, C. I, s. 442.
- _____ “Djamdar”, **El² (İng.)**, C. II, s. 421.
- Ayan, Ergin: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı**, İstanbul, Kitabevi Yay., 2007.
- _____ “Merâga Atabegi Arslan Aba Hasbeg”, **Karadeniz Araştırmaları**, sy. 13 (2007), s. 133-146.

- _____ “İrak Selçuklu Sultanlarının Evlilikleri”, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sakarya, 2008, s. 151-165.
- _____ “Reşîdeddîn Vatvât’ın Koleksiyonunda Harezmsâhlardan Halifelîğe Yazılan Arapça Mektuplar”, **Ordu Üniv. Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, C. III, sy. 6 (2012), s. 327-344.
- _____ “Harezmsâhlar Hânedânının Evlilikleri”, **Karadeniz Araştırmaları**, sy. 32 (2016), s. 13-36.
- Ayaz, Fatih Yahya: “Üstâdüddâr”, **DİA**, C. XLII, s. 393-395.
- Ayverdi, İlhan: **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, C.I-III, 3. bsk., İstanbul, Kubbealtı Yay., 2008.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu: **Azərbaycan Tarixi**, C. II, Bakü, 2007.
- Azhari, Taef el-: **Zengi and the Muslim Response to the Crusades**, London-New York, 2016.
- Azimî, Ebû Abdullah Muhammed el-: **Târîhu’l Azîmî**, (yay. ve çev. Ali Sevim), **Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler**, 2. bsk., Ankara, TTK, 2006.
- Aziz, Ghulam Rabbani: **A Short History of the Khwarazmshahs**, Karachi, 1978.

Babinger, F., [Bosworth, “Tawkī”, **El² (İng.)**, C. X, s. 392-393.
C.E.]:

Bağdâdî, **et-Teveşşül ile't-teressül**, (nşr. Ahmed Behmenyar),
Bahâeddin Muhammed Tahran, 1315.
b. Müeyyed el-:

Bağdadî, Safiyyüddîn **Merâsîdü'l-İttlâ ' alâ Esmâi'l-Emkine ve'l-Bikâ'**,
Abdülmü'min el-: (çev. Halil İbrahim Gök), C. I, Ankara, TTK, 2014.

Baktır, Mustafa: “Hutbe”, **DİA**, C. XVIII, s. 425-428.

Bala, Mirza: “Gürcistan”, **İA**, C. IV, s. 837-845.

_____ “Hemedan”, **İA**, C. V/1, s. 420-425.

_____ “İldeniz”, **İA**, C. V/2, s. 961-964.

_____ “İldeniz”, **El² (İng.)**, C. II, s. 1110.

_____ “İsfahan”, **İA**, C. V/2, s. 1068-1072.

Barthold W.: **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı
Dursun Yıldız, Ankara, TTK., 1990.

_____ “Ani”, **İA**, C. I, s. 435-437.

_____ “Şirvân”, **İA**, C. XI, s. 571-572.

Barthold W., Boyle, J. A.: “Djuwaynı”, **El² (İng.)**, C. II, s. 606-607.

- Barthold, W.,
Bosworth, C. E.: “Shīrwān Shāh”, **El² (İng.)**, C. IX, s. 488-489.
- Bayat, Fazıl: “İmaduddin Zengi ve Musul Atabeyliği”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 814-823.
- Bazin, Marcel: “Kirman”, **DİA**, C. XXVI, s. 62-63.
- Bedirhan, Yaşar: **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya, Çizgi Kitâbevi, 2000.
- Beksaç, A. Engin: “İran, Sanat”, **DİA**, C. XXII, s. 429-437.
- Berdzenişvili, Niko,
Canaşia, Simon: **Gürcistan Tarihi**, (çev. Hayri Hayrioğlu), İstanbul, Soyun Yay., 1997.
- Bezer, Gülay Öğün: **Begteginliler Erbil’de Bir Türk Beyliği (526-630/1132-1253)**, İstanbul, Türk Gençlik Vakfı Yay., 2000.
- _____ “Zengiler (1127-1233)”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 803-813.
- _____ “İldeniz, Şemseddin”, **DİA**, C. XXII, s. 81-82.
- _____ “İldenizliler”, **DİA**, C. XXII, s. 82-84.
- _____ “Sungur,” **DİA**, C. XXXVII, s. 527-528.

- _____ “Şeddâdîler”, **DİA**, C. XXXVIII, s. 409-411.
- _____ “Zengî, İmâdüddin”, **DİA**, C. XLIV, s. 258-261.
- _____ “Zengîler”, **DİA**, C. XLIV, s. 268-272.
- Bilge, Mustafa L.: “Ahvaz”, **DİA**, C. II, s. 192-193.
- Bilgin, Orhan: “Cüveynî”, **DİA**, C. VIII, s. 140-141.
- Björkman, W.: “Tâdj”, **El² (İng.)**, C. X, s. 57-58.
- Blachere, R.: “Yâkut Rûmî”, **İA**, C. XIII, s. 357-358.
- Blair, Sheila S.: “An Inscription From Barûjird New Data on Domed Pavilions in Saljûq Mosques”, **The art of the Saljuqs in Iran and Anatolia proceedings of a symposium held in Edinburgh in 1982**, (Ed. Robert Hillenbrand), California, 1994, s. 4-11.
- _____ “Sarây”, **El² (İng.)**, C. IX, s. 44-47.
- Bostan, İdris: “Alıncak”, **DİA**, C. II, s. 370.
- Bosworth, C. E.: **İslam Devletleri Tarihi**, (çev. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli), İstanbul, Oğuz Yay., 1980.
- _____ “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)”, **The Cambridge History of Iran**, (Ed. J. A. Boyle), C.V, Cambridge, 1968, s. 1-202.

- _____ “Ildeñızıds, Eldıgüzıds”, **El² (İng.)**, C. III, s. 1110-1113.
- _____ “Khwārazm-shāhs”, **El² (İng.)**, C. IV, s. 1065-1068.
- _____ “Lakab”, **El² (İng.)**, C. V, s. 618-631.
- _____ “Mizalla”, **El² (İng.)**, C. VII, s. 19.
- _____ “Muhammed b. Mahmūd b. Muhammed b. Malik-shāh”, **El² (İng.)**, C. VII, s. 406-407.
- _____ “Saldjūkids”, **El² (İng.)**, C. VIII, s. 940-959.
- _____ “Shaddādids”, **El² (İng.)**, C. IX, s. 169-170.
- _____ “Sikka”, **El² (İng.)**, C. IX, s. 591-592.
- _____ “Simnān”, **El² (İng.)**, C. IX, s. 613-614.
- _____ “Tekish”, **El² (İng.)**, C. X, s. 444-445.
- _____ “Zandjān”, **El² (İng.)**, C. XI, s. 446-447.
- Bosworth, C. E.,
Jackson, P.: “Shabānkāra’ī”, **El² (İng.)**, C. IX, s. 158-159.
- Bowen, Harold: “Bayrakdār”, **El² (İng.)**, C. I, s. 1134-1135.
- Bozkurt, Nebi: “Lakap”, **DİA**, C. XXVII, s. 65-67.

- _____ “Nedim”, **DİA**, C. XXXII, s. 509-510.
- _____ “Taç”, **DİA**, C. XXXIX, s. 362-363.
- _____ “Tırâz”, **DİA**, C. XLI, s. 112-114.
- Brockelmann, C.: “Ebû Şâme”, **İA**, C. IV, s. 51.
- _____ “Ebülfidâ”, **İA**, C. IV, s. 78.
- _____ “İbnü’l-Cevzî, Sıbt”, **İA**, C. V/2, s. 850.
- _____ “İbnü’l-İbrî”, **İA**, C. V/2, s. 861-862.
- Brosset, Marie Fèlicitè: **Gürcistan Tarihi, (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)**, (çev. Hrant D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara, TTK., 2003.
- Browne, Edward G.: **A Literary History of Persia**, C. II, Cambridge, 1951.
- Budak, Behzad: **XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları**, İstanbul, Pulhan Matbaası, 1947.
- Bündârî, el-Feth
b. Ali b. Muhammed: **Zübdetü’n-Nusra ve nuhbetü’l-‘usra**, (çev. Kıvameddin Burslan), **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, 2. bsk., Ankara, TTK, 1999.
- Bünyadov, Ziya: **Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)**, Bakü, 2007.

_____ “Atabeyler Devrinde Kültürel Hayat”, (çev. Vefa Rızayeva), **TDAD.**, sy. 101 (1996), s. 47-52.

Caf, Hasan Kerim el-: **Mevsuatu târîhi İnan es-Siyâsî min kıyâmi'd-Devleti's-Saffâriyye ila kıyâmi'd-Devleti's-Safeviyye**, C. II, Beyrut, 2008.

Cahen, Claude: **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (çev. Yıldız Moran), İstanbul, E Yay., 1994.

_____ “Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı”, (çev. Nejat Kaymaz), **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. VIII, sy. 12-13 (1969), s. 193-221.

_____ “Bündârî”, **İA**, C. II, s. 837.

_____ “Atabak”, **El² (İng.)**, C. I, s. 731-732.

_____ “İbn al- Kalânîsî”, **El² (İng.)**, C. III, s. 815.

_____ “İktâ”, **El² (İng.)**, C. III, s. 1088-1091.

Canard, M.: “Dwin”, **El² (İng.)**, C. II, s. 678-681.

Cerbâzekânî, Ebû'ş-Şeref **Terceme-i Târîh-i Yemînî**, (nşr. Ca'fer-i Şîâr), Necîbüddin Nâsîh b. Zafer: Tahran, 1382.

Chelkowski, Peter: “Nezâmi Master Dramatist”, **Persian Literature**, (Ed. Ehsan Yarshater), New York, 1988, s. 179-189.

- Cheneb, Moh. Ben: “Zehebî”, **İA**, C. XIII, s. 493-495.
- Çûzcânî, Kadı
Minhâc-ı SirâC. **Tabakât-ı Nâsirî, Selçuklular**, (çev. Erkan Göksu),
Tokat, Taşhan Kitap Yay., 2011.
- Cüveynî,
Alâeddîn Atâ’ Melik: **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev. Mürsel Öztürk), 2. bsk.,
Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 1998.
- Çağbayır, Yaşar: **Ötüken Türkçe Sözlük**, C. I-V, İstanbul, Ötüken
Yay., 2007.
- Çaycı, Ahmet: **Selçuklularda Egemenlik Sembolleri**, İstanbul, İz
Yay., 2008.
- Çevik, Adnan: “Sultan Muhammed, Sultan Süleymanşah, Sultan
Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-
572/1153-1176)”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans
Tezi**, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü,
İstanbul, 1995.
- Daftary, Farhad: **The Ismailis Their History and Doctrines**, (çev.
Erdal Toprak), **İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri**,
İstanbul, Doruk Yay., 2005.
- Dakûkî, Hüseyin Ali al-: “Kuzey Irak’ta Atabegler Hâkimiyeti”,
Yayımlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. Edebiyat Fak.
Umumî Türk Tarihi Kürsüsü, İstanbul, 1975.
- Daneshvari, Abbas: “A Preliminary Study of the Iconography of the
Peacock in Medieval Islam”, **The art of the Saljuqs
in Iran and Anatolia proceedings of a symposium**

held in Edinburgh in 1982, (Ed. Robert Hillenbrand), California, 1994, s. 192-200.

Denkhalbant, Ayşe: “Mümine Hatun Külliyesi”, **DİA**, C. XXXI, s. 559-560.

Denkhalbant, Ayşe,
Çobanoğlu, Ahmet Vefa: “Selçuklular, Mimari”, **DİA**, C. XXXVI, s. 392-397.

Deny, J.: “Rikâbdâr”, **İA**, C. IX, s. 742-744.

_____ “Sancak”, **İA**, C. X, s. 186-189.

_____ “Tuğra”, **İA**, C. XII/2, s. 5-12.

_____ “Rikâbdâr”, **El² (İng.)**, C. VIII, s. 529-531.

Deny, J., [Kunt M.]: “Sandjak”, **El² (İng.)**, C.IX, s. 11-13.

Derman, M. Uğur: “Tuğra”, **DİA**, C. XLI, s. 336-339.

Devletşah b. Bahtışâh-ı
Semerkandî: **Tezkiretü’ş-şuarâ**, (çev. Necati Lugal), **Şair Tezkireleri**, İstanbul, Pinhan Yay., 2011.

Dostiyev, Tarih: “Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü”, **XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002) Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. I, Ankara, TTK, 2005, s. 453-458.

Ebû Şâme el-Makdisî: **Kitâbü’r-Ravzateyn fî ahbâri’d-devleteyn**, (nşr. İbrâhim ez-Zeybek), C. III- IV, Beyrut 1997/1418.

- _____ **Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'**, (nşr. İzzet el-Attar), Kahire, 1366/1957.
- Ebü'l-Fidâ,el-Melikü'l- **el-Muhtasar fî târihi'l-beşer, Târîhu Ebi'l-Fidâ,**
Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl C. II, Beyrut, 1381/1961.
b. Alî el-Eyyûbî:
- Elçin, Şükrü: "Türklerde Atın Armağan Olması", **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık Sempozyumu**, haz. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul, Türkiye Jokey Kulübü, 1995, s. 160-164.
- Elissèef, N.: **Nür ad-Dîn**, C. II, Damas, 1967.
- _____ "İbn 'Umar, Djazîrat", **El² (İng.)**, C. III, s. 960-961.
- Emin, Hüseyin: **Târîhu'l-Irak fî'l-asri's-Selcûkî**, Bağdat, 1965.
- Eravşar, Osman, Karpuz, **Büyük Selçuklu Mirası**, Selçuklu Belediyesi-Konya
Haşim v.dgr.: Aydınlar Ocağı, C. I-III, İstanbul, 2013.
- Ercilasun, Konuralp: "Selçuklular'ın Kafkasya Politikası", **Türk Kültürü**, C. XXXIII, sy. 387 (1995), s. 420-432.
- Erkal, Mustafa: "Hüsrev ve Şirin", **DİA**, C. XIX, s. 53-55.
- Erkoç, Ufuk: "Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, M.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2010.

- Ertuğ, Zeynep Tarım: “Saray”, **DİA**, C. XXXVI, s. 117-121.
- Esîrüddîn-i Ahsîkesî: **Dîvân-ı Esîrüddîn-i Ahsîkesî**, (nşr. Rukneddin Hümâyun Ferruh), Tahran, 1337.
- Farmer, H. G.: “Nebet”, **İA**, C. IX, s. 220-222.
- Firdevsî: **Şahnâme**, (çev. Necati Lugal), İstanbul, Kabalcı Yay., 2009.
- Frye, R. N.: “Bawand”, **El² (İng.)**, C. I, s. 1110.
- _____ “Hamadhān”, **El² (İng.)**, C. III, s. 105-106.
- _____ “Arran”, **El² (İng.)**, C. I, s. 660-661.
- Gibb, H. A. R.: **The Life of the Saladin From the Works of ‘Imād ad Dīn and Bahā’ad-Dīn**, London, 1973.
- _____ “Abu’l-Fidā”, **El² (İng.)**, C. I, s. 118-119.
- Gilliot, Cl.: “Yākūt al-Rūmī”, **El² (İng.)**, C. XI, s. 264-266.
- Gök, Halil İbrahim: **Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146 1233)**, Ankara, TTK, 2013.
- Gökbilgin, M. T.: “Saray”, **İA**, C. X, s. 205-206.
- Göksu, Erkan: **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Ankara, TTK, 2010.

- _____ “Türkiye Selçuklu Devletinde Gulâm Eğitimi ve Gulâmhâneler”, **Nüsha**, sy. 24 (2007), s. 65-84.
- Göyünç, Nejat: “Tevkî”, **İA**, C. VII/1, s. 217-219.
- Grohmann, A.: “Tırâz”, **İA**, C. VII/1, s. 235-249.
- Grousset, René: **Stepler İmparatorluğu, Attilâ, Cengiz Han, Timur**, (çev. Halil İnalçık), Ankara, TTK, 2011.
- Guédy, David Durand: **Iranian Elites and Turkish Rulers A history of Isfahân in the Saljûq period**, London, 2010.
- _____ “An Emblematic Family of Seljuq Iran The Khujandîs of Isfahan”, **The Seljuqs politics, society and culture**, (Ed. Christian Lange, Songül Mecit), Edinburgh, 2012, s. 182- 202.
- Gümüş, Nebi: “Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 1183-1192.
- Gürbüz, Meryem: **Hârizmşahlar Devlet Teşkilâtı Ekonomi Kültür**, İstanbul, Boğaziçi Yay., 2014.
- _____ “Tekiş, Alâeddin”, **DİA**, C. XL, s. 364-365.
- Gürbüz, Osman: “XII. Yüzyıl İslâm Dünyasında Örnek Bir Yönetici İmâdeddin Zengî”, **Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 38 (2012), s. 51-66.

- Gürün, Kâmuran: **Türkler ve Türk Devletleri Tarihi**, C. I, İstanbul, Karacan Yay., 1981.
- Hândmîr, Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn: **Düstûrü'l-vüzerâ'**, (nşr. Saâid-i Nefisî), Tahran, 1317.
- _____ **Tarih-i Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-beşer**, (nşr. Muhammed Debîr Siyâkî), C. II, Tahran, 1353hş.
- Hanne, Eric J.: "The Caliphate Revisited The Abbasids of 11th and 12th Century Baghdad", **Ph.D diss.**, The University of Michigan, Michigan, 1998.
- Har-El, Shai: "Silâhdâr", **El² (İng.)**, C. IX, s. 609-610.
- Hartmann, Angelika: **An-Nâsir li-Dîn Allâh 1180-1225 Politik Religion Kultur in der Spaeten Abbasidenzeit**, Berlin-New York, 1975.
- _____ "al-Nâsir li-dîn Allâh", **El²(İng.)**, C. VII, s. 996-1003.
- _____ "Nâsir-Lidînillâh", **DİA**, C. XXXII, s. 399-402.
- Hartmann, M.: "Cezîre-i İbn Ömer", **İA**, C. III, s. 152-154.
- _____ "Irak, Tarih", **İA**, C. V/2, s. 670-679.
- Hartmann R., Boyle, J. A.: "Gurgan", **El² (İng.)**, C. II, s. 1141.

- Hasan, İbrahim
Hasan: **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslam Tarihi**, (çev. İsmail Yiğit v.dgr.), C. II-VI, İstanbul, Kayıhan Yay., 1991-1997.
- Hasan, Masudul: **History of Islam**, C. I, Lahore, 1987.
- Heidemann, S.: “Zangids”, **El² (İng.)**, C. XI, s. 452-455.
- Hillenbrand, Carole: **A Muslim Principality in Crusader times the Early Artuqid State**, İstanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Institut, 1990.
- _____ “al-Mustandjîd”, **El² (İng.)**, C.VII, s. 726-727.
- _____ “Rāwandī”, **El² (İng.)**, C.VIII, s. 460-461.
- Hillenbrand, Robert: **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, (çev. Çiğdem Kafescioğlu), İstanbul, Homer Yay., 2005.
- _____ “Saldjūkids, Art and architecture”, **El² (İng.)**, C.VIII, s. 959-964.
- Historians of the Middle East:** (Ed. Bernard Lewis, P. M. Holt), London, 1962.
- Hitti, Ph. K.: **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, (çev. Salih Tuğ), İstanbul, MÜİF. Vakfı Yay., 2011.
- Hodgson, Marshall G. S.: **The Order of Assassins The Struggle of the Early Nizârî Ismâ’îlîs Against the Islamic World**, Netherlands, 1955.

- _____ **The Venture of Islam Conscience and History in a World Civilization**, C. II, Chicago, 1974.
- Horst, Heribert: “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilâtına Dair Yazılmış Bir Eser Münasebetiyle”, (çev. Mehmet Altay Köymen), **TAD**, sy. 2-3 (1964), s. 303-380.
- Houtsma, M. Th.: “Muhammed b. Mahmûd”, **İA**, C. VIII, s. 480-481.
- _____ “al-Bundārī”, **El² (İng.)**, C. I, s. 1309.
- _____ “Togh̃ril (II)”, **El² (İng.)**, C. X, s. 554.
- Houtsma M. Th,
Bosworth, C. E.: “Togh̃ril (III)”, **El² (İng.)**, C. X, s. 554-555.
- Huarth, Cl.: “Zah̃r-i Fāryābī”, **El² (İng.)**, C. XI, s. 392-393.
- Huart Cl., Bala, Mirza: “Hûzistan”, **İA**, C. V/1, s. 624-625.
- _____ “Taberistân”, **İA**, C. XI, s. 598-599.
- Humphreys, Stephen: **From Saladin to the Mongols**, Albany, 1977.
- _____ “Masûd b. Mawdûd b. Zangī”, **El² (İng.)**, C. VI, s. 780-782.
- Hüseyinî, Sadreddîn
Ali b. Nâsır: **Ahbârü’-d-Devleti’s-Selçukiyye**, (çev. Necati Lugal), 2. bsk., Ankara, TTK, 1999.

İbn Haldûn: **Târîhu İbn Haldûn Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men âsarahüm min zevi's sultâni'l-ekber**, C. V, Beyrut, 1992.

_____ **Mukaddime**, haz. Süleyman Uludağ, C. I, İstanbul, Dergah Yay., 1988.

İbn Hallikân: **Vefeyâtü'l-a'yân**, (nşr. İhsan Abbas), C. V, Beyrut, 1978.

İbn Hamdûn: **et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye**, (nşr. İhsan Abbas-Bekir Abbas), C. I-IX, Beyrut, 1996.

İbn İsfendiyâr, Bahâüddîn Kâtib Muhammed b. Hasan b. İsfendiyâr: **Târîh-i Taberistân**, (nşr. Abbas İkbâl), 1C.'de I-II, Tahran, 1320.

İbn Kesîr: **el-Bidâye ve'n-nihâye**, (çev. Mehmet Keskin), **Büyük İslâm Tarihi**, C. XII, İstanbul, Çağrı Yay., 1995.

İbn Şeddâd, Bahâeddin: **en-Nevâdirü's-sultâniyye**, (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire, 1384/1964.

İbn Vâsıl: **Müferricü'l-kürûb fî aḥbâri Benî Eyyûb**, (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl-Haseneyn Muhammed Rebî'), C. III-IV, Kahire, 1972-1977.

İbnü'l-Adîm: **Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb**, (nşr. Sâmî ed-Dehhân), C. II, Dimaşk, 1954.

İbnü'l-Belhî: **Farsnâme**, (nşr. Guy Le Strange, R. A. Nicholson), Cambridge, 1962.

İbnü'l-Cevzî,
Ebü'l Ferec Cemâlüddin Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ, Mustafa
Abdurrahmân b. Ali b. Abdülkâdir Atâ), C. XVII-XVIII, Beyrut, 1992.

Muhammed el-Bağdâdî:

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed: **el-Kâmil fi't-târih**, (çev. Abdülkerim Özeydın), C. IX-XII, İstanbul, Bahar Yay., 1987.

_____ **et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye**, (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire, 1963.

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî: **Târîhu'l-Fârikî**, (nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad), Beyrut, 1974.

_____ **Meyyâfarikîn ve Âmid Târihi (Artuklular Kısmı)**, (çev. Ahmet Savran), Erzurum, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yay., 1992.

İbnü'l-Fuvaî: **Mecma'u'l-âdâb fi mu'cemi'l-elkâb**, (nşr. Muhammed Kâzım), C. I-VI, Tahran, 1416.

İbnü'l-İbrî: **Abû'l-Farac Tarihi**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), C. II, 3. bsk., Ankara, TTK, 1999.

_____ **Târîhu muhtasari'd-düvel**, Beyrut, 1308/1890.

İbnü'l-İmâd: **Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb**, (nşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), C. VI,

Beyrut, 1991.

İbnü'l-İmrânî: **el-İnbâ' fî târîhi'l-hulefâ'**, (nşr. Kâsım es-Sâmerrâî), Leiden, 1973.

İbnü'l-Kalânîsî: **Zeylû Târîhi Dimaşk**, (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908.

İbnü'l-Kıftî: **İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hukemâ'** (Târîhu'l-hukemâ'), (nşr. Abdülmecid Diyab), C. I, Kuveyt, 2001.

İbnü'l-Verdî,
Zeynüddin: **Tetimmetü'l Muhtasar fî ahbâri'l-beşer**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, C. II, Beyrut, 1996.

İbnü't-Tıktakâ,
Safiyüddîn Muhammed: **el-Fahrî fî'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye**, Dâru Sadır, Beyrut, 1317.

İkbal, Abbas: **Târîh-i Mufasssal-ı İnan ez sadr-ı İslâm tâ inkırâz-ı Kâçariyye**, Tahran, 1346hş.

_____ **Vezâret der 'Ahd-i Selâtîn-i Büzürg-i Selcûkî**, (nşr. M. Takî Dânişpejûh), Tahran, 1338hş.

İlhan, Avni: "Bâtiniyye", **DİA**, C. V, s. 190-194.

İndirkaş, Zühre: **Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2002.

_____ "Selçuklular'da Taç Geleneği", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, sy. 10 (1991), s. 39-46.

- İpşirli, Mehmet: “Cellât”, **DİA**, C. VII, s. 270-271.
- İsfahânî, İmâdüddin Kâtib el-Barku’s-Şâmî, (nşr. Ramazan Şeşen), C. V, Muhammed el-: İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., 1979.
- İzgi, Cevat: “Kazvînî Zekerıyyâ b. Muhammed”, **DİA**, C. XXV, s. 160.
- Kadı Ahmed-i Gaffârî: **Târîh-i Cihânârâ**, Tahran, 1963.
- Kadı Beyzâvî: **Nizâmü’t-tevârîh**, (nşr. Behmen Mirza Kerîmî), Tahran, 1313.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Selçuklu Tarihi**, İstanbul, MEB Yay., 1992.
- _____ **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yay., 1997.
- _____ **Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, 4. bsk., Ankara, TTK, 2000.
- _____ “Selçuklular”, **İA**, C. X, s. 353-416.
- _____ “Tekiş”, **İA**, C. XII/1, s. 135-139.
- Kafesoğlu, İ., Yıldız, H. D., Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Merçil, E.: **Hariç**), İstanbul, İsar Yay., 1999.
- Kafkasyalı, Ali: **İran Türk Edebiyatı Antolojisi**, C. II, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Yay., 2002.
- Kalankatlı Moses: **Alban Tarihi**, (çev. Yusuf Gedikli), İstanbul,

Selenge Yay., 2006.

- Kanar, Mehmet: “Fırdevsî”, **DİA**, C. XIII, s. 125-127.
- _____ “Nizâmî-i Gencevî”, **DİA**, C. XXXIII, s. 183-185.
- _____ “Şâhnâme”, **DİA**, C. XXXVIII, s. 289-290.
- Kara, Seyfullah: **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları**, İstanbul, İz Yay., 2009.
- Karahan, Abdülkadir: “Enverî, Evhadüddin”, **DİA**, C. XI, s. 267-268.
- Karaismailoğlu, Adnan: “Kemâleddîn-i İsfahânî”, **DİA**, C. XXV, s. 233.
- Karamanlı Hüsametdin M., Dursun, Davut: “Gürcistan”, **DİA**, C. XIV, s. 310-313.
- Kaşgarlı Mahmud: **Dîvânü Lûgat-it-Türk**, (çev. Besim Atalay), C. I, 5. bsk., Ankara, TDK, 1996.
- Kaya, Selim: “Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat”, **Akademik Bakış**, sy. 15 (2008), s. 1-16.
- Kaygusuz, İsmail: **Nizarî İsmailî Devletinin Kurucusu Hasan Sabbah ve Alamut**, İstanbul, Su Yay., 2004.
- Kayhan, Hüseyin: **Irak Selçukluları**, Konya, Çizgi Kitâbevi, 2001.
- _____ “Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca),

C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 669-677.

“Irak Selçukluları (1120-1194)”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C. IV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 786-794.

“Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) (1146-1225)”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 871-879.

“Selçuklular Devrinde Türk Saraylarında Fars Şâirleri”, **Turkish Studies**, C. VI/1, Ankara, Kış 2011, s. 1433-1441.

“Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, **History Studies**, C. III/1, 2011, s. 155-163.

“Müstencid-Billâh”, **DİA**, C. XXXII, s. 143-145.

Kazıcı, Ziya:

İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi, İstanbul, M.Ü.İ.F. Yay., 2003.

Kazvîni, Hamdullah
b. Ebû Bekr b. Ahmed
b. Nasr el-Müstevfi:

Târîh-i Güzîde, (nşr. Abdülhüseyin Nevâî), Tahran, 1387.

Nüzhetü'l-kulûb, (nşr. Guy Le Strange), Leiden, 1915.

- Kazvîni, Muhammed: **Yâddâsthây-i Kazvîni**, (haz. İrec Efşâr), C. VII, Tahran, 1363.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed: **Terceme-i Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd**, (çev. Muhammed Murad b. Abd el-Rahman), C. II, Tahran, 1373.
- Keleş, Nevzat: **Şeddâdîler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2016.
- Kerîmân, Hüseyin: **Rey-i Bûstân**, C. I, Tahran, 1371hş.
- Kesik, Muharrem: **At Üstünde Selçuklular Türkiye Selçukluları'nda Ordu ve Savaş**, 2. bsk., İstanbul, Timaş Yay., 2014.
- Kesrevî, Ahmed: **Şehriyârân-ı Gumnâm**, Tahran 2535şş.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin: **Kars Tarihi Taş Çağlarından Osmanlı İmparatorluğu'na Değın ve Ekleme 1534-1921 Yılları Kronolojisi**, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953.
- _____ **Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Ani Şehri Tarihi (1018-1236)**, Ankara, San Matbaası, 1982.
- _____ **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar/ilk Kıpçaklar (m.ö. VIII.-m.s. VI. yy.) ve son Kıpçaklar (1118-1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyâleti Tarihi'nden)**, Ankara, TTK, 1992.
- Kirmânî, Efdalüddîn Ebû Hâmid Ahmed el-: **İkdü'l-ûlâ li'l-mevkıfî'l-a'lâ**, (nşr. Ali Muhammed Nâînî), Tahran, 1311ş.

_____ **Bedâyi'ül-izmân fî vekâyi'-i Kirmân**, (nşr. Mehdî Beyanî), Tahran, 1326.

Kirmânî,
Nâsıruddîn Münşî-i: **Nesâ'imü'l-eshâr min letâimi'l-ahbâr der târih-i vüzerâ**, (nşr. Mîr Celâleddîn Hüseyinî-i Urmevî), Tahran, 1959.

Klausner, Carla L.: **The Seljuk Vezirate A Study of Civil Administration 1055-1194**, Cambridge Mass, 1973.

Koca, Salim: **Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür**, Ankara, Berikan Yay., 2005.

Köprülü, M. Fuad: **Türkiye Tarihi**, İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1923.

_____ **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, İstanbul, Kaynak Yay., 2002.

_____ "Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları", **Belleten**, C. VII, sy. 27 (1943), s. 379-522.

_____ "Alıncak", **İA**, C. I, s. 302-304.

_____ "Ata", **İA**, C. I, s. 711-718.

_____ "Avfî", **İA**, C. II, s. 21-23.

_____ "Avşar", **İA**, C. II, s. 28-38.

_____ "Bâvend", **İA**, C. II, s. 354-355.

- _____ “Bayrak”, **İA**, C. II, s. 401-420.
- _____ “Cûzcânî”, **İA**, C. III, s. 230-236.
- _____ “Cüveynî”, **İA**, C. III, s. 249-255.
- _____ “Hâcib”, **İA**, C. V/1, s. 30-36.
- _____ “Hârizmşâhlar”, **İA**, C. V/1, s. 265-296.
- _____ “Hil‘at”, **İA**, C. V/1, s. 483-486.
- _____ “Afshâr”, **El² (İng.)**, C. I, s. 239-241.
- Köprülü, Orhan F.: “Çavuş”, **İA**, C. III, s. 362-369.
- _____ “Bayrak”, **DİA**, C. V, s. 247-254.
- _____ “Çavuş”, **DİA**, C. VIII, s. 236-238.
- Kramers, J. H.: “İran, Tarihî ve Etnografik Bakış”, **İA**, C. V/2, s. 1013-1030.
- _____ “Kirman”, **İA**, C. VI, s. 815-821.
- _____ “Simnan”, **İA**, C. X, s. 652-653.
- _____ “Tekrit”, **İA**, C. XII/1, s. 139-140.
- Krenkow, F.: “Sâbi”, **İA**, C. X, s. 6-9.

Köymen, Mehmet Altay: **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul, MEB Yay., 1976.

_____ **Büyük Selçuklu İmparatorluğu: İkinci İmparatorluk Devri**, C. V, 3. bsk., Ankara, TTK, 1991.

_____ **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 4. bsk., Ankara, TTK, 2004.

_____ “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı”, **TAD.**, C. IV, sy. 6-7 (1966), s. 1-99.

_____ “Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı”, **TAD.**, C. V, sy. 8-9 (1967), s. 1-73.

_____ “Selçuklular’da Devlet”, **Bellekten**, C. LI, sy. 201 (1987), s. 1359-1373.

_____ “Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı”, **Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, sy. 13 (1985), s. 215-234.

_____ “Tuğrul I”, **İA**, C. XII/2, s. 14-19.

_____ “Tuğrul II”, **İA**, C. XII/2, s. 19-25.

Kramers, J. H., “Tahrîr”, **El² (İng.)**, C. X, s. 140-141.

Bosworth, C. E.:

Kraus, P.: “Râvendî”, **İA**, C. IX, s. 639.

Kucur, Sadi S.: “Nizamü'l-Mülk'ün Siyâset-Nâme'sine Selçuklu Devlet Teşkilatı Açısından Bir Bakış Emîr-i Hares ve Emîr-i Dâd Örneği”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, sy. 12 (2002), s. 41-72.

“Vekîl-i Hâsslık ve Selçuklu Saraylarında Üstâdü'd-dârlık”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, sy. 14 (2006), s. 1-10.

“İktâ (Selçuklular)”, **DİA**, C. XXII, s. 47-49.

Kummî, Necmeddîn
Ebü'r-Recâ:

Târîhu'l-vüzerâ', (nşr. M. Takî Dânişpejûh),
Tahran, 1363hş.

Kurpalidis, G. M.:

Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî Sosyal ve Ekonomik Tarihi, (çev. İlyas Kamalov), İstanbul,
Ötüken Yay., 2007.

Kurtuluş, Rıza:

“Cürcân”, **DİA**, C. VIII, s. 131-132.

“Mücîrüddîn-i Beylekânî”, **DİA**, C. XXXI, s. 452-453.

“Şebânkâreî”, **DİA**, C. XXXVIII, s. 390-391.

Küçükbaşcı, Mustafa Sabri:

“Yüzük”, **DİA**, C. XLIV, s. 55-57.

Kürkçüoğlu, Erol:

Nahçıvan Tarihi (V-XV. Yüzyıllar), Erzurum,
Güneş Vakfı Yay., 2007.

“Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Ani”,

Ermeni Araştırmaları, C. I, sy. 4 (2001-2002), s. 83-91.

Lambton, Ann K. S.: **State and Government in Medieval Islam**, Oxford, 1981.

_____ **Continuity and Change in Medieval Persia**, London, 1988.

_____ **Landlord and Peasant in Persia**, London, 1991.

_____ “**Atebetü’l-Ketebe**’ye Göre Sancar İmparatorluğu’nun Yönetimi”, (çev. N. Kaymaz), **Belleten**, C. XXXVII, sy. 147 (1973), s. 365-394.

_____ “**Dīwān**”, **El² (İng.)**, C. II, s. 332-336.

_____ “**İsfahān, History**”, **El² (İng.)**, C. IV, s. 97-105.

_____ “**Shihna**”, **El² (İng.)**, C. IX, s. 437-438.

Lambton Ann K. S., Savory, R.M.: “**Iran, History**”, **El² (İng.)**, C. IV, s. 13-43.

Levy, Reuben: **An Introduction to Persian Literature**, New York, 1969.

_____ “**Müstevfi**”, **İA**, C. VIII, s. 837-838.

Levy R., Bosworth, C. E., Vasmer, R.: “**Mustawfi**”, **El² (İng.)**, C. VII, s. 753-754.

- Lewicki, T.: “al-Kazwīnī”, **El² (İng.)**, C. IV, s. 865-867.
- Lewis, Bernard: **Haşîşîler, İslâm'da Radikal Bir Tarikat**, (çev. Kemal Sarisözen), İstanbul, Kapı Yay., 2004.
- Lockhart, L.: **Persian Cities**, London, 1960.
- _____ “al-Ahwāz”, **El² (İng.)**, C. I, s. 305.
- _____ “Dīnawar”, **El² (İng.)**, C. II, s. 299-300.
- Luther, Kenneth A.: “The Political Transformation of the Seljuq Sultanate of Iraq and Western Iran 1152-1187”, **Ph.D diss.**, University of Princeton, 1964.
- Makrîzî, Takıyyüddîn **Kitâbu’s-Sülûk li-ma’rifeti düveli’l-mülûk**, (nşr. Ahmed el-: Muhammed Mustafa Ziyâde), C. I/1-2, Kahire, 1956.
- Mansuroğlu, M.: “Cândâr”, **İA**, C. III, s. 24-25.
- Mantran, R.: “Cā’ush”, **El² (İng.)**, C. II, s. 16.
- Mar‘aşî, Zahîrüddîn **Târîh-i Taberistân ve Ruyân ve Mâzenderân**, (nşr. b. Nasîriddîn b. M. Hüseyin Tesbîhî), Tahran, 1368.
- Kemâleddîn el-Hüseynî:
- Massé, H.: Farhād wa-Shīrīn, **El² (İng.)**, C.II, s. 793-794.
- Medieval Muslim Historians and the Franks in the Levant:** (Ed. Alex Mallet), Leiden, 2014.

- Meisami, Julie Scott: **Persian Historiography To The End Of The Twelfth Century**, Edinburgh, 1999.
- Merçil, Erdoğan: **Kirmân Selçukluları**, Ankara, TTK, 1989.
- _____ **Fars Atabegleri Salgurlular**, Ankara, TTK, 1991.
- _____ **İlk Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara, TTK, 2000.
- _____ **Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri**, Ankara, TTK, 2007.
- _____ **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2011.
- _____ **Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2015.
- _____ "Musul Atabegliği (Zengîler) (1127-1233)", **DGBİT.**, C. VII, Çağ Yay., İstanbul, 1988, s. 533-578.
- _____ "Salgurlular", **DGBİT.**, C. VIII, Çağ Yay., İstanbul, 1988, s. 19-62.
- _____ İldenizliler (Azerbaycan Atabeglikleri), **DGBİT.**, C. VIII, Çağ Yay., İstanbul, 1988, s. 81-110.
- _____ "Selçuklular'da Emîr-i Dâd Müessesesi", **Belleten**, C.

LIX, Ankara, 1995, s. 327-340.

“Gâşiye ve Selçuklular’da Kullanılışına Dâir Bazı Örnekler”, **Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan**, Ankara, TTK, 1985, s. 321-328.

“Selçuklularda Rüşvet”, **Selçuklular, Makaleler**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2011, s. 144-183.

“Selçuklularda Taştdâr Müessesesi”, **Selçuklular, Makaleler**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2011, s. 207-213.

“Zencân”, **İA**, C. XIII, s. 522-525.

“Bâvendîler”, **DİA**, C. V, s. 214-216.

“Gâşiye”, **DİA**, C. XIII, s. 398-399.

“Salgurlular”, **DİA**, C. XXXVI, s. 29-31.

“Selçuklular (Selçuklularda Devlet Teşkilatı)”, **DİA**, C. XXXVI, s. 389-392.

“Şahne”, **DİA**, C. XXXVIII, s. 292-293.

“Taht”, **DİA**, C. XXXIX, s. 434-436.

“Taştdâr”, **DİA**, C. XL, s. 161-162.

“Tevkî”, **DİA**, C. XLI, s. 35-36.

- Mhitar Koş: **Alban Salnamesi**, (Azerice çev. Ziya Bünyadov, Türkçe çev. Yusuf Gedikli), İstanbul, Selenge Yay., 2006.
- Minorsky, Vladimir: **Studies in Caucasian History**, London, 1953.
- _____ **A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th Centuries**, Cambridge, 1958.
- _____ “Merāga”, **İA**, C. VII, s. 731-738.
- _____ “Rey”, **İA**, C. IX., s. 721-724.
- _____ “Ahmadīlīs”, **El² (İng.)**, C. I, s. 300-301.
- _____ “Alindjak”, **El² (İng.)**, C. I, s. 404.
- _____ “Marāgha”, **El² (İng.)**, C. VI, s. 498-503.
- Minorsky, V., Bosworth, C.E.: “al-Kurdj” **El² (İng.)**, C. V, s. 486-492.
- _____ “al-Rayy”, **El² (İng.)**, C. VIII, s. 471-473.
- Minorsky V., Bosworth C. E., Vasmer, R.: “Māzandarān”, **El² (İng.)**, C. VI, s. 935-942.
- Mîrhând, Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşah: **Ravzatü’s-safâ’ fî sîreti’l-enbiyâ’ ve’l-mülûk ve’l-hulefâ’**, Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, C. IV, Tahran, 1339hş.

- Morgan, D. O.: “Rashīd al-Dīn Tabīb”, **El² (İng.)**, C. VIII, s. 443-444.
- Möhring, Hannes: **Salaheddin Eyyubi (1138-1193)**, (çev. Ayşe Dağlı), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008.
- Muhammed b. İbrâhim: **Târîh-i Selcûkiyân-ı Kirmân**, (nşr. M. Th. Houtsma), Leiden, 1886.
- Mücmelü't-tevârîh ve'l-kısas:** (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran, 1318hş.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah: **Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi**, (yay. Ali Öngül), C. I, İzmir, Akademi Kitâbevi, 2000.
- Müntecebüddin Bedî': **Kitab-ı Atebetü'l-ketebe Mecnûa-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer**, (nşr. Muhammed Kazvinî), Abbbas İkbâl, Tahran, 1329hş.
- Necef, Ekber N.: **Selçuklu Devletleri ve Atabeyleri Tarihi, (Oğuzların ortaya çıkmasından-XIV. Asırlar)**, Bakü, 2010.
- Nesevî, Muhammed Ahmed en- b. **Sîret-i Celâleddîn-i Mengübertî**, (çev. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran, 1344hş/1965.
- Nesibli, Yunis: “Orta Çağ Gürcü Kaynaklarında Türkler”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), C. IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s. 722-730.
- Nesirov, Elnur: “XII-XVI. Yüzyıllarda Yaşamış Azerbaycanlı Bazı

Devlet Adamları, Bürokratlar ve Siyaset Bilimciler”,
**Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Dergisi**, sy. 31 (2012), s. 253-270.

Nizâmî-i Gencevî: **Hüsrev ve Şîrîn**, (çev. Sabri Sevsebil), İstanbul,
MEB Yay., 1986.

Nizamuddin, M.: “Awfî”, **El² (İng.)**, C. I, s. 764.

Nizâmülmülk,
Hasan b. Ali b.
İshak es-Tûsî:

Siyerü'l-mülûk yâ Siyâsetnâme, (nşr. Hubert
Darke), Tahran, 1372/1994.

Siyâsetnâme, (çev. Mehmet Altay Köymen), 2.bsk.,
Ankara, TTK, 1999.

Ocak, Ahmet: **Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)**, İstanbul,
Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., 2002.

Ögel, Bahaeddin: **Türklerde Devlet Anlayışı**, İstanbul, Ötüken Yay.,
2016.

Öngül, Ali: **Selçuklular Tarihi Büyük Selçuklular-Irak,
Kirman ve Suriye Selçukluları**, C. I, 2. bsk.,
İstanbul, Çamlıca Yay., 2014.

“Selçuklularda Eğitim Faaliyetleri ve Yetişen İlim
Adamlarına Genel Bir Bakış”, **Celal Bayar
Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C. I, sy. 2
(2003), s. 67-78.

Özaydın, Abdülkerim:

Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118), Ankara, TTK., 1990.

_____ **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul, İ.Ü. Ed. Fak. Yay., 2001.

_____ “Ahlatşahlar”, **DGBİT**, C. VIII, Çağ Yay., İstanbul 1988, s. 194-208.

_____ “Saltuklular”, **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, C. VIII, Kayıhan Yay., İstanbul, 1994, s. 21-34.

_____ “Ahlatşahlar”, **Siyasî, Dinî, Kültürel, Sosyal İslâm Tarihi**, C. VIII, Kayıhan Yay., İstanbul, 1994, s. 71-85.

_____ “Selçuklular’da Reislik Müessesesi”, **Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 112-130.

_____ “Büyük Selçuklular’da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü”, **İsmail E. Erünsal’a Armağan**, C. I, Ülke Yay., İstanbul, 2014, s. 477-504.

_____ “Ahmedîliler”, **DİA**, C. II, s. 168-169.

_____ “Arrân”, **DİA**, C. III, s. 394-395.

_____ “Bündârî”, **DİA**, C. VI, s. 489-490.

_____ “Ebü’l-Fidâ”, **DİA**, C. X, s. 320-321.

_____ “Hamdullah el-Müstevfi”, **DİA**, C. XV, s. 454-455.

_____ “İbn Hallikân”, **DİA**, C. XX, s. 17-19.

_____ “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”, **DİA**, C. XXI, s. 26-27.

_____ “İbnü’l-İbrî”, **DİA**, C. XXI, s. 92-94.

_____ “İbnü’l-Kalânîsî”, **DİA**, C. XXI, s. 99-100.

_____ “Kâim Biemrillâh”, **DİA**, C. XXIV, s. 210-211.

_____ “el-Kâmil”, **DİA**, C. XXIV, s. 281-283.

_____ “Kitâbü’r-Ravzateyn”, **DİA**, C. XXVI, s. 112-113.

_____ “Mahmûd b. Muhammed Tapar”, **DİA**, C. XXVII, s. 371-372.

_____ “Mes‘ûd b. Mevdûd”, **DİA**, C. XXIX, s. 347-349.

_____ “Mîr-i Alem”, **DİA**, C. XXX, s. 123-124.

_____ “el-Muhtasar”, **DİA**, C. XXXI, s. 70-71.

_____ “Muktefi-Liemrillâh”, **DİA**, C. XXXI, s. 145-146.

_____ “Nesevî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, C. XXXII, s. 577-578.

“Nevbet”, **DİA**, C. XXXIII, s. 38-41.

“Nizâmiye Medresesi”, **DİA**, C. XXXIII, s. 188-191.

“Nizâmülmülk”, **DİA**, C. XXXIII, s. 194-196.

“Râşid-Billâh”, **DİA**, C. XXXIV, s. 465-466.

“Râvendî, Muhammed b. Ali”, **DİA**, C. XXXIV, s. 471-472.

“Saltuklular”, **DİA**, C. XXXVI, s. 54-56.

“Târîh-i Güzîde”, **DİA**, C. XL, s. 82-83.

“Unvan”, **DİA**, C. XLII, s. 163-166.

“Vezir (Müslüman Türk Devletlerinde Vezirlik), **DİA**, C. XLIII, s. 82-87.

“Zencan”, **DİA**, C. XLIV, s. 251-253.

Özcan, Abdülkadir:

“Rikâbdâr”, **DİA**, C. XXXV, s. 111-112.

Özgüdenli, Osman Gazi:

Ortaçağ Türk-İran Araştırmaları, İstanbul, Kaknüs Yay., 2006.

Selçuklular Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), C. I, İstanbul, İsam Yay., 2013.

“Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm

Noktası Halife el-Müstersid'in Katli Meselesi", **TD.**,
sy. 39 (2004), s. 1-36.

"Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler",
Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, C. I, sy.
2 (2014), s. 39-67.

"İran, Tarih, Fetihden Safeviler'e Kadar", **DİA**, C.
XXII, s. 395-400.

"İsfahan", **DİA**, C. XXII, s. 497-502.

"Merâğa", **DİA**, C. XXIX, s. 162-163.

"Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî", **DİA**, C. XXXV,
s. 19-21.

"Rey", **DİA**, C. XXXV, s. 40-41.

"Selçuklular (Irak Selçukluları Sosyo Ekonomik ve
Kültürel Hayat)", **DİA**, C. XXXVI, s. 388-389.

"Taberistan", **DİA**, C. XXXIX, s. 322-323.

"Zahîrüddîn-i Nîsâburî", **DİA**, C. XLIV, s. 102-103.

"Hüseynî, Ali b. Nâsır", **DİA**, C. Ek-1, s. 572-573.

Özkan, Haldun:

"XI-XIII. Yüzyılda Türk Mimarisinin Oluşumunda
Doğu Anadolu'nun Rolü", **Yayımlanmamış
Doktora Tezi**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü, Erzurum, 2000.

- Öztürk, Murat: “Irak Selçuklu Atabegleri”, **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.
- Palabıyık, Hanefi: **Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı**, Ankara, Araştırma Yay., 2002.
- Peacock, A.C.S.: “Seljuq Legitimacy in Islamic History”, **The Seljuqs politics, society and culture**, (Ed. Christian Lange, Songül Mecit), Edinburgh, 2012, s. 79-95.
- Pervîz, Abbas: **Târîh-i Selâcika ve Hârizmşâhân**, Tahran, 1351hş.
- Pfeiler Hasso, İmre, Nureddin: “Sultan Rükneddin Tuğrul Bin Arslan ve Seyfeddin Gazi II’ye Ait Musul Baskısı Bir Dinar”, **Bellekten**, C. XXXV, sy. 138 (1971), s. 235-243.
- Piyadeoğlu, Cihan: **Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2012.
- Poole, Lane: **The Mohammadan Dynasties Chronological And Genealogical Tables With Historical Itrroductions**, Paris, 1925.
- _____ **Selahaddin**, (çev. Nice Damar), İstanbul, Avesta Yay., 2012.
- Qasimov, Xeyirbəy: **Orta Əsrlərdə Azərbaycan Ədəbiyyatı**, Bakü, 2008.
- Râvendî, Muhammed **Râhatü’s-Sudûr ve Âyetü’s-Sürûr Gönüllərin**

- b. Ali b. Süleymân: **Rahatı ve Sevinç Alâmeti**, (çev. Ahmed Ateş), C. I-II, 2. bsk., Ankara, TTK, 1999.
- Rençber, Akif: “İslam Fethinden Irak Selçuklularının Yıkılışına Kadar Kazvîn’in Siyasî Tarihi”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C. 1 sy. 1 (2012), s. 225-265.
- Renterghem, Vanessa Van: “Controlling and Developing Baghdad Caliphs, Sultans and the Balance of Power in the Abbasid Capital (Mid-5th/11th to Late 6th/12th Centuries)”, **The Seljuqs politics, society and culture**, (Ed. Christian Lange, Songül Mecit), Edinburgh, 2012, s. 117-138.
- Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî: **Câmiu’t-tevârîh**, (nşr. Ahmed Ateş), C. II, 5. Cüz, Ankara, TTK, 1999.
- Richards, D. S.: “Salâh al-Dīn”, **El² (İng.)**, C. VIII, s. 910-914.
- Rosenthal, F.: “Ibn al-Athîr”, **El² (İng.)**, C. III, s. 723-724.
- Rypka, J.: **History of Iranian Literature**, Holland, 1968.
- _____ “Poets and Prose Writers of the Late Saljuq and Mongol Periods”, **CHI**, (Ed. J. A. Boyle), C. V, Cambridge, 1968, s. 550-625.
- Sabbağ, Abbas: “Mîrâhûr”, **DİA**, C. XXX, s. 141.
- Sabbağ, Abbas, “Müstevfi”, **DİA**, C. XXXII, s. 147-148.

- Bozkurt, Nebi:
- Sabra, Afâf Seyyid: **et-Târîhu's-siyâsî li'd-devleti'l-Hârizmiyye**, Kahire, 1407.
- Sakly, Mondher,
Doran, R. Darley: “Wâsit”, **El² (İng.)**, C. XI, s. 165-171.
- Salamzade, A. V.: **Ajemi son of Abubekr Nakhichevani**, Bakü, 1976.
- Sallâbî, Ali
Muhammed es-: ‘**Asrû'd-devleti'z-Zengiyye**, Dımaşk, 1428/2007.
- Sandıkçı, Kemal: “İbnü'l-Esir Kardeşler”, **OMÜ. İlâhiyat Fak. Dergisi**, sy. 6 (1992), s. 61-78.
- Savory, R.M.: “**Khūzistān**”, **El² (İng.)**, C. V, s. 80-81.
- Savran, Ahmet: “İbnü'l-Ezrak el-Fârikî”, **DİA**, C. XXI, s. 34-35.
- Segal, J. B.: “Ibn al 'Ibrî”, **El² (İng.)**, C. III, s. 804-805.
- Sehmî, Ebü'l-Kâsım: **Târîhu Cürcân**, (nşr. Muhammed Abdülmuid Han), Beyrut, 1987.
- Selçuk, Affan: “Selçuklu Dönemi İran Tarih Yazıcılığı”, (çev. Halil İbrahim Gök), **Nüşa**, sy. 22 (2006), s. 147-163.
- Sevim, Ali,
Merçil, Erdoğan: **Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset Teşkilât ve Kültür**, Ankara, TTK, 1995.

- Sevim, Ali: “Sıbt İbnü'l-Cevzî”, **DİA**, C. XXXVII, s. 87-88.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî: **Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân**, C. VIII/1-2, Haydarabad, 1951.
- Sobernheim, M.: “Salâh ad-Din Eyyûbî”, **İA**, C. X, s. 103-110.
- Sourdel, D., Bosworth, C.E., Lambton A.K.S.: “Hād̲jib”, **El² (İng.)**, C. III, s. 45-49.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz: “Vâsıt”, **DİA**, C. XLII, s. 541-544.
- Spuler, B.: “Hamd Allāh”, **El² (İng.)**, C. III, s. 122.
- Stillman, N. A.: “Khil‘a”, **El² (İng.)**, C. V, s. 6-7.
- Stillman, Yedida K., Sanders, Paula: “Tirāz”, **El² (İng.)**, C. X, s. 534-538.
- Storey, C. A.: **Persian Literature**, C. V/2, London, 1994.
- Strange, Guy Le: **Baghdad During the Abbasid Caliphate**, Oxford, 1924.
- _____ **Doğu Hilafetinin Memleketleri**, (çev. Adnan Eskikurt, Cengiz Tomar), İstanbul, Yeditepe Yay., 2015.
- Streck, M.: “Ahlat”, **İA**, C. I, s. 160-161.
- _____ “Dvin”, **İA**, C. III, s. 682-683.

“Ehvâz”, **İA**, C. IV, s. 209-210.

“İstahr”, **İA**, C. V/2, s. 1128-1134.

“Kazvînî”, **İA**, C. VI, s. 528-532.

“Vâsıt”, **İA**, C. XII, s. 223-226.

Survey of Persian

(Ed. Arthur Upham Pope-Phyllis Ackerman), C. IV-XIII, Tahran 1977.

Art from prehistoric times to the present:

Sümer, Faruk:

Oğuzlar (Türkmenler), 5. bsk., İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., 1999.

Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri, Ankara, TTK, 1990.

“Yıva Boyuna Dâir”, **TM.**, C. IX, İstanbul, 1951, s. 151-166.

“Saltuklular”, **SAD**, sy. 3 (1971), s. 391-433.

“Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, **Belleten**, C. L, sy. 197 (1986), s. 447-494.

“Avşarlar”, **TDAD.**, sy. 62 (1989), s. 119-137.

“Kızıl-Arslan”, **İA**, C. VI, s. 787-789.

“Pehlivân”, **İA**, C. IX, s. 545-548.

_____ “Ahlatşahlar”, **DİA**, C. II, s. 24-28.

_____ “Aksungur el-Ahmedîlî”, **DİA**, C. II, s. 296-297.

_____ “Arslanşah b. Tuğrul”, **DİA**, C. III, s. 404-406.

_____ “Avşar”, **DİA**, C. IV, s. 160-164.

_____ “Kızılarslan”, **DİA**, C. XXV, s. 544.

_____ “Mes‘ûd b. Muhammed Tapar”, **DİA**, C. XXIX, s. 349-351.

_____ “Muhammed b. Mahmûd”, **DİA**, C. XXX, s. 552-553.

_____ “Müeyyed Ay-aba”, **DİA**, C. XXXI, s. 479-480.

_____ “Pehlivân”, **DİA**, C. XXXIV, s. 221-222.

_____ “Selçuklular (Büyük Selçuklular/Tarih), **DİA**, C. XXXVI, s. 365-371.

_____ “Selçuklular (Irak Selçukluları/Tarih)”, **DİA**, C. XXXVI, s. 387.

_____ “Selçuklular (Kirman Selçukluları/Tarih)”, **DİA**, C. XXXVI, s. 377-379.

_____ “Tuğrul I”, **DİA**, C. XLI, s. 341-342.

- _____ “Tuğrul II”, **DİA**, C. XLI, s. 342-344.
- Süyûtî, **Târîhu'l-hulefâ'**, (nşr. Muhammed Muhyiddin Celâlüddin Abdurrahman Abdülhamîd), Kahire, 1383/1964.
b. Ebû Bekr es-:
- Süryânî Mihail: **Süryani Patrik Mihail'in Vakayinamesi (1042-1195)**, (çev. Hrant. D. Andreasyan), C. II, TTK'da bulunan yayımlanmamış nüsha, Ankara, 1944.
- Şahin, İlhan: “Sancak”, **DİA**, C. XXXVI, s. 97-99.
- Şahinoğlu, M. Nazif: “Zahîr-i Fâryâbî”, **İA**, C. XIII, s. 451-455.
- Şebânkâreî, Muhammed b. **Mecma'u'l-Ensâb**, (nşr. Mir Haşim Muhaddis), Ali b. Muhammed: Tahran, 1376ş.
- Şeker, Mehmet: “Hil'at”, **DİA**, C. XVIII, s. 22-25.
- Şengeliya, N. N.: “XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular”, (çev. Mehmet Mürselov), **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C. XXII, sy. 2 (2007), s. 227-240.
- Şehristânî: **el-Milel ve'n-nihal**, (çev. Mustafa Öz), İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005.
- Şeşen, Ramazan: **Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet**, İstanbul, Çağ Yay., 1987.
- _____ **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**,

İstanbul, İSAR Yay., 1998.

_____ **Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbî**, İstanbul,
Yeditepe Yay., 2013.

_____ “Câmiu’t-Tevârih”, **DİA**, C. VII, s. 132-134.

_____ “Dârülhilâfe”, **DİA**, C. VIII, s. 538-539.

_____ “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, **DİA**, C. XXXVI, s. 337-340.

Şükürov, Qiyas:

_____ “Geçmişten Günümüze Avşarlar”, **Anadolu’da
Yörükler Tarihî ve Sosyolojik İncelemeler**, (Ed.
Hayati Beşirli, İbrahim Erdal), Ankara, Phoenix
Yay., 2007, s. 149-199.

_____ “Huzistan Avşar Emiri Şumle ve Ahfadı”, **TD.**, sy.
48 (2009), s. 1-15.

Taeschner, F.:

_____ “Akhlat”, **El² (İng.)**, C. I, s. 329-330.

_____ “Nâsır”, **İA**, C. IX, s. 92-94.

Tâlib, İmâdüddin Halîl et-:

_____ “İrak, Tarih”, **DİA**, C. XIX, s. 87-91.

Taneri, Aydın:

_____ “Büyük Selçuklu İmparatorluğu’nda Vezîrlük”,
TAD., C. V, sy. 8-9 (1967), s. 75-186.

_____ “Câmedar”, **DİA**, C. VII, s. 45.

_____ “Candar”, **DİA**, C. VII, s. 145-146.

- _____ “Çetr”, **DİA**, C. VIII, s. 293-294.
- _____ “Divan (Büyük Selçuklular’da Divan)”, **DİA**, C. IX, s. 383-385.
- _____ “Hâcib”, **DİA**, C. XIV, s. 508-511.
- _____ “Hânsâlâr”, **DİA**, C. XVI, s. 47-48.
- _____ “Hârizmşahlar”, **DİA**, C. XVI, s. 228-231.
- Tekin, Oğuz: “Sikke”, **DİA**, C. XXXVII, s. 179-184.
- Tellioğlu, İbrahim: **XI-XII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Trabzon, Serander Yay., 2009.
- Togan, Zeki Velidi: “Aksungur”, **İA**, C. I, s. 275-276
- _____ “Arrân”, **İA**, C. I, s. 596-598.
- _____ “Hamdullah Müstevfi”, **İA**, C. V/1, s. 186-188.
- _____ “Reşîdü’ d-Dîn Tabîb”, **İA**, C. IX, s. 705-712.
- Tokmak, Naci A.: “İran, Edebiyat”, **DİA**, C. XXII, s. 416-424.
- Topaloğlu, Nuri: **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara, Diyânet İşleri Başkanlığı Yay., 1988.
- Tor, D. G.: “Sovereign and Pious The Religious Life of the Great Seljuq Sultans”, **The Seljuqs politics, society**

and culture, (Ed. Christian Lange, Songül Mecit),
Edinburgh, 2012, s. 39-62.

Tudela'lı Benjamin,
Ratisbon'lu Petachia:

**Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası
Gözlemleri**, (çev. Nuh Arslantaş), İstanbul, M.Ü.
İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2009.

Tuncel, Metin,
Özaydın, Abdülkerim:

“Cizre”, **DİA**, C. VIII, s. 37-39.

Turan, Osman:

Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, 8.
bsk., İstanbul, Ötüken Yay., 2005.

Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 6. bsk.,
İstanbul, Ötüken Yay., 2001.

Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, 16.
bsk., İstanbul, Ötüken Yay., 2008.

“İktâ”, **İA**, C. V/2, s. 949-952.

Turan, Şerafettin:

“Silâhdâr”, **İA**, C. X, s. 640-643.

“Silâhdar”, **DİA**, C. XXXVII, s. 191-193.

Tûsî, Muhammed
Mahmûd b. Ahmed et-

b. **Acâibü'l-mahlûkat**, (nşr. M. Sutûda), Tahran, 1382.

Tüysüz, Cem:

“Türkmenler”, **Türkler**, (Ed. Hasan Celâl Güzel,
Kemal Çiçek, Salim Koca), C. IV, Ankara, Yeni
Türkiye Yay., 2002, s. 552-579.

- Urfalı Mateos: **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, (çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara, TTK, 2000.
- İbn Ebû Usaybia: **'Uyûnü'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ**, (nşr. August Müller), C. II, Kahire, 1882.
- Uslu, Recep: "İstahr", **DİA**, C. XXIII, s. 202-203.
- _____ "Hûzistan", **DİA**, C. XVIII, s. 436-439.
- Uyar, Mustafa: "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", **Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan**, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2013, s. 244-257.
- İsmail Hakkı Uzunçarşılı "Mîrâhûr", **İA**, C. VIII, s. 347-350.
- Ünver, Süheyl: **Selçuk Tababeti XI-XIV. Asırlar Büyük Selçuk İmparatorluğu ve Orta Zamanda Anadolu Türk Devletleri Tababeti Tarihine Dair**, Ankara, TTK, 1940.
- _____ **Tıp Tarihi Tarihten Önceki Zamandan İslâm Tababetine ve İslâm Tâbabetinden XX. Asra Kadar**, İstanbul, İ.Ü. Yay., 1943.
- Vardabet, Vardan: **Türk Fütuhâtı Tarihi**, (çev. Hrant D. Andreasyan), İ.Ü. Ed. Fak. Yay., **Tarih Semineri Dergisi**, sy. 2'den ayırbasım, İstanbul, 1937.

- Vural, Timur: **Türklerde Askerî Müzik Geleneği Tuğ, Nevbet, Mehter**, Konya, Çizgi Kitâbevi, 2013.
- Yâkût el-Hamevî: **Mu'cemü'l-büldân**, (nşr. Ferid Abdülazîz Cündî), C. I-V, Beyrut, 1990.
- Yazar, Turgay: "Nahcivan Yusuf Bin Kuseyr Kümbeti", **Uluslararası IV. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 6-7 Kasım 1997**, C. II, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara, 2000, s. 321-338.
- Yazıcı, Tahsin: "Avfî", **DİA**, C. IV, s. 115-116.
- _____ "Cemâleddîn-i İsfahânî", **DİA**, C. VII, s. 311.
- _____ "Hemedan", **DİA**, C. XVII, s. 183-185.
- _____ "Dînever", **DİA**, C. IX, s. 356.
- _____ "Hakânî-i Şirvânî", **DİA**, C. XV, s. 168-170.
- _____ "Lübâbü'l-elbâb", **DİA**, C. XXVII, s. 241-242.
- Yazıcı, Tahsin, İpşirli, Mehmet: "Ferrâş", **DİA**, C. XII, s. 408-409.
- Yazıcızâde Ali: **Tevârîh-i Âl-i Selçuk, (Selçuklu Tarihi)**, haz. Abdullah Bakır, İstanbul, Çamlıca Yay., 2009.
- Yetkin, Suut Kemal: **İslâm Ülkelerinde Sanat**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1974.

- Yezdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdullah Hüseyinî el-: **el-Urâza fî'l-hikâyeti's-Selcûkiyye**, (Ar. çev. Abdünnaîm M. Hasaneyn-Hüseyin Emin), Bağdat, 1979.
- Yıldırım, Nimet: “Simnân”, **DİA**, C. XXXVII, s. 214.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “Abbâsîler, Siyasi Medeniyet Tarihi”, **DİA**, C. I, s. 31-48.
- Yınanç, Mükrimin Halil: “Arslan-Şah”, **İA**, C. I, s. 610-615.
- Yusuf Has Hâcib: **Kutadgu Bilig**, (çev. Reşid Rahmeti Arat), 8. bsk., Ankara, TTK., 2003.
- Wensick, A. J.: “Hutbe”, **İA**, C. V/1, s. 617-620.
- Zahîrüddîn-i Nîşâbüri: **Selcûknâme**, (nşr. A. H. Morton), London, 2004.
- Zarrinkoob, A. H. “Kamâl al Dîn Ismâ‘îl”, **El² (İng.)**, C. IV, s. 515-516.
- Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-: **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**, (nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî), C. I, Beyrut, 1996.
- _____ **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'**, (nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf-Muhyi Hilâl es-Serhân), C. XXI, Beyrut, 1984.
- Zehîbullâh-i Safâ: **İran Edebiyatı Tarihi, (Târîh-i Edebiyât der Îrân'ın I-II. Cilt özeti)**, (çev. Hasan Almaz), C. I, Nüsha Yay., Ankara, 2002.

- Zetterstéén K. V.: “Mes‘ûd b. Mavdûd b. Zengî”, **ĪA**, C. VIII, s. 134-135.
- _____ “Muktefî”, **ĪA**, C. VIII, s. 576.
- _____ “Müstazî”, **ĪA**, C. VIII, s. 832-833.
- _____ “Müstencid”, **ĪA**, C. VIII, s. 834-835.
- _____ “Râşid Billâh”, **ĪA**, C. IX, s. 634-635.
- _____ “al-Muktafî”, **EI² (Īng.)**, C. VII, s. 543-544.
- _____ “al-Mustadî”, **EI² (Īng.)**, C. VII, s. 707.
- _____ “Pahlawân”, **EI² (Īng.)**, C. VIII, s. 239.

EKLER

Ek I. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ HÜKÜMDARLARI

Tuğrul Bey (1040-1063)

Süleyman (1063)

Alparslan (1063-1072)

I. Melikşah (1072-1092)

Berkyaruk (1092-1104)

II. Melikşah (1104-1105)

Muhammed Tapar (1105-1118)

Sencer (1118-1157)

Ek II. IRAK SELÇUKLU DEVLETİ HÜKÜMDARLARI

Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar (1118-1131)

Dâvud b. Mahmûd (1131-1132)

I. Tuğrul b. Muhammed Tapar (1132-1134)

Mes'ûd b. Muhammed Tapar (1134-1152)

Melikşah b. Mahmûd (1152-1153)

Muhammed b. Mahmûd (1153-1159)

Süleyman Şah b. Muhammed Tapar (1160)

Arslanşah b. Tuğrul (1161-1176)

II. Tuğrul b. Arslanşah (1176-1194)

Ek III. KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİ HÜKÜMDARLARI

Kavurd Bey b. Çağrı Bey (1048-1073)

Kirmanşah b. Kavurd (1073-1074)

Hüseyin Şah b. Kavurd (1074)

Sultan Şah b. Kavurd (1074-1085)

I. Turan Şah b. Kavurd (1085-1097)

Îrânşâh b. Turan Şah (1097-1101)

I. Arslanşah b. Kirmanşah (1101-1142)

I. Muhammed Şah b. Arslanşah (1142-1156)

Tuğrul Şah b. Muhammed Şah (1156-1170)

Behram Şah b. Tuğrul Şah

(birinci hükümdarlığı 1170)

II. Arslanşah b. Tuğrul Şah

(birinci hükümdarlığı 1170-1171)

Behram Şah

(ikinci hükümdarlığı 1171-1172)

II. Arslanşah-Behram Şah

(ortak hükümdarlık 1172-1175)

Behram Şah (üçüncü hükümdarlığı 1175)

II. Muhammed Şah b. Behram Şah

(birinci hükümdarlığı 1175)

II. Arslanşah b. Tuğrul Şah

(ikinci hükümdarlığı 1175-1177)

II. Turan Şah b. Tuğrul Şah (1177-1183)

II. Muhammed Şah b. Behram Şah

(ikinci hükümdarlığı 1183-1187)

Ek IV. ABBÂSÎ HALİFELERİ

Ebü'l-Abbas es-Seffâh (750-754)

Ebü Ca'fer el-Mansûr (754-775)

Muhammed el-Mehdî (775-785)

Mûsâ el-Hâdî (785-786)

Hârûnürreşîd (786-809)

Muhammed el-Emîn (809-813)

Me'mûn (813-833)

Mu'tasım Billâh (833-842)

Vâsik Billâh (842-847)

Mütevekkil-Alellah (847-861)

Mustansır-Billâh (861-862)

Müstaîn-Billâh (862-866)

Mu'tez-Billâh (866-869)

Mühtedî-Billâh (869-870)

Mu'temid-Alellah (870-892)

Mu'tazıd-Billâh (892-902)

Müktefî-Billâh (902-908)

Muktedir-Billâh (908-932)

Kâhir-Billâh (932-934)

Râzî-Billâh (934-940)

Müttakî-Lillâh (940-944)

Müstekfî-Billâh (944-946)

Mutî'-Lillâh (946-974)

Tâi'-Lillâh (974-991)

Kâdir-Billâh (991-1031)

Kâim Biemrillâh (1031-1075)

Muktedî-Biemrillâh (1075-1094)

Müstazhir-Billâh (1094-1118)

Müsterşid-Billâh (1118-1135)

Râşid-Billâh (1135-1136)

Muktefî-Liemrillâh (1136-1160)

Müstencid-Billâh (1160-1170)

Müstazî-Biemrillâh (1170-1180)

Nâsır-Lidînillâh (1180-1225)

Zâhir-Biemrillâh (1225-1226)

Müstansır-Billâh (1226-1242)

Müsta‘sim-Billâh (1242-1258)

Ek V. HÂRİZMŞAHLAR

Kutbüddin Muhammed (1097-1128)

Atsız b. Muhammed (1128-1156)

İlarslan b. Atsız (1156-1172)

Alâeddin Tekiş (1172-1200)

Alâeddin Muhammed (1200-1220)

Celâleddin Hârizmşah (1220-1231)

Ek VI. EYYÛBÎ HÛKÛMDARLARI LİSTESİ

MISIR KOLU

- I. el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin
(1171-1193)
- el-Melikü'l-Azîz İmâdüddin
(1193-1198)
- I. el-Melikü'l-Mansûr Nâsırüddin
(1198-1200)
- I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin
(1200-1218)
- I. el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddin
(1218-1238)
- II. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin
(1238-1240)
- el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb
(1240-1249)
- el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah
(1249-1250)
- II. el-Melikü'l-Eşref Muzafferüddin
(1250-1252)

DİMAŞK KOLU

- el-Melikü'l-Efdal Nûreddin Ali
(1186-1196)
- I. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin
(1196-1218)
- el-Melikü'l-Muazzam Şerefeddin
(1218-1227)
- el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Dâvûd
(1227-1229)
- I. el-Melikü'l-Eşref Mûsâ
(1229-1237)
- el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin
(birinci hükümdarlığı 1237-1238)
- I. el-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddin
(1238)
- II. el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin
(1238-1239)
- el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb
(birinci hükümdarlığı 1239)
- el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin
(ikinci hükümdarlığı 1239-1245)
- el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb
(ikinci hükümdarlığı 1245-1249)
- el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah
(1249-1250)
- II. el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddin Yûsuf
(1250-1260)

Ek VII. MUSUL ATABEGLİĞİ / ZENGİLER

MUSUL KOLU

İmâdeddin Zengî (1127-1146)
I. Seyfeddin Gazi (1146-1149)
Kutbüddin Mevdûd (1149-1170)
II. Seyfeddin Gazi (1170-1180)
İzzeddin Mes'ûd (1180-1193)
Nûreddin Arslanşah (1193-1211)
II. İzzeddin Mes'ûd (1211-1218)
II. Nûreddin Arslanşah (1218-1219)
Nâsıreddin Mahmûd (1219-1233)

HALEP KOLU

İmâdeddin Zengî (1128-1146)
Nûreddin Mahmûd (1146-1174)
Salih İsmâil (1174-1181)
I. İzzeddin Mes'ûd (1181)
II. İmâdeddin Zengî (1181-1183)

Ek VIII. FARS ATABEGLERİ

Sungur b. Mevdûd (1148-1161)

Zengî b. Mevdûd (1161-1179)

Tekle b. Zengî (1179-1198)

Sa'd b. Zengî (1198-1226)

Ebû Bekir b. Sa'd b. Zengî (1226-1260)

II. Sa'd b. Ebû Bekir (1260)

Muhammed b. II. Sa'd (1260-1262)

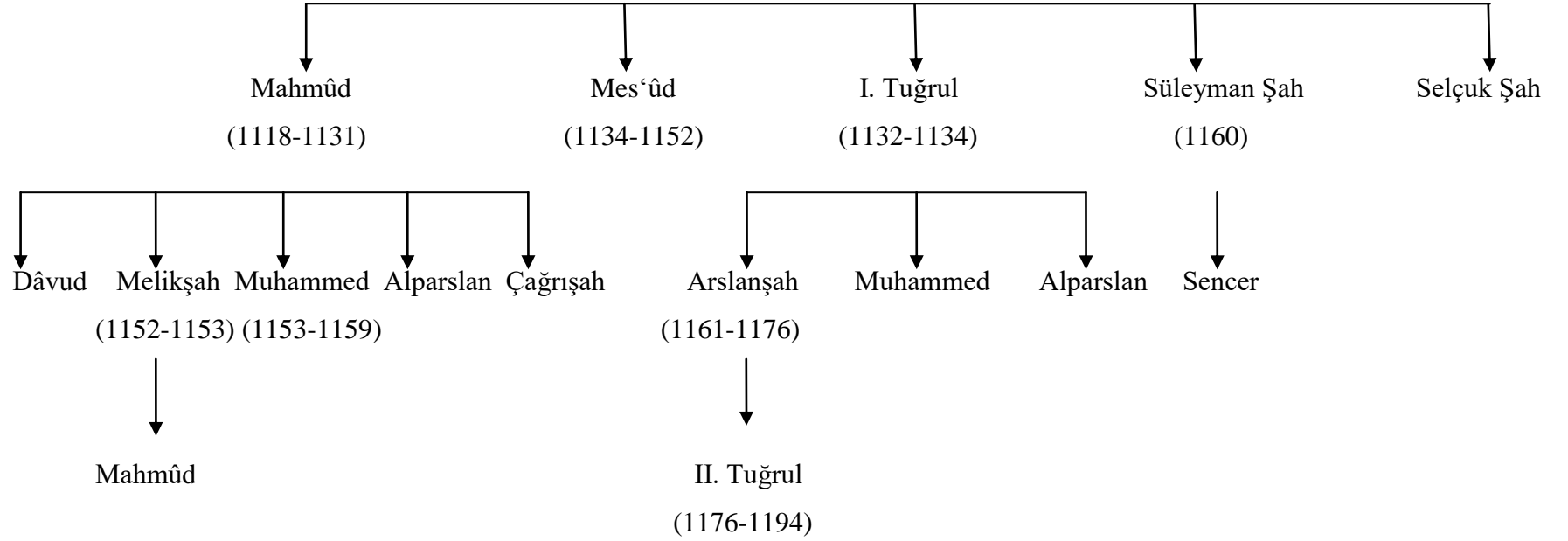
Muhammed Şah b. Salgur Şah (1262)

Selçuk Şah b. Salgur Şah (1262-1263)

Abiş Hatun (1263-1286)

Ek IX. IRAK SELÇUKLULARI SOY KÜTÜĞÜ

Sultan Muhammed Tapar
(1105-1118)

Ek X. Sultan II. Tuğrul ve Musul Atabegi II. Seyfeddin Gazi'ye ait Musul'da basılmış bir sikke. (Hasso Pfeiler, Nureddin İmre, "Sultan Rükneddin Tuğrul Arslan ve Seyfeddin Gazi II'ye Ait Musul Baskısı Bir Dinar", **Belleten**, C. XXXV, sy. 138, s. 235-243)

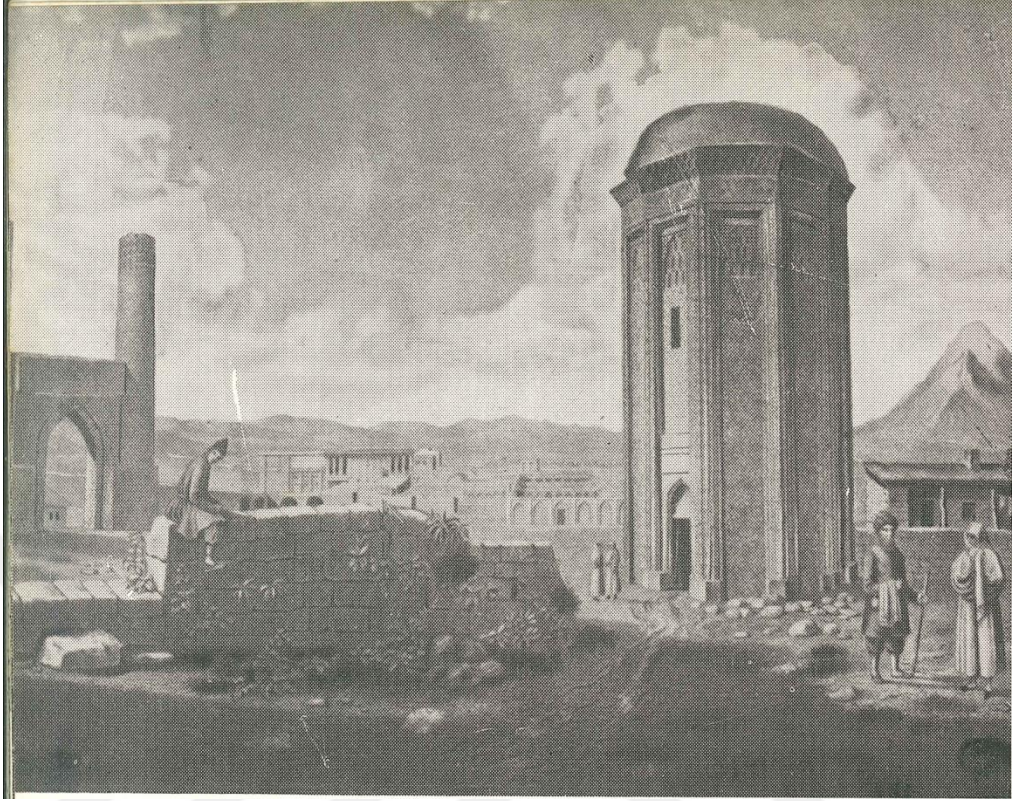

Ek XI. Saltuklu Beyi Nâsırüddin Muhammed'in Sultan II. Tuğrul'a tâbiyetini gösteren 585 (1189) tarihli bir sikkesi.

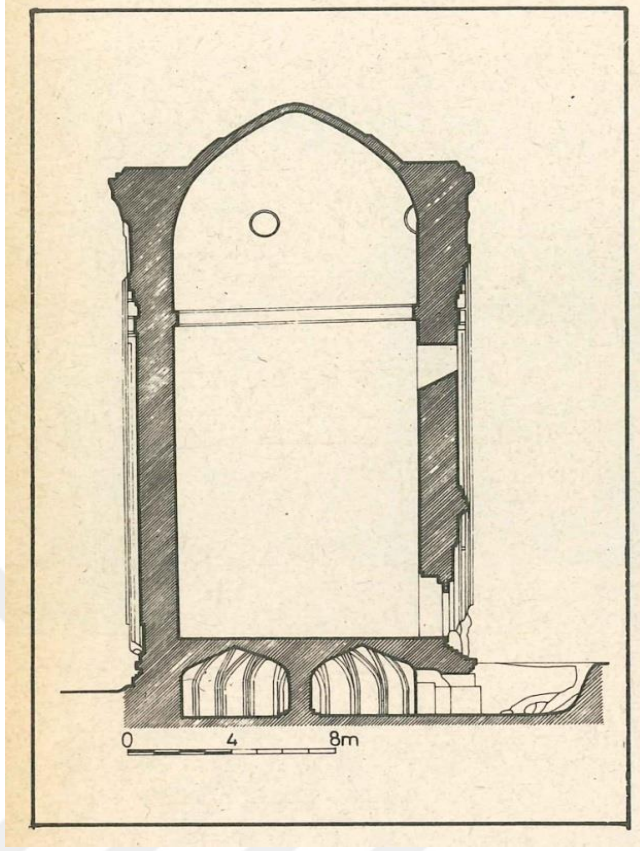
(Behzad Budak, **XI. XII. ve XIII. Yüzyıllarda Resimli Türk Paraları**, s. 87.)

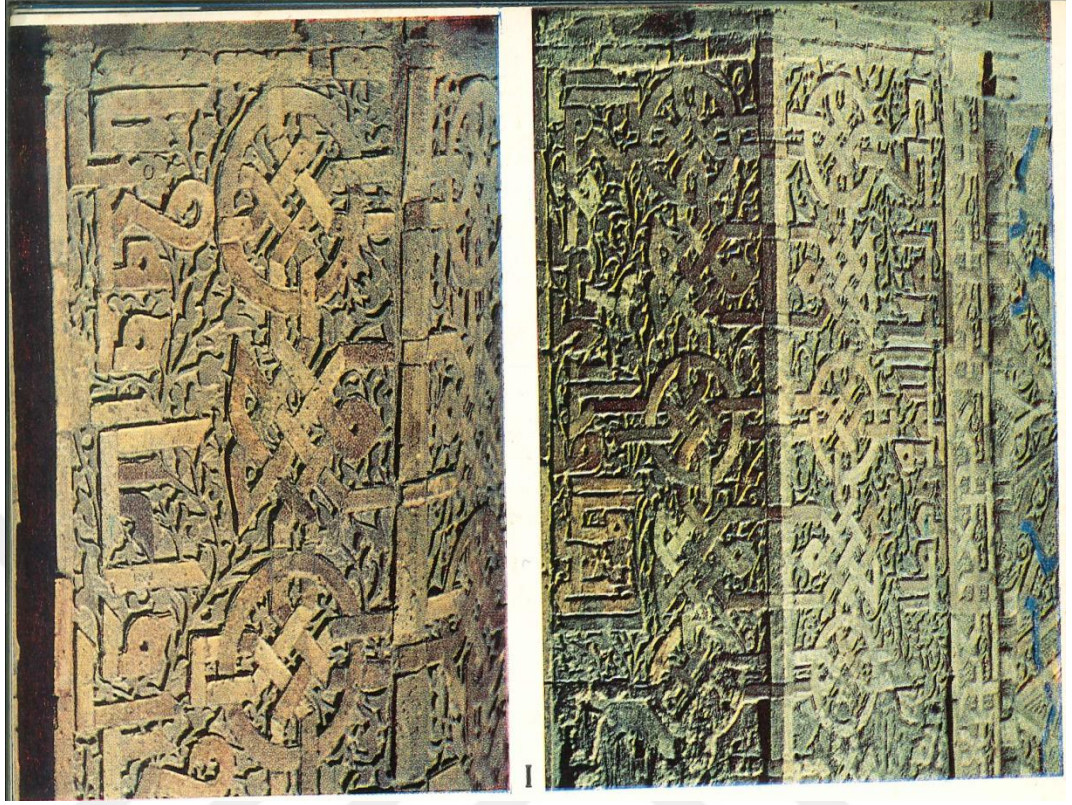
Ek XII. Sultan II. Tuğrul'un Reşîdüddin'in **Câmîu't-tevârih** (Arab 20) yazmasında yer alan bir minyatürü. (Zühre İndirkaş, **Türkler'de Hükümdar Tacı Geleneği**, s. 49.)

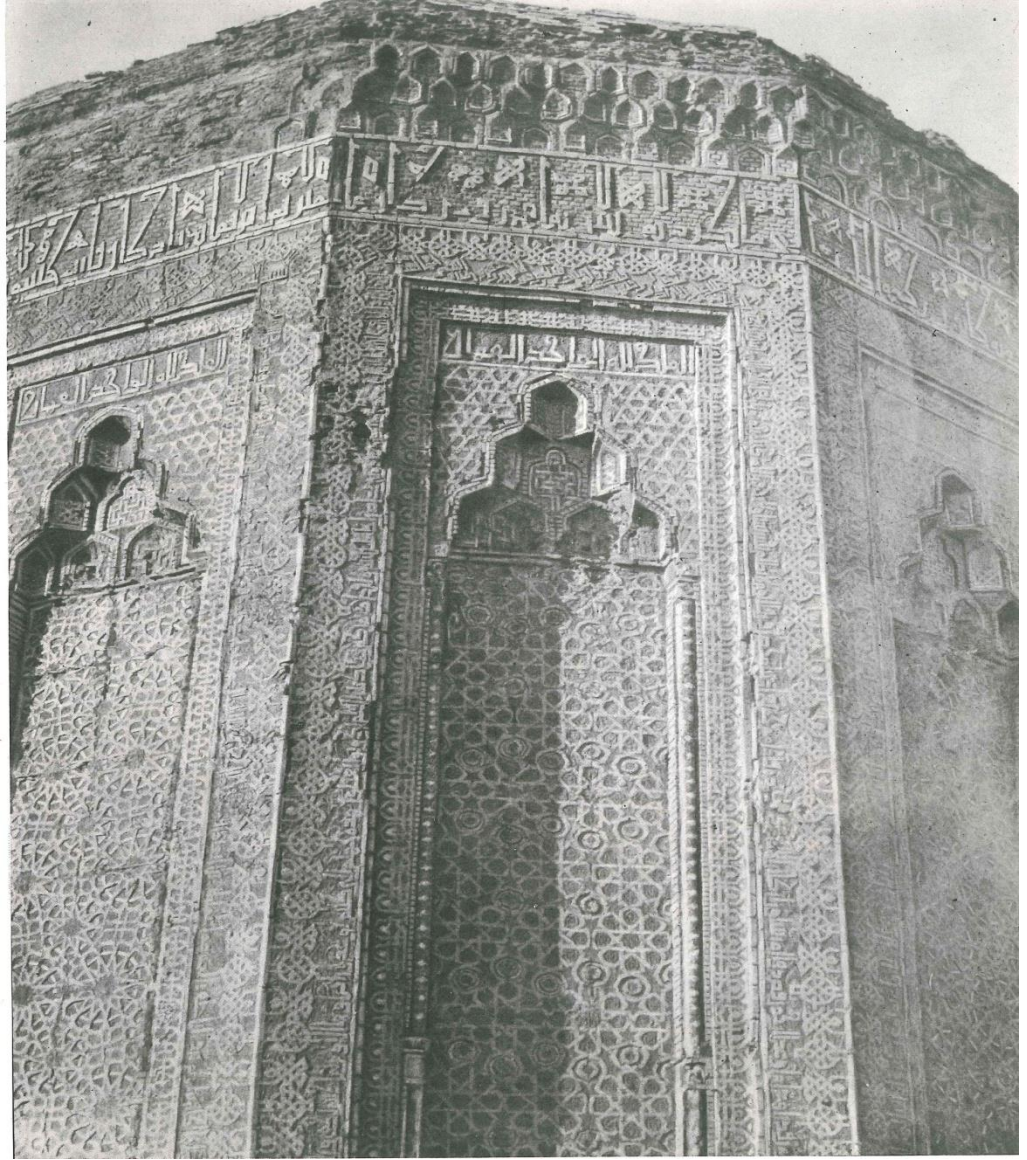
Ek XIII. Mümüne Hatun Kümbeti (A. V. Salamzade, **Ajemi son of Abubekr Nakhichevani**, s. 30)

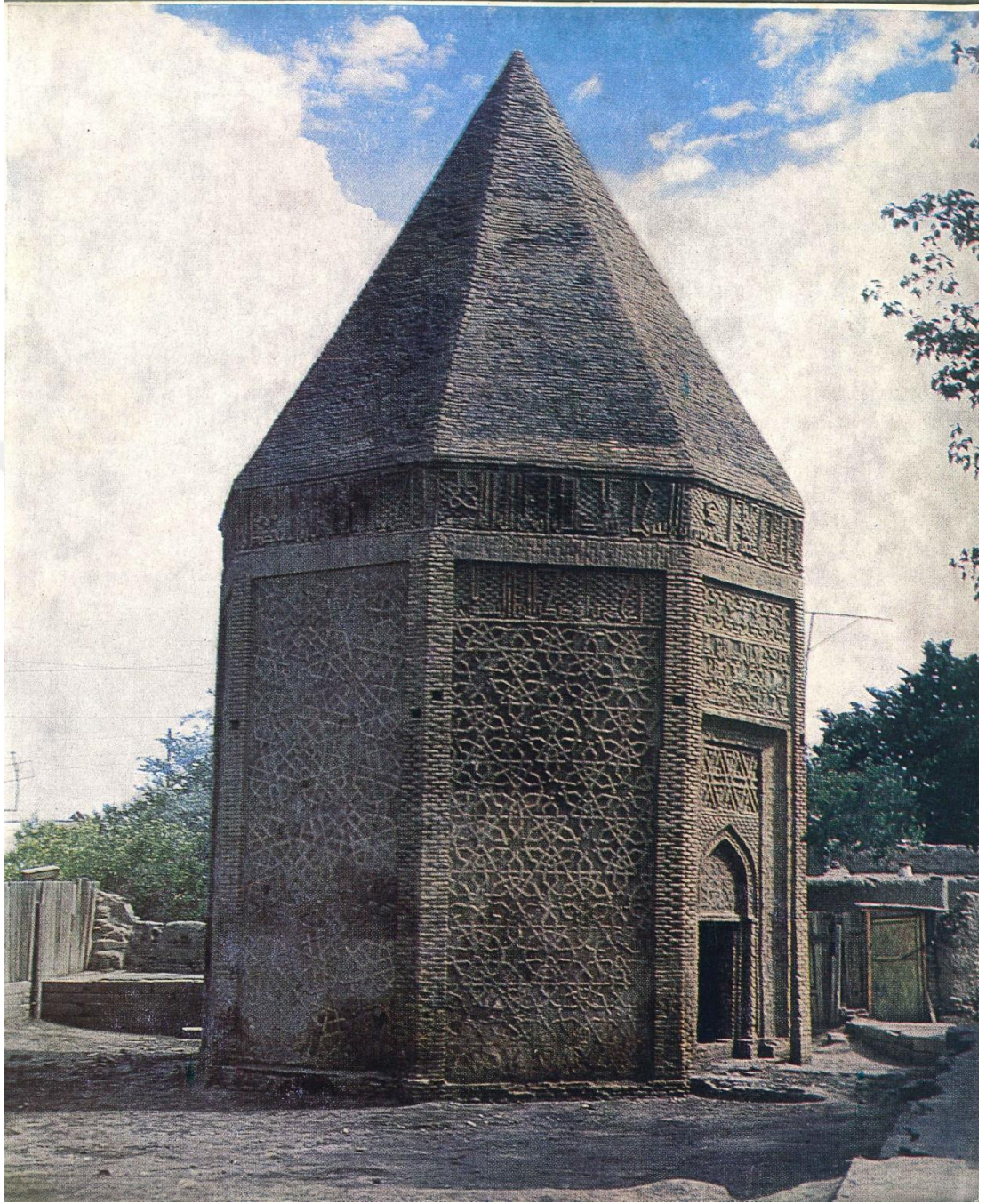
Ek XIV. Mümüne Hatun Kümbeti, kesit (Ara Altun, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, 116 numaralı resim)

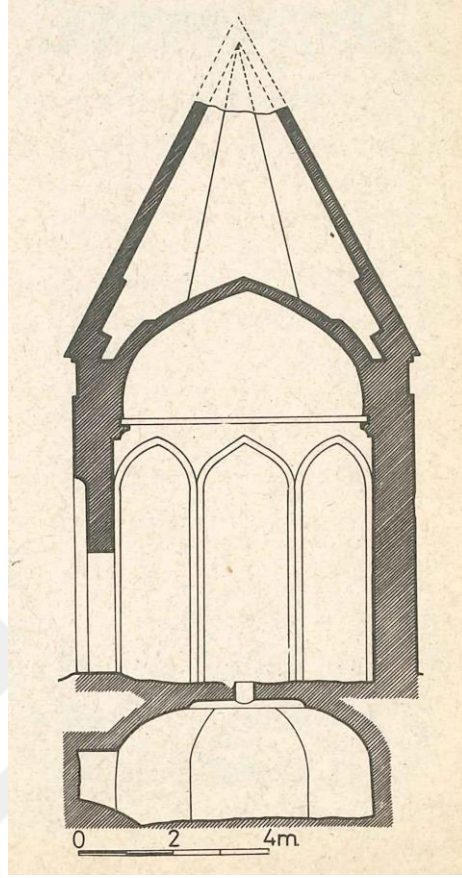
Ek XV. Mümüne Hatun Kümbeti'nden süsleme örnekleri (A. V. Salamzade, **Ajemi son of Abubekr Nakhichevani**, s. 26)

Ek XVI. Mümüne Hatun Kümbeti (Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, C. I-II, s. 85)

Ek XVII. Yusuf b. Küseyr Kumbeti (A. V. Salamzade, **Ajemi son of Abubekr Nakhichevani**, III numaralı resim)

Ek XVIII. Yusuf b. Küseyr Kumbeti, kesit (Ara Altun, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, 115 numaralı resim)

Ek XIX. Osman b. Süleyman en-Nahcıvanî tarafından yapılmış 586/1190 tarihli bronz ibrik (**A Survey of Persian Art From Prehistoric Times to the Present**, (Ed. Arthur Upham Pope-Phyllis Ackerman), C. XIII, s. 1309, ibrik Musée du Louvre'da sergilenmektedir.)

Ek XX. Irak Selçukluları döneminde Hemedan'da yapılmış bronz döküm arslan buhurdan. (Osman Eravşar, Haşim Karpuz v.dgr., **Büyük Selçuklu Mirası**, C. I, s. 114. Metropolitan Museum of Art New York'ta sergilenmektedir.

Ek XXI. 582-583/1187 yılında Kâşân'da Ebû Zeyd el-Kâşânî tarafından yapılmış bir Selçuklu Melikesini nedimleriyle birlikte gösteren seramik çanak. (New York Metropolitan Museum)

Ek XXII. Ebû Zeyd el-Kâşânî tarafından yapılmış seramik çanak
(Osman Eravşar, Haşim Karpuz v.dgr., **Büyük Selçuklu Mirası**, C. II, s. 30.
British Museum'da sergilenmektedir.)

Ek XXIII. Büyük Selçuklu İmparatorluğu (Faruk Sümer, "Büyük Selçuklular Tarih", *DİA*, C. XXXVI, s. 368.)

ÖZGEÇMİŞ

İzmit'te doğdum. İzmit Özel Seymen Koleji'nden mezun olduktan sonra 1999 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde yüksek öğrenimime başladım ve 2003 yılında mezun oldum. Ardından önce İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Tarih Öğretmenliği Tezsiz Yüksek Lisans programını tamamladım daha sonra da aynı üniversitenin Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans öğrenimime başladım. Sayın Hocam Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'ın danışmanlığında "Büyük Selçuklular Döneminde Bâtınîler ile Yapılan Mücadeleler" adlı tezimi 2008 yılında tamamladım. 2009 yılından itibaren de Kırklareli Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü'nde okutman olarak görev yapmakta ve akademik çalışmalarına devam etmekteyim.